

Arif Xanlar oğlu Abasov
Elçin Arif oğlu Abasov
Elmira Novruz qızı Hüseynova

İSLAM MEMARLIĞI VƏ İNŞAAT

Bakı 2010

“Qur’ani-Kərim”ə istinadən İslam memarlıq üslubunu yaradan, dünya memarlıq və inşaat elminə yeniliklər gətirən dahi memar, Şeyxül-mühəndisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin (Allah ondan razı olsun) xatirəsinə ithaf olunur.

Hər bir millət öz həqiqi tarixini, maddi və mənəvi dəyərlərini tanıyıb, bunların qədrini bildiyi zaman qabaqcıl millət, böyük millət sayıla bilər. Böyüyən yeni nəsil öz tarixini başqalarının tarixindən daha yaxşı bilirsə və keçmişindən lazımi dərslər alırsa, gələcəkdən qorxmaq lazım deyil. Bununla əlaqədar kitabda cüzi də olsa İslam memarlıq və inşaat elmini araşdırıb din ilə elm arasındakı vəhdəti qeyd etmişik.

Müəlliflər:	<i>t.e.d., professor</i> Arif Abasov
	<i>i.e.n., Qərb Universitetinin müəllimi</i> Elçin Abasov
	<i>i.e.d., professor</i> Elmira Hüseynova
Elmi redaktorlar:	<i>i.e.n., Qərb Universitetinin dosenti</i> Pərviz Qurbanov
	<i>s/ş.e.n., Qərb Universitetinin müəllimi</i> Tamilla Məmmədova
Redaktorlar:	<i>Şərq ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının müxbir üzvü, memarlıq doktoru, professor</i> Vilayət Kərimov
	<i>Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, professor</i> Şahin Fazil
Bədii redaktor:	Qurban Cəbrail
Texniki redaktor:	Təranə Qasımova
Dizayner və operator:	Şahin Əliyev

“Rəbbimizin elmi hər şeyi əhatə etmişdir”

“Qur’ani-Kərim”, Ə’raf surəsi, 89

“Əgər İslamı gözəl və möhtəşəm bir binaya oxşatsaq, alimlər o binanın sütunlarıdır. Bir alim dünyadan gedəndə bir sütun sınır və onu heç nə əvəz edə bilməz”.

Məhəmməd Peyğəmbər (Allahın səlatı və salamu olsun ona və sülaləsinə)

“Həmd olsun dünyaların Rəbbi olan Allaha, bütün məxluqatı yaradan Allaha, salavat və salam olsun Allahın bəndəsi, Onun Peyğəmbəri, dostu, məhəbubu, seçilmişsi, sirlərinin hafizi və peyğamlarının təbliğ edəni – ağamız, peyğəmbərimiz və sərvərimiz Əbülqasim Məhəmmədə (s) və Onun təmiz, pak və məsum sülaləsinə.

Allaha pənah aparıram qovulmuş şeytanın şərindən.

Rəbbim hər şeyi öz elmi ilə ehtiva etmişdir”

(Ən’an surəsi, 80-82)

“Allah elm, qüdrət, iradə, həyat və s. bu kimi yaxşı xüsusiyyətlərin hamısına malikdir.

Onlar (yaranmışlar) Allahın elmindən Onun özünün istədiyindən başqa heç bir şey əldə edə bilməzlər.

Onun kürsüsü (elmi, qüdrəti və səltənəti) göyləri və yerləri əhatə etmişdir”

(Bəqərə surəsi, 255)

“Hər əhəmiyyətli iş Allahın adı ilə bağlanmasa, o iş naqisdir”

Nizami Gəncəvi

ÖN SÖZ

Qədim Azərbaycan xalqı zəngin ədəbi-bədii, mədəni və dini irsə, böyük tarixə malikdir. Keçmişimizin maddi və mənəvi sərvətlərinin qorunub saxlanması və bu günə gəlib çatmasında İslam dininin rolu ölçülməzdir. Bu barədə çoxsaylı elmi, bədii, fəlsəfi əsərlər yazılsa belə, İslamın genişliyini tam əhatə edə bilməz.

“Bakı – İslam mədəniyyətinin paytaxtı – 2009” mədəniyyət ilinin təntənəli açılış mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi “İslam qardaşlıq dinidir, toleranlıq, dözümlülük dinidir. Dnyada bizim müqəddəs dinimiz olduğu kimi təqdim edilməlidir. Bütün İslam dünyasının özünü təqdim etməsi üçün atılan addımlar mədəniyyət sahəsində də özünü büruzə verməlidir. Çünki İslam dünyasının çox zəngin tarixi, çox zəngin mədəniyyəti vardır...”

İslam dini böyük bir ərazidə – Çindən Atlantik okeanına qədər uzanan sahədə – bütün müxtəlif sivilizasiyaları birləşdirərək vahid İslam mədəniyyəti yaratdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mədəniyyətin bir şəxəsi kimi gözəlliyə, kamilliyə, əxlaqi saflığa xidmət edən İslam memarlığı yaratdı. İstedadlı və təvazökar alim, texnika elmləri doktoru, professor Abasov Arif Xanlar oğlunun təşəbbüsü ilə iqtisad elmləri doktoru, professor Hüseynova Elmira Novruz qızının və iqtisad elmləri namizədi Abasov Elçin Arif oğlunun birgə hazırladıqları kitaba İslam dünyasının bəzi dini-tarixi

abidələri, ziyarətgahları haqqında dərin araşdırma materialları daxil edilmişdir. Həmin memarlıq abidələrinin yaranması, mənşəyi haqqında kitabda çox qiymətli bilgiler verilir. Çoxsaylı xüsusi ədəbiyyatların araşdırılması, tədqiqatların ümumiləşdirilməsi çox qədimlərdə ucaldılan məscid və ibadətgahlar, onların quruluşu, memarlıq üslubu və müəllifləri haqqında maraqlı, elmi-kütləvi materiallar təqdim olunur.

Kitabın müəllifləri İslam dünyasının dini-tarixi abidələrinin, ziyarətgahlarının adlarını tarixin yaddasına yazmaq istəyi ilə bir neçə illər apardıqları tədqiqat işlərini, elmi araşdırmalarını şərh etmişdir. Müəlliflər çox çətinliklə də olsa, İslam dünyasında mövcud olmuş qədim dini memarlıq abidələri barədə qiymətli materiallar toplaya bilmişlər. Tarixin öyrənilməsi baxımından dolğun məlumatları özündə qoruyub saxlayan İslam dini abidələri xalqımızın tarixinin daha dərinə öyrənilməsi üçün qiymətli mənbədir.

Müəlliflər böyük qürurla oxuculara çatdırmaq istəmişlər ki, bəşəriyyətin ən dəyərli və qiymətli varlığı elm və inamdır. Odur ki, kamil bir insan öz əməyinin bəhrəsini xalqın, millətin maddi, mənəvi və iqtisadi cəhətdən yüksəlməsinə sərf etməlidir.

*i.e.n. Pərviz Qurbanov
Qərb Universitetinin dosenti*

İSLAMA ƏSASLANAN MEMARLIQ

Elmin ilkin mənbəyi Allah-təala özüdür və peyğəmbərlərə verdiyi elm və təlim də onun özündədir.

Dinin və ruhani həyatın səmərəliliyi, onun tələblərinin reallaşma dərəcəsi baxımından İslamın “qızıl əsr” şübhəsiz Məhəmməd Peyğəmbərin (s) yaşadığı və bu dinin Mədinədə möhkəmləndiyi dövr olmuşdur.

Hindistandan tutmuş Əndəlusadək böyük bir ərazidə əsrlər boyu müsəlman xalqlarının mənəvi dünyası, elm və mədəniyyəti “Qur’ani-Kərim”in yüksək əqidəsindən qidalanmışdır.

Allah-təalanın Məhəmməd Peyğəmbərə (s) ilk vəhyi nəticəsində o gecə “Allah və elm üsulu” yarandı və bəşər tarixinin qarşısında yeni yol açan Xatəmul-Ənbiya (s) özünü “Elm şəhəri” adlandırdı.

“Qızıl əsr”də Həzrəti Peyğəmbərimiz (s) elm və savadı təşviq etməklə müsəlmanların ən əzəmətli İslam mədəniyyətinin əsasını qoydu ki, bu, Yer kürəsinin yüksək mükəmməlliyə malik sonuncu ilahi mədəniyyəti oldu.

Məlumdur ki, insanın mənəvi və maddi yaşayışının hansı sahəsi olursa olsun “Qur’ani-Kərim”lə sıx əlaqəsi var. Elm öyrənmək barədə bu qədər təşviq və təkidlər ona səbəb oldu ki, müsəlmanlar bütün dövrlərdə elmi axtarışlara, tədqiqat işlərinə başladılar. İslam mədəniyyətinin bir qolu kimi İslam memarlığı və inşaat elmi də yarandı və inkişaf etməyə başladı. İslam dünyasında o vaxta qədər görünməmiş yeni İslam abidələrinin – məscid, came, mədrəsə, türbə və başqa tikintilərin inşası bu memarlığın yaranmasına və inkişafına səbəb oldu.

İslam memarlığı təbiəti etibarilə, əxlaqi məzmun daşımaqla, müsəlmanda gözəlliyə, kamilliyə, əxlaqi saflığa meyl yaradır, möminlərin baxışlarını vahid Allaha doğru yönəldir.

Bununla əlaqədar olaraq, müsəlmanlar Məscidi-Şərif, Əl-Əqsa, Kazimiyyə, Abbas türbəsi, Səlimiyyə, Məscidül-Həram, Əli türbəsi kimi bənzərsiz yüzlərlə memarlıq abidələri, ibadət evi, yaratmışlar ki, bunlar da İslam memarlığının uca abidələridir.

Came və məscidlərin müqəddəsliyi barədə “Qur’ani-Kərim”in “Tövbə” surəsinin 17-18-ci

ayələrində buyurulur: “*Allahın məscidlərini ancaq Ona və Axirət gününə iman gətirən, namaz qılan, zəkat verən və Allahdan başqa heç kəsdən qorxmayan inşa edər*”. Odur ki, ilk müsəlman məscidini də ilk İslam memarı Xatəmul-Ənbiya Məhəmməd Peyğəmbər (s) 623-cü ildə Mədinədə (Yəsribdə) öz evinin yanında tikdirmiş və inşasında şəxsən özü də iştirak etdiyinə görə, tikili “Məscidi-Şərif” adlandırılmışdır.

Müsəlman həyat tərzini ən ümdə edən, əsasən insan və təbiətin əzəldən Tanrı məbədi olan təbiətin harmonik tarazlığının saxlanmasıdır. Məscid də mahiyyətə təbiətin obrazıdır. Bunun nə qədər əsaslı olduğuna inanmaq üçün müsəlman memarlığının hər hansı əsərini təsəvvür etmək kifayətdir.

İslam memarlığı Tanrının xəlp etdiyi təbiətin insan əli ilə işləyən dünyanın davamıdır. Tanrının əli bütün əllərdən ucadır. Məscid isə ilahi lütfü sonradan bütün müsəlman aləminə səpələmək üçün toplayan linzadır.

Məscidi ilkin təbiətin davamı edən islam insandakı ilkin təbiəti təsdiq edir.

İslam onu qəflət yuxusundan oyadaraq ilk insanın mahiyyətini və insan həyatının mənasını təşkil edən Tanrının, Mütələqin reallığını dərk etməyə çağıraraq bu cür təbiəti insanda dirçəltməyə və möhkəmlətməyə can atır. İslamın came və məscidlərinin daxili və xarici görünüşləri insan oğlunun gözüni açır, qəlblərə bir rahatlıq gətirir. Bu məbədlərə daxil olanlar sıxıntısı yox olduğunu, yerinə isə mənəvi bir həzzin olduğunu hiss edirlər. Yeni məsciddə mömin bir fərd heç vaxt sırf seyrçi olmur. O, özünü bir növ evində hiss edir. O, dəstə-maz alaraq çirkablardan təmizləndikdən sonra vəhy olunmuş kəlamı oxuyaraq simvolik şəkildə Adəmin dünyanın mərkəzində olan “məqamına” qayıdır. Bunu nəzərə alan müsəlman memarı elə bir mühit yaratmağa çalışmalıdır ki, özlüyündə tam sakitlik və rahatlığa malik olsun, onun bütün “dayanaqlarında” məkanın xüsusiyyətləri maksimum təzahürünü tapsın. Onlar bu məqsədə qədim Mədinədə Fəxri-Cahan Məhəmməd Peyğəmbərin (s) iştirakı ilə tikilən Məscidi-Şərifdəki şaquli sütunlardan ibarət vestibüldən tutmuş Çindəki, bir mərkəzdə birləşən günbəzlərə qədər tikililərə

müxtəlif üsullardan istifadə etmək yolu ilə nail olurdular. Bu tikililərin heç birində insan hansısa müəyyən istiqamətə “çəkildiyini” hiss etmir, onların fəza həddləri də adamı “sıxmır”. Doğru deyiblər ki, məscid memarlığı yerlə göy arasındakı hər çəkişməni aradan qaldırır. Bütün bunlar ondan irəli gəlir ki, həmin məbədlər “Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim” deyərək imanlı memarlar tərəfindən layihələndirilmiş və mömin ustaların əlləri ilə tikilmişdir.

İslam abidələrini iri ölçülü yaratmaq zərurəti ilə abidələrin örtük konstruksiyalarının momentsiz nəzəriyyəyə əsaslanan hesablanması meydana çıxdı. Örtük konstruksiyalara təsir edən xarici qüvvələr nəticəsində en kəsikdə həlqəvi və meridial qüvvələr yaranır ki, bu da məscid, türbə və məbədlərin möhkəmliyini və dayanıqlığını həll edir. Qeyd etməliyik ki, Əcəmi yaradıcılığında bu məsələnin nəzəri cəhətdən həlli və təcrübi cəhətdən həyata keçirilməsi harmoniya və mütənasiblik probleminə ən başlıca sayılır.

İslam memarlıq sənətinin bu səciyyəvi xüsusiyyəti orta əsrlər Şərqiinin ən görkəmli memarlarından olan Şeyxül-mühəndisin Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin layihələndirdiyi və tikdiyi bütün abidələrdə özünü bütün dolğunluğu ilə göstərir. Bu cür mürəkkəb tərkibi birləşmə əsasında özünəməxsus səciyyəvi mənalara daşıyan gözəllik anlayışları – rəmzlər yaranırdı: “Cəmal” (ilahi, kamil gözəllik) – məscid günbəzi; “cəlal” (ilahi əzəmət) – minarələr, “sifat” (ilahi keyfiyyətlər) – məscidlərin bayır divarlarına həkk olunmuş kitabələr (yazılar) və s. anlayışlar bu qəbildəndir. Başqa sözlə, məscidin günbəzinin ən uca nöqtəsi Tanrının rəmzidir. Günbəzin özü ruhudur, oktaqonal özü isə mələk rütbəsidir, dördguşəli binanın özülü isə Yer həyatının rəmzinə ifadə edir. Boşluğun isə xüsusi mənası vardır. Hətta ən zəngin ornamentli məsciddəki boşluq ruhdakı boşluğu və ruhdakı mövcudluğunu bildirir ki, bu da əlbəttə Tanrının vahidliyi barədə müsəlman təsəvvürlərindən irəli gəlir. Tanrı ilə ünsiyyətdə olmaq üçün müsəlmanın vasitəçilərə ehtiyacı yoxdur. O, bu ünsiyyətdə özünü rəzil məxluq kimi deyil, Tanrının Yerdəki canişini kimi hiss edir. Bu zaman müsəlman Tanrı önündə məzlum olduğunu bir an da unutmur. Məscidin daxilindəki boşluq isə onu bağlanışlardan nə yolla olursa-olsun boyun qaçırdığına görə qürur hissi təlqin etmək üçündür. Beləliklə, məscidin memarlığında müsəlmanla bütün kosmos təcəssüm etdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonsuz, mürəkkəb quruluşu olan kainatda heç bir nizamsızlıq yoxdur, kainat bir harmonik qanuna tabedir. Allah-təala yaratdığı gündən insanı harmoniya qanunlarının dərinə sövq etmişdir. Qədim yunan mütəfəkkirləri Pifaqor, Aristotel, Platon, Poliklit öz fəlsəfələrini bu qanunun üzərində qurmuşlar. Lakin orta əsr Şərqiində islam dininin təsiri altında yeni və daha mükəmməl formada “orta əsr müsəlman intibahı” şəklində üzə çıxan harmoniya təlimi öz təcrübi həllini mədəniyyətin və incəsənətin bütün sahələrində yeni yaranan İslam memarlığında tapır. İslam memarlığı əsərlərinin quruluşu, başqa sözlə, harmoniya və mütənasibliyin kökü kainatın ümumi harmonik nəzəriyyəsi olan “Qur’ani-Kərim”ə istinad edir və onun ayələri ilə açıqla bilər. Beləliklə, orta əsr müsəlman Şərqiində harmoniya ideya təlimi mərkəzi yer tutmuş, İbn-Sina, Əl-Biruni, Əl-Xarəzmi, Əl-Bağdadi, o cümlədən, orta əsr Azərbaycan intibahının dahi nümayəndələri – Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Nizami Gəncəvi, Bəhmənyar əl-Azərbaycani, Nəsrəddin Tusi, Füzuli və bu kimi dahi Şərq ensiklopedistləri tərəfindən inkişaf etdirilərək ən yüksək səviyyəyə çatdırılmışdır.

Maddi varlıqlar və harmonik qanunlar əsasında qurulan memarlıq və incəsənət əsərlərinin dərk harmoniyanın prinsipləri ilə mütənasiblik, həndəsi oxşarlıq, simmetriya ilə mümkün olur. Mütənasiblik ədədi, həndəsi, orta harmonik və “qızıl bölgü” prinsipləri olmaqla dörd yerə bölünür. Xarici aləmin dərk həndəsi oxşarlıq qanunu ilə həyata keçirilir. Odur ki, maddi varlıqlar mükəmməl harmonik quruluşa uyğun Allahın insanı yaratdığı zaman ona verdiyi optik alətlə – göz vasitəsilə dərk edilir.

İlk dəfə görmə hadisəsinin xaricdən gələn şüalar vasitəsilə mümkün olma ideyasını irəli sürən və beləliklə də “Optika” elminin təməlini qoyaraq “Görüntülər kitabı”nı yazan Həsən ibn Heysəmdir. Yeni elm öz fikir nəzəriyyəsini, görməni işığın gözdən çıxaraq zəhiri cismin üzərinə düşməsi ilə izah edən Aristotel nəzəriyyəsi yox, məhz İbn Heysəmin nəzəriyyəsi üzərində qurmuşdur.

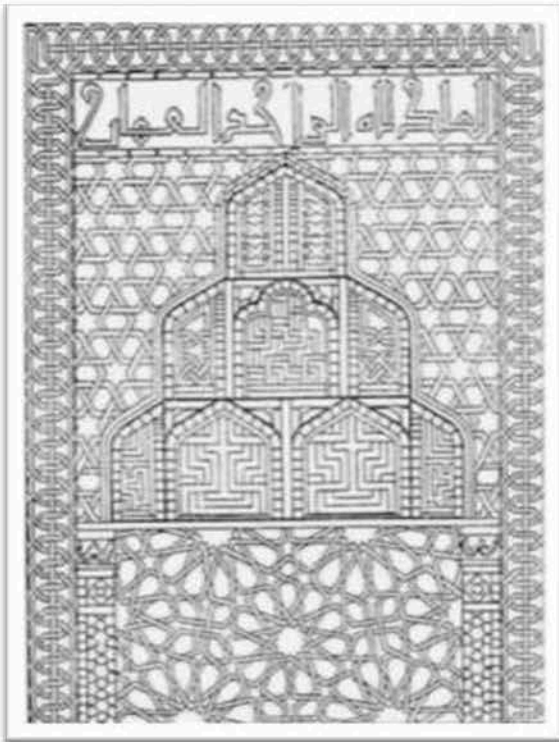
Əl-Fərabinin orta əsr müsəlman harmoniya təliminin bütün sahələrinə aid son dərəcə zəngin irsi Ə.Büzəkani, Əl-Bağdadi kimi riyaziyyatçıların yetişməsi ilə nəticələnir. Orta əsr Şərq memarlığında Məhəmməd ibn Musa Xarəzminin “Əl-cəbr və müqabilə” adlı kitabı mühüm yer

tutur. Bu əsər İslam memarlığının yaranması üçün mükəmməl harmoniya ideyası nəzəriyyəsini özündə əks etdirir.

İslami bina və qurğuların layihələndirilməsinə ilk dəfə olaraq fəlsəfi konsepsiya həllini gətirən Əl-Fərabi olmuşdur. O göstərir ki, bu proses insanın yaşayış tərzinə uyğun ağıllı prinsiplərlə insan bədəninin quruluşu və kosmik vahidlik qanunlarına əsasən qurulur. Bu o deməkdir ki, layihələndirmə üçün tabe olduğu kosmik vahidliyin harmonik qanunu dərk edilməlidir. Yaranmış bu nəzəriyyə daha mükəmməl memarlıq forma və əməliyyatlarının meydana gəlməsinə imkan verdi.

Əl-Fərabinin “Əlverişli həndəsi əməliyyatlar” əsəri ilahi-gözəl memarlıq nümunələrinin həndəsi əsasını təşkil etmişdir ki, memar Əcəmi də bundan bəhrələnmişdir.

Məhəmməd Peyğəmbər (s) buyurur: “*Allah hər bir şey üçün gözəllik müəyyən edib*”. Hər bir şeyin gözəlliyi onun Tanrını tərif və həmd etməsində gizlənmişdir. Başqa sözlə, hər bir şey İlahi tərəfindən atributların təzahür etdirildiyi dərəcədə gözəlliyə malikdir. Deməli, gözəlliyi yalnız Tanrının keyfiyyətlərinə güzgü tutan şeylərdə aramaq lazımdır və bunu memarlıqda görmək olar. Memarlığın məhsulu bina, qurğu, abidə və sairədir.

Məlumdur ki, bina, qurğu və abidələrin bünövrəsini memar layihələndirir, bəna hazırlayır. Təbii ki, o bir elm kimi həndəsə ilə əlaqədardır.

Ənənəvi memarlıqda həndəsə müasir mühəndislikdən fərqli olaraq, onun yalnız kəmiyyət və fiziki parametrləri ilə bağlı deyildir. Həndəsə tənəsüblük qanunlarında təzahür edən bir keyfiyyət xassəsinə malikdir ki, onun sayəsində müəyyən bir bina bənzərsiz vəhdət və ahəngdarlıq qazanır. Tənəsüb qanunları adətən, dairənin onun çevrələdiyi münəzzəm formalara bölünməsi yolu ilə əldə edilir. Beləliklə, hər hansı binada mövcud olan bağlılıqlar prinsip etibarilə dairədən doğur və bu, açıq-aşkar varlığın vəhdətinin (vacibul-vücudun) simvoludur. Çoxtərəfli bünövrələr üzərində ucalan günbəzlər məhz bu simvoldan söz açır. Bu isə Əl-Kindi tərəfindən əsası qoyulan, Əl-Fərabi tərəfindən daha da inkişaf etdirilərək bir sistem halına salınan həndəsi mütənəsibliyin əsasını təşkil edən çevrənin bərabər hissələrə bölünməsi nəticəsində yaranan düzgün çoxbucaqlar sistemi Əcəmi memarlıq formalarının (kvadrat, düzgün altıbucaqlı, düzgün beşbucaqlı, ilahi mütənəsiblik, qızıl bölgü) həndəsi əsasıdır və memarlıqda (mötərizədə göstəriləndiyi kimi) həndəsi mütənəsiblik növləri ortaya çıxır. Odur ki, orta əsr müsəlman Şərq fəlsəfəsində düzgün həndəsi quruluşa malik olan abidələrin yaranmasında həndəsi mütənəsiblik prinsipləri yeni formada təzahür edərək Əbu Əl-Rəhman Əbu Zeyd ibn Xəldun tərəfindən “haqqı batıldən, doğrunu yanlışdan ayıran” dəlil kimi qiymətləndirilir. Kainatı təşkil edən dörd unsur – torpaq, su, od, hava arasındakı qanun ilahi mütənəsiblik qanununun “qızıl bölgü” prinsipidir. İslam memarları ilahi mütənəsiblik qanununun “qızıl bölgü” prinsipinə əsaslanmış və ölməz abidələrini yaratmışlar.

Əcəminin fəaliyyəti dövrü bütün Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda riyazi elmlərin, həndəsənin yüksək inkişaf etdiyi dövr idi.

Ömər Xəyyamın 12-ci əsrin əvvəllərinə aid riyazi risalələri məşhurdur. 12-ci əsrdə böyük Azərbaycan alim-astronomu Nəsrəddin Tusinin riyazi əsərləri, onun yaratdığı Marağa rəsədxanası, əlbəttə ölkədə riyaziyyat elminin daha əvvəl inkişafı zəminində yetişmişdi.

Riyazi biliklərin tətbiqi sahələrindən biri memarlıq idi. Odur ki, Əcəmi memarlıq məktəbi dəqiq riyazi hesablama metodlarına əsaslanırdı. Abidələr dəqiq hesablama və ölçmələr, planlaşma, yerləşmə, ornamentlərin və kitabələrin dəqiq düzülməsi əsasında tikilirdi. Məscidlərin və digər binaların divarlarında “Qur’an” kitabələrinin bolluğu belə bir gerçəklikdən xəbər verir ki, müsəl-

manın həyatı bütün ölçülərdə “Qur’an” ayələri ilə çulğalaşır və o, “Qur’an”ı oxumaqla, habelə namaz, dua və münacat vasitəsilə mənəvi dayaq və sabitlik əldə edir. Abidələrin modul sistemi, mütənasiblik sxemləri, tağların və günbəzlərin quruluşu, səkkizkünc səthlərin dəqiq ölçüsü riyazi hesablamasız mümkün deyildi. Bu, Qeysəddin Kaşinin “Riyaziyyatın açarı” adlı risalesində görünür. Bu əsərin bir fəslə memarlıq ünsürlərinin ölçülməsi və qurulması üsullarına ayrılmışdır.

Əcəmi dərin riyazi biliyi sayəsində abidələrin mütənasibliyi, tağ, günbəz, ornament və bəzəklərin mürəkkəb strukturu problemlərini zərgər dəqiqliyi ilə həll edirdi.

İslam mədəniyyətinin yayılması və bərqərar olması ilə Azərbaycanda tətbiqi sənətin ən qədim sahəsi olan memarlıq və tikintidə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gəldi. Dini abidələr üzərində salınan sonsuz nəbatı və həndəsi naxışlar insanla Allah, bu dünya ilə Axirət aləm arasındakı vəhdətin memarlıq və tikintidə əks etdirilməsini nəzərdə tutur, yeni mənəvi dəyərli mənimsənilməsinə kömək edirdi.

İslam mədəniyyəti özünün ənənəvi formasında dünyaya vahid mənəvi-ruhani münasibətin qorunub saxlanması üçün son dərəcə yüksək səylər göstərmişdir. Bu ruhani ölçü həmçinin, İslam memarlığında mürəkkəb layihələr üslubunda özünü büruzə verir. Bu üslub “Qur’an”ın əsas müddəalarından qaynaqlanan ilahi vəhdətin inikası kimi yaranmışdır. Məhəmməd Peyğəmbər (s) “Qur’an”ın belə bir müddəasını vurğulamışdır: *“Allah gözəldir və gözəlliyi sevir”*.

Sovetlər İttifaqında yetmiş il ərzində müsəlman respublikalarının memar və bu sahə üzrə alimlərin memarlıq və inşaatda dinlə elm, maddi dünya ilə müqəddəslik duyğusu arasındakı əlaqələrin qırılması çox zaman kor-koranə ruhi sağlamlıq axtarışlarına, sağalma prosesinin bütövlük və sirrini anlamaqda acizliyə gətirib çıxarmışdır. Həmin memar və konstruktorlar layihələdikləri birtipli, standart binalarda, xüsusilə, yaşayış otaqlarının, əksər hallarda, sahələrinin az, onların hündürüklərinin alçaq olması, yataq otaqlarında interyerin düzgün planlaşdırılmaması, divar rənglərinin düzgün seçilməməsi, eyni olması, təərxanaların islami-müsəlman qaydasına uyğun yerləşdirilməməsi, fəza həddləri insanı sıxaraq, onun əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir göstərməyə bilməzdi.

İslam memarlığı isə bunun əksinə olaraq azad fəza yaradır, dünyanın bütün iztirablarını,

cilovlanmaq bilməyən istəklərini aradan qaldırır və onun əvəzində ahəngdarlıq, saflıq və rahatlıqdan xəbər verən bir nizam meydana gətirir. Sanki Xalığın barmaq izlərini hifz edən bakirə təbiətin gözəlliyi memarlıqda reallaşır. Əlbəttə, bu reallaşma başqa bir səviyyədə – insan şüuru və idarəetmə mərtəbəsində və deməli, daha məhdud bir çərçivədə baş verir. Lakin hər halda o, maddi istək və maraqlardan xali olur.

Böyük tarixçi İbn Xəldun anlamışdı ki, şəhər həyatı ilə mənəvi rahatlıq arasında sıx əlaqə sivilizasiyanın zəruri təməlidir. Bəli, bu gün ruhla materiyanın ayrılmasının faciəli nəticələr doğurduğu əsas sahə memarlıq üslubudur. Bu ayrılıq ultramüasir memarlıq üslubunun daxilindəki zəiflikdən zəruri ruhi xüsusiyyətləri, kosmik bir harmoniyanı əks etdirən ənənəvi prinsipləri dərk edə bilməməkdən irəli gəlir. Həmin ənənəvi prinsiplərə görə insanlar yaşadıkları binalarda rahatlıq duymalı, orada ömür sürməyi sevməlidirlər.

İslam mədəniyyətinin həlledici təsiri ilə Azərbaycanda maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafında yeni tarixi dövr açılmışdır. Azərbaycanlılardan bir çoxları təhsil məqsədilə ərəb məmləkətlərinə gedərək orada fəlsəfə, məntiq, psixologiya, ilahiyyat, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya və s. elmləri öyrənir, tədris ocaqlarında dərs deyir və hüquq sahəsində qazilik edirdilər. Bu zaman həyatın bütün sahələrində - elm, fəlsəfə, məişət tərz, geyim formaları, ailə, əxlaq, hüquq, mülkiyyət, memarlıq, nəqqaşlıq, musiqi, kaşı bəzəkləri inkişaf etməklə İslam mədəniyyəti formalaşır. Nəticədə, Azərbaycan mədəniyyəti sistemində miniatür sənəti, kaligrafiya, şəhərsalma, məscidlərin tikintisi, memarlıq və s. daha yüksək səviyyələrdə tərəqqi edir.

Bu dövrdə Azərbaycanda memarlıq sənəti İslam inşaat mədəniyyətinin ən yüksək zirvəsində dayanır. İslam inşaat mədəniyyətinin özülündə yerlə göy, insanla Allah arasındakı əlaqənin möhkəmləndirilməsinə xidmət etmək durur. Nəticədə, qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman memar və ustaları öz əsərlərində dini olanla dünyəvi olanın vəhdətini bədii, yəni müsəlman memarlıq üslubunda ifadə edə bilmişlər. Məsələn, Bakıdakı Təzə Pir məscidinin memarı Zivərbəy Əhmədbəyov İslam memarlığına əsaslanaraq layihələndirmədə öz məharətini göstərə bilmişdir.

Məscidin divarlarının darvazaları öz memarlıq üslubu ilə həyatın içindəki məscid binasının kiçik maketidir. Məscidin də iki minarəsi

var, darvazaları da iki kiçik “minarə” maketi bəzəyir. Darvazanın təmsalında möminlər ilahi maketi, içəridəki məscidin təmsalında isə bu maketin həyətə keçib məscidə çevrilməsini görməlidirlər – yəni, burada damla ümmana, maket məscidə, mikro makroya çevrilir. Memarlıq baxımından da gözəl bir tapıntı olan bu hadisə Bakının baş məscidinin gözəgörünməz sirlərindən biridir. Həmin gizli aləm bizi kiçikdən böyüyə, damladan ümmana, bəndədən Allaha doğru yönəltmək istəyir.

Bakı şəhərində Ağa Cavad məscidinin üzərində məhz “Əl-Fətr” (“Zəfər”) surəsinin 1-ci ayəsinin (“*Biz sənə zəfər yolu göstərdik*”) həkk olunması təsadüfi olmamış və sifarişçi tərəfindən “Qur’ani-Kərim”dən ixtibas üçün onun seçilməsi dərin fəlsəfi mənə daşımışdır. Məscidin ümumi memarlıq forması ilə həmahəng olan bu yazı, bir tərəfdən, gündə bir neçə dəfə buradan keçərək ibadətə gedən möminlər üçün darvazanın pıştağı (portalı) bir növ “Zəfər tağı”na çevrilmiş olur. Digər tərəfdən də, süls xətti ilə gözəl xəttatlıq nümunəsi şəklində verilən “Qur’ani-Kərim” ayəsi və bir-birinə nəfis kimi hörülməni xatırladan və

yeddi dəfə təkrarlanan “*Bismillahir rəhmanir rəhim*” kəlamı insanları haqqın qələbəsinə möhkəm inam bəsləməyə, nikbin olmağa və mübarizəyə səsləmiş olur.

Odur ki, müsəlman memar və ustalarının dünya duyumunu din təşkil edir, onların sənəti də, əməlləri də dindən bəhrələnirdi. Odur ki, müsəlman memarları və ustaları özlərinin yaradıcılıq məharətlərini nümayiş etdirməyə deyil, yalnız öz sənətlərini ulu Tanrıya təqdim etməkdən razılıq, məmnunluq duyurdular. Bu mövqə “Qur’ani-Kərim”in aşağıdakı ayələrinin inikasıdır: “*Hansı tərəfə baxsanız, Allahın təzəhürünü görəcəksiniz. Allah hər yeri бүрүмүşdür və hər şeyi bilir*”.

Beləliklə, İslam memarlığı əslində Tovhiddən – Allahın birliyini tanımaq və onu intuitiv yolla dərk etməkdən doğmuşdur.

Hüseyn Cavidin “*Dinsizlik ilə kəsb olunan bir mədəniyyət, vəhşiliyin qorxulu səhrası deyilmi?*” sözləri bir daha təsdiq edir ki, insan həyatının hər hansı bir sahəsi olursa-olsun, onun inkişafında din ilə elm vəhdət təşkil etməlidir.

İSLAM ABİDƏLƏRİNİN YARANMASINDA İNŞAAT SƏNƏTİ

Sənət, insan və dünya barədə ayrı-ayrı cəhətləri aydınlaşdıran, insanlara faydalı, zəruri və bəyənilmiş halları göstərən yaradıcılıq qüdrətidir və daimi bir həqiqətdir.

"Bu işlər, bu fikri əql sahibləri edirlər. Onlar kainatın yaranışında olan kamilliyi, gözəlliyi, ahəngdarlığı yaxşı başa düşürlər və onun yaradıcısına təzim, təkrim, pərəstiş edirlər" (Ali-İmran, 189-191).

Ayrı-ayrı tikililərin, həmçinin iri ansamblların yüksək memarlıq keyfiyyəti orta əsr inşaatçıların biliyini, qurğuların tikintisinin mütənəsibliyini və ahəngliyinin əsas prinsiplərini göstərir. Bizi maraqlandıran məsələlərdən biri olan orta əsrlərdə inşaatın təşkili və iş prinsiplərinin texnikası haqqında Şərq miniatürləri təsvir verir.

Ən qədim dövrlərdən memarlıq abidələrinin inşası üçün böyük icraçılar birliyi və mürəkkəb iş təşkili tələb edilirdi. Bu zaman birliyə yüksək ixtisaslı şəxslər – memarlar və mühəndislərlə yanaşı, müxtəlif texniki icraçılar (sex fəhlələri), ümumiyyətlə, işçi qüvvəsi lazım idi. Əlavə etmək lazımdır ki, tikintidə çox vaxt heyvan qüvvəsindən də geniş istifadə edilirdi. Hətta Osmanlı hökmdarı Sultan Süleyman Qanuni Sultaniyyə məscid-universitetini tikdirərkən yük daşıyan heyvanlar üçün bir cədvəl tutaraq onların yem və istirahətlərini təmin etmişdi. Bu qaydalar daxilində heyvanların da halları nəzərə alınmışdı. İnşaat işlərinin yerinə yetirilməsinin göstərilən birliyi ixtisaslaşdırılmış tətbiqçi və əmək bölgüsü onun daha keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə səbəb olurdu. İslam abidələrinin tikintisində memar, bəna, usta, bəndkir, nəqqaş və s. sənətkarlar iştirak edirdilər. Bu eyni zamanda ixtisaslı ustaların vahid yaradıcılıq birliyində birləşməsinin təşkilati formasının yaranmasına səbəb olurdu. Belə birlik üzvlərinin nəinki hüququnu və mənafeyini müdafiə edir, eyni zamanda onların ixtisaslarının artırılmasında köməklik göstərirdi. Sexlərdəki şagirdlik qaydası, eləcə də çox zaman bir sənətin nəsilənnəslə keçməsi peşəkarlığı, ustalığın mükəmməlləşməsinə təmin edirdi. Sex quruluşu və sənətin nəsilən-nəslə keçməsi peşəkarlıq vərdislərinin öyrənilməsinə təmin etməklə bərabər, inkişaf etmiş memarlıq və texniki vərdislərin, ənənələrin davam etməsinə də təmin edirdi.

Müsəlman Şərqində, o cümlədən Azərbaycanda sənətkar təşkilatlarının həyatında, ilk növbədə isə təşkilat üzvlərinin əxlaq və davranış qaydalarının tənzimlənməsində islamın rolu risalələrdə əks olunmuşdur. Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda "əsnaflar", "həmkar" və "sex" kimi təqdim edilən sənətkar təşkilatları 11-16-cı əsrlərdə şifahi şəkildə yayılan fütüvvətnamələr əsasında idarə olunurdu.

Bu dövrlərdə müxtəlif əsnaflarda birləşən sənətkarlar və tacirlər özlərini ilk növbədə dini icmanın üzvü hesab edirdilər. Bu icmalarda isə o şəxslər yüksək qiymətləndirilirdi ki, onlar hər hansı sənət sahəsində kamilliyə çatmaqla yanaşı həqiqətpərəst, həmişə köməyə gəlməyə hazır olan, əliaçıq və xoşrəftar olsun. Sənətkarustalar şagirdlərə ilk növbədə islamın əsas müddəalarını öyrədirdi və onların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini ön plana çəkirdilər.

Hər bir əsnafların özünəməxsus risaləsi var idi. Buna misal olaraq dəmirçilərin (Risaleyi-əhəngəri), dülğərlərin (Risa-leyidodukəri) və s. risalələrini göstərmək olar.

Sexlərin əksərinin öz bayrağı və xüsusi nişanları da mövcud olub. Bayraqlar adətən qırmızı parçadan tikilərək naxışlarla bəzədilir və üzərində uyğun əsnafların işlətdikləri əmək alətləri təsvir edilirdi.

İnşaat alətlərinin inkişafında istehsal proseslərinin təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, artıq 15-ci əsrdə Yaxın Şərq ölkələrində inşaat işlərinin təşkili düzgün tərtib olunmuş istehsal sistemi üzərində qurulmuşdur. Böyük dövlət tikililəri xüsusi təşkilatlar tərəfindən idarə olunurdu və bütün inşaat işləri (nəzərdə tutulan xərclərin hesablanmasından və layihə tapşırığından başlayıb işin keyfiyyətini yoxlayıb qurtarmasınadək) ciddi qaydalara salınırdı.

Tarixçi Rəşidəddin yazır ki, tikilişin gedişatı, lazımı tikinti materiallarının düzgün hesablanması və işlənməsi müvafiq məbləğin ayrılması və xərclənməsi, bunların daim nəzarət altında olması və ustaların işə dəvət edilməsi vəzifəli şəxslərə tapşınırdı.

Binanın tikinti layihəsinin müəllifi, eyni zamanda inşaat işlərinin rəisi olan memar nəinki inşaat işlərini, eyni zamanda zəlzələyə məruz qalan yerlərdə binaların möhkəmliyi və

davamlılığının layihələndirilməsi və hesablanması şərtlərini də yaxşı bilirdi. Tarixi faktlar göstərir ki, tikintinin baş memarının orta yüzilliklərdə nüfuzu yüksək, gəliri çox olurdu. Memarlığın texniki-bədii kamilliyini təmin edən amillərdən biri də bu idi. Rəşidəddin salnaməsində yazır ki, memarlıq layihəsini hazırlamaq üçün cizgilər tərtib edən memarlar, smeta tutmaq üçün inama layiq məmurlar və təcrübəli mirzələr cəlb olunurdu. Bununla bağlı binaların planlarının quruluşu və memarlıq dekorunun hissələrinin tərtib olunmasında geniş istifadə olunan modul sisteminin əhəmiyyətinə də fikir verilirdi. Layihələndirmə zamanı tikiləcək bina modeli kiçik miqyasda hazırlanırdı. Bu model memar üçün tikintinin gedışatını izləməkdən ötrü əyani formada bir vəsait idi. Mürəkkəb memarlıq kompleksinin tikilişində bir qayda olaraq onların maketi hazırlanırdı, sonra tikintiyə başlayırdılar. Memarlıq abidələrinin əksəriyyətinin salamat qalması tikinti sənətinin yüksək səviyyədə inkişafını göstərir. İnşaatçılar zəlzələnin dağıdıcı təsirini bilərək birinci növbədə fəza kompozisiyası sistemində, tikintinin ümumi kütləsinə və onun binanın müxtəlif sistemləri arasında bölüşdürülməsinə uyğun gələn inşaat materiallarının seçilməsinə böyük fikir verirdilər.

11-ci əsrin ikinci yarısı və 12-ci əsrdə aparılan geniş tikinti işləri Azərbaycan memarlığının yeni bina növləri (mədrəsə, qülləvari türbə), konstruktiv fəndlər (ikiqatlı örtük, mərkəzi dayaq sütunu), quruluş elementləri (silindrik minarə, baştağ), bəzək vasitələri (həndəsi naxış, şirəli kərpic, bloklarla) və sairə zənginləşirdi. Bu zaman orta əsr Azərbaycan memarlığı üçün ümumi üslub sistemi də formalaşırdı.

Beləliklə, 14-16-cı əsrlərdə son dərəcə müxtəlif tikintilərin yaradılması inşaat sənətinin yüksək səviyyədə inkişafına səbəb olmuşdu. Bu, böyük tikinti (müxtəlif növ və həcmli memarlıq kompozisiyası, şəhərsalma) dövrü ilə əlaqədardır.

Müsəlman memarlığı inşaatçılıq əməllərini xalqa göstərmək üçün yox, xoş niyyətlə, Allah xatirinə olan əməldir.

Məhəmməd Peyğəmbərdən (s) rəvayət edirlər ki, o buyurub: *"Allahın yaratdığı şeylər barəsində fikirləşməkdən böyük ibadət yoxdur"*.

12-13-cü əsrlərdə memarlıq quruluşunda standartlaşdırılmış elementlərdən də geniş istifadə olunurdu. Bu dövrdə birtərəfli üzlük binaların yerini, ikitərəfli sadə üzlük blokları tuturdu. Ustalar bu üsulu kompleksdə dəfələrlə təkrar etməklə abidə-

nin bədii tərtibat cəhətdən yüksək zövqünə nail oldular. Bu üsulla polixrom mozaik elementlərdən və standart bloklardan geniş istifadə edilirdi. Bundan əlavə bir sıra memarlıq hissələrinin bəzi elementləri, xüsusilə stalaktitlər və onların standartlaşdırılmış komponentləri əvvəlcədən hazırlanırdı. Monumental binaların üz örtüyü ölkənin müxtəlif şəhərlərində vahid bir konstruktiv sxemə malik idi. Hörgü işi qurtardıqdan sonra binanın şirəli kərpiclərlə üzlənməsi prosesinə başlanırdı. Üzlü kərpiclər bir qayda olaraq kəc məhlulla bərkidilirdi. Bu məhlulun möhkəmliyini nəzərə alaraq ustalar ondan zəlzələliyi yüksək olan yerlərdə tikililərdə geniş istifadə edirdilər.

İslamın yayıldığı ilk yüzilliklərdə Ərəb Xilafəti mərkəzlərində çalışan, elm və incəsənətin inkişafında mühüm rol oynayan azərbaycanlılar içərisində memar, tikinti ustaları da olmuşdur. Tarixi qaynaqlarda bildirilir ki, 7-ci əsrdə xəlifə Ömər Kufədə məscid tikmək üçün Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Həmədandan Ruzbeh adlı bir memar çağırmış, azərbaycanlı memar Kufənin ilk məscidini doğma yurdunun tikinti ənənələri əsasında ucaltmışdır.

Orta əsr Azərbaycan şəhərlərindən – Naxçıvan, Bakı, Şamaxı və Təbrizdən çıxmış bəzi sənət ustaları nəinki öz vətənlərində tikilən böyük binalarda iştirak edirdilər, onlar hətta Orta Asiya və Yaxın Şərqə də (Səmərqənd, Herat, Məşhəd, Bağdad, İsfahan və s. kimi mühüm şəhərlərə) nadir tikililərə dəvət olunurdular.

Tarixi qaynaqlar bildirir ki, Tac-Mahal kompleksinin baş memarı türk ustad Məhəmməd İsa Əfəndi olmuş, ona səmərqəndli, təbrizli, şirazlı, dəməşqli, buxaralı, lahorlu usta və nəqqaşlar kömək etmişlər.

Məlum olduğu kimi, Teymurləng fəal sifarişçi olub. O, Orta Asiyada yerləşən Əhməd Yasəvi xanəqahının tikinti ölçüsünü vermişdir. Doğrudan da binanın texniki təhlili göstərdi ki, onun hissələri proporsiyalaşdırma sistemində əsaslanmışdır.

Teymurləng "Avtobioqrafiya" adlı məşhur kitabda Səmərqənddə tikdiyi bir saray kompleksi haqda belə yazmışdır: *"Mən mübarək şahlığımın saray memarları və inşaatçılarının gətirilməsinə əmr verdim... Onlar birlikdə hovuz və xiyabanların planlarını hazırladılar, bağın divarları və bağın ortasında ucaldılmasını əmr etdiyim çox yüksək sarayın tikintisi ilə məşğul oldular"*. Bu

məlumatdan göründüyü kimi gəlmə sənətkarlar Teymur tikililərində ən məsul işçiləri götürürdülər.

Səmərqənddə Azərbaycan memar və ustalarının əli ilə onlarla abidələr – Bibixanım məscidi, Tuman Əkə türbəsi, Uluqbəy mədrəsəsi, Şahi Zində kompleksi yaranmışdır. Şahi Zində ansamblı və bütövlükdə Səmərqənd üçün tipik olmayan belə formanın yaranması Özbəkistan alimlərinin fikrincə hər şeydən əvvəl, hələ Teymur vaxtından Səmərqəndə gətirilmiş azərbaycanlı ustalara borcludur.

Türküstan, Hindistan, İran, ərəb ölkələri, Türkiyə və digər islam ölkələri kimi zəngin irsi, parlaq memarlığı olan ölkələrdə çalışmaq, həm də böyük nüfuz sahibi olan azərbaycanlı sənətkarın doğma yurdunda aldığı yüksək professional (ixtisas) hazırlığından, Azərbaycan mədəniyyəti, islam əxlaqı və mənəviyyatının yüksək səviyyəsindən irəli gəlirdi.

Beləliklə, bəlli olduğu kimi, ayrı-ayrı dövrlərdə xüsusən Azərbaycanda bizim yaradıcılığın bütün mövqelərinin yüksək inkişaf etdiyi 12-16-cı əsrlərdə Əcəmi Naxçıvani və Əli Şah Təbrizi, dekorativ sənətdə Əli Məhəmməd oğlu Şirvani və digərləri kimi yaradıcılıq diapazonuna və yüksək istedadla malik sənətkarların təkrarsız əsərləri, onların yaratdıqları bədii məktəb və üslublar, zəngin irs və ənənə əsrlər boyu Şərq memar və xalq ustaları üçün tükənməz ilahi örnək mənbəyi olmuş və onları sənət inciləri yaratmağa ruhlandırırmışdır.

Bir çox görkəmli memar və başqa sənətkarlar Müsəlman Şərqinin paytaxt və şəhərlərində geniş fəaliyyət göstərmiş, Tac-Mahal, Şahi Zində kompleksi, Bibixanım məscidi, Aksaray, İsfahan və İstanbulun bir sıra məşhur abidələrinin tikilməsində bilavasitə iştirak etmişlər.

MÜSƏLMAN DÜNYASINDA ŞƏHƏRSALMA

İdarə altındakı şəhərlərin nizama düşməsi, xalqın dincliyə çatması üçün daim alimlərlə görüş, bu barədə ağıllı adamlarla məsləhətləş.
“Nəhcül-Bələğə”

Təbiətlə mühitin qarşılıqlı təsiri, dünya quruluşunun mahiyyətini əks etdirir. Təbiətdə insanın mənəvi və estetik tələblərinin reallaşması yalnız təbiətdə gedən prinsipləri dərk edərək, ilin fəsil dəyişməsinə qəbul edib nəzərə alarkən mümkündür.

İslamdan əvvəl şəhərlərə, onun tərkib hissəsi olan bina və qurğulara, sanitariya, mühəndis vasitələrinə yer seçilməsi, onların salınması haqqında bir çox alimlər öz fikirlərini söyləmişlər. Həmin fikirlər bu gün də həm elmi, həm də təcrübə əhəmiyyətini itirməmişdir.

E.ə. 16-13-cü illərdə Yuli Sezarın və imperator Avqustun mühəndisi və memarı Mark Vitruvi Pollian texniki elmlərin ensiklopediyası-traktatı olan “Memarlığa dair on kitab”ında şəhər yerlərinin seçilməsi və planlaşdırılmasını göstərmişdir. Bununla əlaqədar o deyir: “*Mühəndis-inşaatçı savadlı olmalı, bacarıqlı şəkil çəkməli, həndəsəni öyrənməli, hərtərəfli tarixi bilməli, diqqətlə fəlsəfəyə qulaq asmalı, hüquq məsələlərini, astronomiya və göy cisimləri haqqında qanunları bilməlidir*”.

İnşaatçının geniş biliyə malik olması müvafiq elmi nəzəriyyə ilə əlaqələndirilir. Məsələn, şəhərlərin və yaşayış mənzillərinin yerinin seçilməsi, istiqaməti və planlaşdırılmasının bir tərəfini insan fiziologiyasını nəzərə alaraq səhiyyə mülahizələriylə, digər tərəfdən isə meteorologiya və iqlim şəraiti ilə təyin edir. Pollian tikinti materiallarını öyrənmək üçün geologiya-mineralogiyanı, həmçinin botanikanı bilməyi təklif edir, teatr inşaatını yaxşı bilməyi öyrədir. Çünki, akustika və musiqi nəzəriyyəsinin qanunlarını bilmədən teatr binasını layihələndirmək və tikmək mümkün deyil.

İnsanın sağlamlığı və uzunömürlülüüyü binanın harada və necə tikilməsindən asılıdır. Göründüyü kimi həm eradan əvvəlki, həm də orta əsr müəllifləri insan yaşayışı üçün yerin düzgün seçilməsinin əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Yeri gəlmişkən, şəhərlərin planlaşdırılmasına nəzər salaq.

Böyük tarixçi İbn Xəldun hesab edirdi ki, şəhər həyatı ilə mənəvi rahatlıq arasında sıx əlaqə sivilizasiyanın zəruri təminatıdır.

İslamın gəlişi yeni tələbləri ödəmək üçün cəmiyyətin qat-qat yüksəlməsinə səbəb oldu. Mənzilqurma sənəti bu camaatın hamısının xeyrinə olan, məişətlərinin təminini asanlaşdıran, mənəviyyətin inkişafını sürətləndirən, ümumi mənafeyini müdafiə edən bir elmdir.

Orta əsr Azərbaycan memarları dünya şəhərsalma və memarlıq irsinə çox önəmli və orijinal pay vermişlər. Bu qatqının əsas bölümünü Azərbaycan ərazisində olan çoxlu şəhərsalma və memarlıq abidələri təşkil edir. Uluslararası əlaqələrdə bu qatqıya dəyərli qatlar artıran saysız sənətkarlarımız Azərbaycan memarlığının mövqə və gücünü daha qabarıq üzə çıxarmışlar.

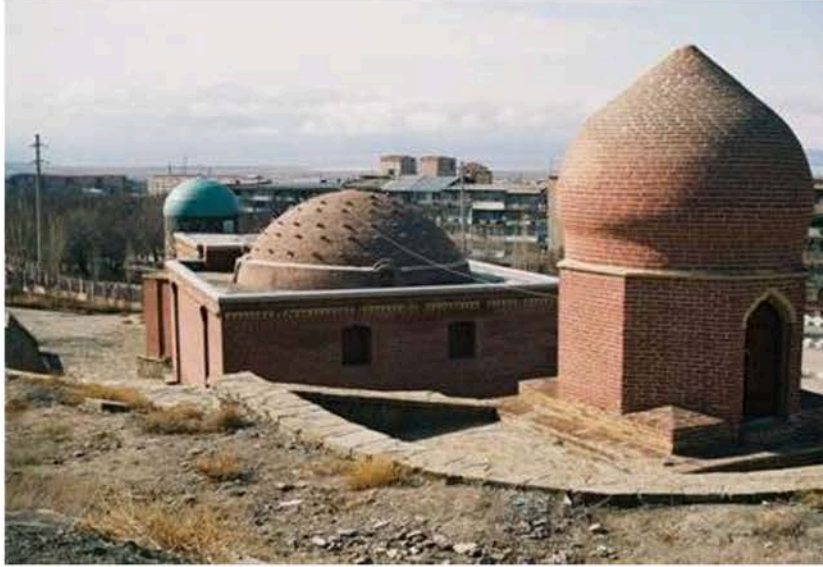
9-cu əsrin sonu – 10-cu əsrdə Yaxın Şərqdə şəhərlər güclü inkişaf mərhələsi keçirir. Bu dövrün özəlliklərindən biri şəhərlərin ölçücə böyüməsidir. İslamın Azərbaycanda yayıldığı ilk çağlarda şəhərlərin inkişafı və tikinti fəaliyyəti müvəqqəti dayansa da, sonradan regionda gedən ümumi inkişaf prosesindən kənarda qalmadı və Şərqi baş karvan yolları üstündə yerləşən Azərbaycan şəhərləri bu dövrdə xeyli böyüdü. İstehsal və ticarətin genişlənməsi, uluslararası əlaqələrin çoxalması həmin şəhərlərin ərazicə böyüməsinə, quruluş inkişafına səbəb olmuşdu.

İslamın yayılması ilə Azərbaycanda yeni tipli tikililər – məscid, mədrəsə, karvansara, hamamlar meydana gəlir. Sənətkarlığın və ticarətin artırılması şəhərlərin inkişafına təkan verir.

Səlcuqlar dövründə urbanizasiyanın sürətli tempi ilə bağlı Azərbaycan şəhərlərinin ölçülərinin daha da böyüməsi, onların əhalisinin və sosial-iqtisadi önəminin artması, eləcə də planlaşma və bədii memarlıq quruluşunun daha da bitkinləşməsi prosesi gedir. Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Həmədan, Şamaxı kimi iri ticarət, mədəniyyət mərkəzləri olmuş şəhərlər 10-12-ci əsrlərdə daha sürətlə inkişaf etmişdi. Təbriz və Naxçıvan gözəlliyinə görə Xilafət paytaxtı Bağdadla müqayisə olunurdu. 12-13-cü əsr şəhərlərinin daha da inkişafı Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin çiçəklənməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycanda şəhərsalmanın inkişaf zirvəsi Elxanilər çağına düşür. 13-cü əsrin

ortalarında Azərbaycan, tərkibinə “*Ceyhun sahillərindən Misir qapılarımacan, Dərbənddən İran körfəzinə*” geniş ərazi – Xorasan, Fars, İraq, Qafqaz, Anadolu daxil olan iri Elxani dövlətinin siyasi-inzibati və mədəni mərkəzi olur. Elxanilər dövründə Azərbaycanda şəhərsalma

sahəsində böyük işlər görülür, irəliləyişlər baş verir. Bu zaman bir sıra şəhərlər (Marağa, Təbriz, Salmas, Ucan, Bakı, Dərbənd) dirçəlir və genişlənir, yeni şəhərlər (Qutluq Balıq, Mahmudabad, Sultanabad, Sultaniyyə) salınır..

Naxçıvanın mərkəzində məscid

Çox sürətlə böyüyən və inkişaf edən Təbriz bütün Yaxın Şərqi baş şəhərinə çevrildi. 1403-cü ildə ispan səfiri Klavixo Təbrizdə 200 min ailənin (təq. 1 mln. əhali) yaşadığını bildirmişdi. Təbriz bu zaman Avropanı Asiya ilə birləşdirən ticarət yollarının baş qovşağı – dünya bazarı olmuşdu. 14-cü əsrdə Təbrizdə olduğundan sonra onu “dünyanın ən varlı və ən böyük şəhəri”, “ticarət üzrə dünyanın bütün şəhərlərinin ən məşhuru və ən yaxşısı”, “ticarətdə sanki bütün dünyaya bərabər” sayan Avropa səyyahları (Pordenone, Maundevillon və b.) Təbrizin ticarətdən götürdüyü gəlirin çox olduğunu vurğulamışlar.

Qazan xanın şəhərsalma tədbirlərindən sonra Təbriz çoxfunksiyalı orta əsr iri paytaxt şəhərinin bütün həyat proseslərini təmin edən bitkin planlaşma-məkan quruluşu aldı. Bu zaman Təbrizin altı baş qala qapısının hər birinin önündə ticarət mərkəzi yaradılmışdı. Bunlar bir-biri ilə, eləcə də şəhərin mərkəzi bazarı ilə birləşirdi. Təbrizin bu dövrdə müsəlman dünyasında oynadığı böyük mədəni funksiya onun quruluşunda Rəşidiyyə adlı elmi-tədris mərkəzinin yaranmasına səbəb oldu. Paytaxtın bir sıra inzibati və ticarət

funksiyalarını öz üzərinə götürən Qazaniyyə indiki anlamda Təbrizin peyk şəhəri idi.

Elxanilər dövrünün Təbrizi plan-məkan quruluşunun bitkinliyi, funksional həllin uyğunluğu ilə orta əsrlərin nadir şəhərsalma hadisəsidir. İstehsalın yüksək durumu, pul təsərrüfatı, kamil su təchizi sistemi, olduqca geniş iqtisadi əlaqələri və böyük şəhərsalma inkişafına görə Təbriz Xilafətin nəhəng şəhərlərini də geridə qoydu. Ticarət-istehsalat mərkəzlərinin əlverişli və məqsədli yerləşməsi, ortasında geniş açıq məkan – böyük meydan olan inzibati-ictimai mərkəzin formalaşması Təbrizdə bitkin şəhərsalma sistemi yaradırdı. İri kompleks və ansambların bütün şəhər ərazisi boyunca (çevrəsi 30 km) səmərəli paylanması onun kompozisiya-məkan quruluşuna funksional nizam və tarazlıq vermişdi.

14-cü əsrin əvvəllərində Təbriz çoxfunksiyalı, mürəkkəb planlaşma strukturu almış, bu baxımdan poliosentrik – çoxmərkəzli çağdaş şəhərlərə yaxınlaşmışdı.

Elxanilər dövründə Təbrizdə əldə edilmiş zəngin şəhərsalma təcrübəsi sonralar bütün ətraf ölkələrə yayılmış, türk alimi H.Z. Ülkənin dəqiq müşahidəsinə görə Əmir Teymur və Şah Abbas dörlərinə “ideal və proqram” vermişdir.

Şəhərsalma sahəsinə Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda dəyərli qatqılarından biri mərkəzi şəhər meydanlarıdır. Fuksiya rəngarəngliyi Təbrizin quruluşunda çoxfunksiyalı mərkəzin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu meydan iri ölçülü ictimai və işgüzar müqavilələrin, hərbi parad və manevrlərin aparılmasını təmin edir, təntənəli bayram və dini mərasimlərin, müxtəlif tamaşa və idman yarışlarının keçirilməsinə imkan verirdi. Təbrizdə əsası Elxanilər zamanı qoyulmuş Sahibabad (Sahibül-mər) meydanı Səfəvilər dövrünədək inkişaf edərək bitkin şəhər mərkəzinə çevrilmişdi. Bu düzbucaqlı meydanın ətrafında şəhərin inzibati, dini, mədəni və ticarət mərkəzləri yerləşirdi. Bu şəhərsalma üsulunu Səfəvi şahları 16-cı əsrin ikinci yarısında yeni paytaxt Qəzvinə (Şah meydanı adı ilə), 17-ci əsrin əvvəllərində isə İsfahana (Meydani-Şah) aparmışlar. Bunlardan indiyə ancaq məşhur İsfahan Şah meydanı qalmışdır.

Azərbaycanın yaşayış memarlığı da zəngin və rəngarəngdir. Burada müxtəlif regionların təbi-iqlim şəraiti, bu və ya başqa inkişaf materiallarının mövcudluğu və inkişaf texnikasının səviyyəsi öz əksini tapmışdır.

İslam dünyasının iri mərkəz şəhərlərinin əhalisini ərzaq və geyim ilə təmin etmək üçün inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı və təchizat sistemləri lazım idi. Bu isə öz növbəsində əkin sahələrinin suvarma və yetişdirilməsi, məhsulun emalı texnologiyasından asılı idi. Bunu nəzərə alaraq, İslam dünyasında şəhərsalma yerinin düzgün seçilməsi və bina qurğularının layihələndirilib düzgün yerləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Yaşayış üçün tikilən binanın yerinin seçilməsində yerin iqlim və relyefi, ətraf mühitin təmizliyi (havası, suyu), yerin səhiyyə vəziyyəti kimi şərtlər nəzərə alınmalıdır. İqlim şəraiti nəzərə alınarkən ilk növbədə havanın hərərəti, nəmliyi, su ehtiyatı və s. kimi amillərə daha böyük əhəmiyyət verilmişdir.

Məhəmməd Yusif Şirvani "Tibb-namə" əsərində binanın harada tikilməsi məsələsinə toxunaraq yazır: *"Daşlı relyefi olan dağlıq yerlərdə hava daha az zərərli, iqlimi isə sağlam olur. Əgər dağlıq yerdərsə və tikilmiş bina şərq tərəfdə yerləşib, orada yaşayan insanlar bir qayda olaraq qüvvətli, uzunömürlü və çox gözəl səsə malik olurlar"*.

Məhəmməd Yusif Şirvani binanın necə tikilməsi barədə belə yazırdı: *"Kimsə bir yerdə məskunlaşmaq və orada yaşayış binası tikmək istəyirsə, bina-otaq uca olmalı, pəncərə və*

qapıları şərqə tərəf yönəlməlidir. Həmçinin pəncərə və qapıları şimal tərəfə də açmaq olar. Lakin ora günəş şüaları düşməlidir. Tavan hündür olmalıdır ki, bu insanların yaxşı və səmərəli yaşamaları üçün sərfəlidir".

Xacə Nəsrəddin Tusi "Əxlaqi-Nasir" əsərində yazır: *"Yaşayış yerinin binalarının üstünlüyünə gəldikdə bünövrələri möhkəm, tavanları yüksək, qapıları geniş olmalıdır ki, şey-şüi daşındıqda və ya başqa bir iş olanda çətinlik əmələ gəlməsin"*. O, daha sonra yazır: *"Ev seçərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: sahənin böyüklüyü, tavanın ucalığı, buxarının genişliyi, ətrafının sıxlığı, məhəllənin əmin-amanlığı, şəraitin münasibliyi"*.

Orta əsr Azərbaycan müəllifləri öz əsərlərində yaşayış yerlərini seçmək üçün İbn Sinanın göstərdiyi bu meyarlara istinad edirdilər: *"İlk növbədə orada torpağın necə olduğunu müəyyənləşdirməli, sahənin aşağı və ya yuxarıda olması, onun açıq və ya qapalı olma vəziyyəti, oradakı suyun keyfiyyəti və s. nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda seçilən ərazidə əhəlinin sağlamlıq cəhətdən vəziyyəti öyrənilməlidir"*.

16-cı əsr Azərbaycan şairi Marağalı Əvhədi yaşayış yerinin seçilməsilə əlaqədar özünün əsas tələblərini qeyd etmişdir: *"Tikinti üçün ilk növbədə səmti şərqə olan ən yaxşı yer seçilməli, sahə içməli su, yerli tikinti materialları (kəc, gil, mis), əkin yeri ilə təminatlı olmalıdır. Seçilən yerin isti iqlimdə, yüksəklikdə yerləşməsinə baxmayaraq, əgər mülayim külək əsməklə ora günəş şüaları düşürsə, ora isti, küləkli dərədəki yerdən daha saf, sağlam, əlverişli yerdir"*. Bu onunla izah olunur ki, isti hərərətli yerdə tez-tez malyariya epidemiyası və digər keçici xəstəliklər meydana gəlir ki, bunu orta əsr müəllifləri "tabadi" adlandırırlar. Azərbaycanda ilk Şamaxı Akademiyasını təşkil edən məşhur Azərbaycan alimi Ömər Osman xarici mühitin amillərinə, insan fiziologiyası və patologiyasının öyrənilməsinə çox geniş yer verirdi.

10-cu əsrdə yaşamış Əbu İshaq Əl-İstəxri Bərdə haqqında bunları yazır: *"O ki qaldı Bərdəyə, bu o məskəndir ki, çox yaxşı iqlimi, çoxlu münbit əkini, meydança və meyvə bağları olan yerdir"*.

9-10-cu əsrlərdə Yaxın Şərqdə görünməmiş inkişaf dövrü keçirən şəhərlər 11-12-ci əsrlərdə daha da genişlənir və yeni memarlıq növləri ilə zənginləşir. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, məhsuldar qüvvələrin və feodal münasibətlərin

Şəhərsalma sahəsinə Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda dəyərli qatqılarından biri mərkəzi şəhər meydanlarıdır. Fuksiya rəngarəngliyi Təbrizin quruluşunda çoxfunksiyalı mərkəzin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu meydan iri ölçülü ictimai və işgüzar müqavilələrin, hərbi parad və manevrlərin aparılmasını təmin edir, təntənəli bayram və dini mərasimlərin, müxtəlif tamaşa və idman yarışlarının keçirilməsinə imkan verirdi. Təbrizdə əsası Elxanilər zamanı qoyulmuş Sahibabad (Sahibül-mər) meydanı Səfəvilər dövrünədək inkişaf edərək bitkin şəhər mərkəzinə çevrilmişdi. Bu düzbucaqlı meydanın ətrafında şəhərin inzibati, dini, mədəni və ticarət mərkəzləri yerləşirdi. Bu şəhərsalma üsulunu Səfəvi şahları 16-cı əsrin ikinci yarısında yeni paytaxt Qəzvinə (Şah meydanı adı ilə), 17-ci əsrin əvvəllərində isə İsfahana (Meydani-Şah) aparmışlar. Bunlardan indiyə ancaq məşhur İsfahan Şah meydanı qalmışdır.

Azərbaycanın yaşayış memarlığı da zəngin və rəngarəngdir. Burada müxtəlif regionların təbi-iqlim şəraiti, bu və ya başqa inkişaf materiallarının mövcudluğu və inkişaf texnikasının səviyyəsi öz əksini tapmışdır.

İslam dünyasının iri mərkəz şəhərlərinin əhalisini ərzaq və geyim ilə təmin etmək üçün inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı və təchizat sistemləri lazım idi. Bu isə öz növbəsində əkin sahələrinin suvarma və yetişdirilməsi, məhsulun emalı texnologiyasından asılı idi. Bunu nəzərə alaraq, İslam dünyasında şəhərsalma yerinin düzgün seçilməsi və bina qurğularının layihələndirilib düzgün yerləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Yaşayış üçün tikilən binanın yerinin seçilməsində yerin iqlim və relyefi, ətraf mühitin təmizliyi (havası, suyu), yerin səhiyyə vəziyyəti kimi şərtlər nəzərə alınmalıdır. İqlim şəraiti nəzərə alınarkən ilk növbədə havanın hərərəti, nəmliyi, su ehtiyatı və s. kimi amillərə daha böyük əhəmiyyət verilmişdir.

Məhəmməd Yusif Şirvani "Tibb-namə" əsərində binanın harada tikilməsi məsələsinə toxunaraq yazır: *"Daşlı relyefi olan dağlıq yerlərdə hava daha az zərərli, iqlimi isə sağlam olur. Əgər dağlıq yerdərsə və tikilmiş bina şərq tərəfdə yerləşib, orada yaşayan insanlar bir qayda olaraq qüvvətli, uzunömürlü və çox gözəl səsə malik olurlar"*.

Məhəmməd Yusif Şirvani binanın necə tikilməsi barədə belə yazırdı: *"Kimsə bir yerdə məskunlaşmaq və orada yaşayış binası tikmək istəyirsə, bina-otaq uca olmalı, pəncərə və*

qapıları şərqə tərəf yönəlməlidir. Həmçinin pəncərə və qapıları şimal tərəfə də açmaq olar. Lakin ora günəş şüaları düşməlidir. Tavan hündür olmalıdır ki, bu insanların yaxşı və səmərəli yaşamaları üçün sərfəlidir".

Xacə Nəsrəddin Tusi "Əxlaqi-Nasir" əsərində yazır: *"Yaşayış yerinin binalarının üstünlüyünə gəldikdə bünövrələri möhkəm, tavanları yüksək, qapıları geniş olmalıdır ki, şey-şüi daşındıqda və ya başqa bir iş olanda çətinlik əmələ gəlməsin"*. O, daha sonra yazır: *"Ev seçərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: sahənin böyüklüyü, tavanın ucalığı, buxarının genişliyi, ətrafının sıxlığı, məhəllənin əmin-amanlığı, şəraitin münasibliyi"*.

Orta əsr Azərbaycan müəllifləri öz əsərlərində yaşayış yerlərini seçmək üçün İbn Sinanın göstərdiyi bu meyarlara istinad edirdilər: *"İlk növbədə orada torpağın necə olduğunu müəyyənləşdirməli, sahənin aşağı və ya yuxarıda olması, onun açıq və ya qapalı olma vəziyyəti, oradakı suyun keyfiyyəti və s. nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda seçilən ərazidə əhəlinin sağlamlıq cəhətdən vəziyyəti öyrənilməlidir"*.

16-cı əsr Azərbaycan şairi Marağalı Əvhədi yaşayış yerinin seçilməsilə əlaqədar özünün əsas tələblərini qeyd etmişdir: *"Tikinti üçün ilk növbədə səmti şərqə olan ən yaxşı yer seçilməli, sahə içməli su, yerli tikinti materialları (kəc, gil, mis), əkin yeri ilə təminatlı olmalıdır. Seçilən yerin isti iqlimdə, yüksəklikdə yerləşməsinə baxmayaraq, əgər mülayim külək əsməklə ora günəş şüaları düşürsə, ora isti, küləkli dərədəki yerdən daha saf, sağlam, əlverişli yerdir"*. Bu onunla izah olunur ki, isti hərərətli yerdə tez-tez malyariya epidemiyası və digər keçici xəstəliklər meydana gəlir ki, bunu orta əsr müəllifləri "tabadi" adlandırırlar. Azərbaycanda ilk Şamaxı Akademiyasını təşkil edən məşhur Azərbaycan alimi Ömər Osman xarici mühitin amillərinə, insan fiziologiyası və patologiyasının öyrənilməsinə çox geniş yer verirdi.

10-cu əsrdə yaşamış Əbu İshaq Əl-İstəxri Bərdə haqqında bunları yazır: *"O ki qaldı Bərdəyə, bu o məskəndir ki, çox yaxşı iqlimi, çoxlu münbit əkini, meydança və meyvə bağları olan yerdir"*.

9-10-cu əsrlərdə Yaxın Şərqdə görünməmiş inkişaf dövrü keçirən şəhərlər 11-12-ci əsrlərdə daha da genişlənir və yeni memarlıq növləri ilə zənginləşir. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, məhsuldar qüvvələrin və feodal münasibətlərin

inkişafı o zaman Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Beyləqan, Marağa kimi bir sıra şəhərlərin çiçəklənməsinə səbəb oldu.

13-cü əsrin əvvəllərində yazılmış, müəllifi bəlli olmayan "Əcaib əl-dünya" adlı əsərdə Naxçıvanın şəhərsalma quruluşu və durumu haqqında maraqlı məlumat verilmişdir: *"Naxçıvan Azərbaycanda sıx əhalisi olan böyük şəhərdir, uca yerdə salınmış və çox möhkəmləndirilmişdir. Çoxlu saraylar, köşklər, məntəqəli eyvanlar tikmişlər, şəhər yanında daşdan qala və qalanın içərisində mədrəsə, məscidlər yerləşir."*

"Qalada yaxşı bulaqlar var. Deyirlər bundan abad şəhər yoxdur".

Naxçıvani yazır: *"Bağdad və Təbrizdən sonra Naxçıvan kimi gözəl şəhəri göz görməmiş, qulaq eşitməmişdir"*.

Ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı Şəmsəddin Əbu Abdullah Məhəmməd Əl-Müqəddəsi deyir: *"Təbriz gözəlliklərinin intəhası yoxdur"*.

Eyni zamanda bir müddət Şah İsmayıl Xətəinin sarayında yaşayıb, fəaliyyət göstərmiş İran tarixçi-alimi Xandəmar (Xondamir) Qiyasəddin Hümaməddin Əl-Hüseyn yazır: *"Təbriz dünyanın ¼ hissəsinin məskunlaşdığı abad şəhərlərdən biridir"*.

Bağdad haqqında deyir: *"Onun havası başqa yerlərin havasından daha mülayim, suyu daha şirin, torpağı daha bərəkətli, xəfif yel isə daha nəsimdir"*.

Ərdəbil barədə isə bunları deyir: *"Münbit torpaqlı, iqlimi sulu, xoş havalı şəhərdir. Orada çoxlu çay axır, amma buna baxmayaraq, ətrafda meyvə ağacları yoxdur"*.

Orta əsr müəlliflərindən Əbdül Rəşid əl-Bakuvî Azərbaycanın bir çox şəhərlərinin iqlimini müsbət qiymətləndirmişdir. O, Təbriz haqqında belə yazır: *"Sağlam iqlimi, münbit torpağı və suyu şirin olan yerdir. Orada çoxlu çaylar axır və şəhər bağlar içindədir"*.

Görkəmli ərəb alimi, coğrafiyaşünas və səyyahı Yaqut Əl-Həməvi isə Ərdəbil barədə belə deyir: *"Mən Ərdəbildə olanda gördüm ki, o, geniş düzə yerləşir. Üstündən və altından bol sulu bir neçə çay axır. Bununla belə, orada əsla bir dənə də olsun meyvə ağacı yoxdur – nə şəhərin kənarında, nə də onun yerləşdiyi bütün düzə"*.

Bakı haqqında isə belə deyir: *"Bakının havası yaxşı, suyu şirindir. Bu şəhərin xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, burada gecə və gündüz külək əsir"*.

Bakının ilk memarı olmuş Qasımbəy Hacıbababəyovun (1811-74) şəhərin abadlaşmasında böyük rolu olmuşdur. Onun layihəsilə müxtəlif relyefə malik olan və dağ dönmündə pilləvari şəkildə salınmış Bakı Forstatı (Bayır şəhər) planı hələ o dövrdə rus və Avropa memarlarını heyrətdə qoymuşdur.

Eynilə təcrübə olaraq bu cür də Məhəmməd Yusif Şirvani də öz fikrini söyləmişdir.

Rus memarı, professor Kim N. yazır: *"Bakının qala divarları və başqa abidələri misli görünməmiş memarlıq nümunələridir. Sizin əcdadlarınız öz ağılı, təfəkkürünü bu abidələrdə əbədiləşdirib, elə bil ki, nəyə qadir olduqlarını canlı nümayiş etdiriblər. Onlar hər daşın, hər kərpicin üstündə elə məharətlə, elə ustalıqla işləyiblər ki, baxanda heyran olmaya bilmirsən"*.

O ki qaldı seçilən yerin səhiyyə-gigiyenik təmizliyinə, Əbu İbrahim Cürcani (1045-1137) Xarəzmin səhiyyə vəziyyətini tənqid edərək yazırdı: *"Havası ən sağlam, suyu ən şirin, iqlimi və şəraiti əlverişli olmağına baxmayaraq, burada eyni zamanda bir çox qeyri-əlverişli amillər də mövcuddur. Şəhərin natəmizliyi və çirkli suyun buxarlanması insanlara, heyvanata, məhsula zərərli təsir göstərir"*.

İbn Sina çirkli suyun zərəri haqqında xəbərdarlıq edərək həmin suyu süzgəcdən keçirməyi, daha yaxşısı, onu buxarlandırıb, yenidən su halına salmağı məsləhət görmüşdü.

İndi isə ayrı-ayrı mənzillərin yerləşdirilməsi və layihələndirilməsi qaydalarını nəzərdən keçirək. Orta əsr mənbələrinə istinad edərək yaşayış sahələri aşağıdakı üç şərtin tələblərinə uyğun olmalıdır.

Əvvəla, binanı yüksək, açıq, günəşli və küləkli yerdə tikmək yaxşıdır. Otaq yüksək tavanlı, yəni hündür və geniş olmalıdır. Binada çoxlu pəncərə (xüsusilə, onun şimal və şərq hissəsində) lazımdır.

İkincisi, seçilən yer iqlim, ekoloji və səhiyyə nöqtəyi-nəzərindən müvafiq olmalıdır.

Nəhayət, şəhərə hava və günəş şüalarının daxil olmasını təmin edəcək müvafiq planlaşdırma verilməli, həmçinin şəhər lazımı qədər tibbi obyektlərlə təmin edilməlidir. Təmizliyi və gigiyenası diqqətdə saxlanılmalıdır.

Orta əsr Müsəlman Şərqiində yaşayış məntəqəsinin tikintisi əvvəlcədən hazırlanmış plana əsasən aparılırdı. Bu halda onun əhalisinin sağlamlığının qorunması məsələsi də nəzərə

alınırdı. Misal olaraq Mahmud Qazan xanın (1295-1304) vəziri Rəşidəddin tərəfindən salınmış Rəbi-Rəşid məhəlləsini göstərmək olar. Məhəllə enli küçələri və meydanları, səhiyyə obyektləri – hamam, aptek, şəfəxana və s. olan düzgün həndəsi quruluşu ilə fərqlənirdi.

İsti iqlim şəraitində məntəqələrə sərin havanın daxil olması məsələsinə ən böyük əhəmiyyət verilirdi. Əhalinin səhhətini qorumaq məqsədilə şəhərin su ilə təchizatı məsələsi də eyni zamanda çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Həyat şəraitinin nisbətən primitiv olmasına baxmayaraq, Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın orta əsr şəhərləri abadlığına görə Şimali Avropanın o dövrdəki şəhərlərini geridə qoyurdu. 12-13-cü əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri (Bərdə, Gəncə, Qəbələ, Təbriz və s.) inkişaf etmiş saxsı su kəməri sistemində malik idi.

Orta əsrlərdə şəhərin su ilə təmin edilməsində kəhrizlər və ovdanlar saxsı borulardan ibarət su kəmərinə az əhəmiyyət daşıyırdı. 14-cü əsr tarixçisi Həmdullah Qəzvinli Təbrizdən bəhs edərək yazırdı: *“Təbriz şəhərində çoxlu bağlar var. Səhənd çayından başlanan Mirənduz çayı buradan axır. Varlı adamların çəkdiyi 900 kəhriz də buradan keçir. Bunların hamısının suyu bağlara axır, ancaq yənə də su çatmır”*.

Hələ 9-10-cu əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində saxsı və metal borularla yeraltı su kəmərləri mövcud idi. Məntəqələrə su həmçinin yeraltı kəhrizlərlə də gətirilirdi. Təbrizdə onların sayı 900-ə çatırdı.

Bundan əlavə, yeraltı və qunt suları xüsusi ovdanlara yığılırdı ki, əhali ondan istifadə etsin. Ən böyük ovdan Bakı şəhərinin Şirvanşahlar sarayında, Nardaranda və digər məntəqələrdə tikilmişdi. Şəhərlərdə, həmçinin subölüşdürücü məntəqələr də mövcud idi.

Orta əsrlərdə yaşayış məskənlərinin və eləcə də şəhərin suya olan tələbatını ödəyən ovdanlar və kəhrizlər maddi mədəniyyət baxımından orijinal abidələrdir. Ustad sənətkarların yaratdıqları bu memarlıq abidələri ötən yüzilliklərdə Azərbaycanda mühəndis fikrinin inkişaf səviyyəsi haqqında fikir yürütməyə imkan verir.

Orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə hazırlanan texniki layihələrdə su enerjisindən istifadə edilən tikililərə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Hər çayın, yaxud bulağın imkanlarını öyrənən mühəndislər, adətən onun üzərində neçə dəyirman quraşdırmanın mümkünliyünü də hesablayırdılar.

İslam dünyasında ilk xəstəxana 707-ci ildə müsəlman hökmdarlarından Vəlid ibn Əbdülməlik tərəfindən qurulub. Xəstəxananın bütün xərcləri dövlət tərəfindən ödənilmişdir. 850-ci ildə İslam dövlətinin müxtəlif yerlərində 34 xəstəxana vardı. Hələ 13-14-cü əsrlərdə Cənubi Azərbaycanın şəhərlərində 67 xəstəxana mövcud idi. Təbrizin saray xəstəxanasında eyni zamanda 1000 nəfər müalicə olunurdu. Kasıb və imkansız insanların müalicələri xüsusi evlərdə həyata keçirilirdi ki, bunun da xərci feodal və dini müəssisələrin hesabına olurdu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İslam dünyasında ilk seçilmiş şəhərlərdən İraqın cənubunda körfəz olan Bəsrə şəhəridir. Onun əsası 635-ci ildə qoyulmuşdur. Açıq rəngli daşlardan tikilmiş bu şəhər uzaqdan ağardığına görə ərəb dilində “ağ” mənasında olan “Bəsrə” adını almışdır.

İkinci isə, İraqın paytaxtı olan və Dəcə çayı sahilində yerləşən Bağdad şəhəridir. Abbasiilər dövründə (762-ci ildə) əsası qoyulmuşdur. O vaxt “Mədinət əs-Salam” (yəni “sülh şəhəri”) adlanırdı.

Azərbaycanın yaşayış mənzərəsi də zəngin və rəngarəngdir. Burada müxtəlif regionların təbii iqlim şəraiti, bu və ya başqa inşaat materiallarının mövcudluğu və inşaat texnikasının səviyyəsi öz əksini tapmışdır. Maraqlı yaşayış binalarının nümunələri Təbriz, Ərdəbil, Marağa, İrəvan, Şəki, Quba, Ordubad, Şuşa, Gəncə, Dərbənd, Abşeron və başqa rayonlarda qalmaqdadır.

15-ci əsrdə Təbrizdə dörd – Qara Yaqub, Xəlifə Mütəvəkkil, Sultan Uzun Həsən və Zübeydə xanım imarət şəfəxanaları fəaliyyət göstərirdi.

İslam dünyasında şəhərsalma məsələsində ən böyük problemlərdən biri insanların sağlamlığının qorunmasında bağların və bağçaların salınması, onların su ilə təchiz edilməsi idi. İmam Əli (ə) bunu dərinlən başa düşərək İslam dövlətinə rəhbərlik etdiyi dövrdə yaşıllıq və abadlıq işləri həyata keçirmişdir. Risalət əsrində və ondan sonrakı dövrdə İmam Əlinin (ə) məşğuliyyətlərindən biri də əkinçilik və ağac əkək idi. O Həzrət (ə) öz xidmətlərinin və qazanclarının çoxunu bu yolla yerinə yetirirdi. Peyğəmbəri-Əkrəm (s) müharibə və qan tökülmədən müsəlmanların ixtiyarına keçən məntəqələrdən bir bölük torpağı Əlinin (ə) ixtiyarına vermişdi. Həzrət (ə) orada kəhriz qazdı və adını Yənbu qoydu. Bu kəhrizin bol suyu oranın əhalisinin şad olmasına və

gözlərinin işıqlanmasına səbəb oldu. Elə indinin özündə də Məkkə-Mədinə yolu üstündə Beri-Əli (Əli quyusu) adlı məntəqə var.

Həzrət Əli (ə) eyni zamanda İran memarları tərəfindən hamamların tikilməsinə də nail olmuşdu.

İslam ölkələrində bağ-parkların, yəni bağçaların inkişafı şəhərlərin yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Ərəb tarixçi və coğrafiyaşünaslarının adlandırdığı kimi, 8-ci əsrdə xəlifənin ən varlı ölkəsi olan Azərbaycanda təsərrüfat həyatının yüksək inkişafı və bağ-park sənətinin çiçəklənməsi nəzərə çarpırdı.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda bir neçə memarlıq məktəbi nəzərə çarpır. Bunlardan ən erkəni – Bərdə, Şəmkir, Beyləqan və Gəncədə formalaşmış Aran məktəbi, 12-15-ci əsrlərdə Naxçıvan, Şirvan-Abşeron, 13-cü əsrdən isə

Təbriz memarlıq məktəbləri öz bədii-estetik keyfiyyəti ilə seçildilər.

Azərbaycan memarlarının yaradıcılığı qonşu ölkələrin də diqqətini cəlb edirdi. Onları İrana, Türkiyəyə, Orta Asiyaya və başqa diyarlara işləməyə dəvət edirdilər.

Naxçıvanda 12-ci əsrdə Möminə xatun və Yusif Küseyir oğlu kimi çox gözəl türbələri tikmiş Əcəmi Əbubəkr oğlunun adını tarix saxlamışdır. Möminə xatun türbəsi haqda akademik M.V. Alpatov belə demişdir: *“Bu illərdə Orta Avropa memarlığında forma hissiyyatının belə inkişafına, kompozisiyasının təmliyi və icra kamilliyinə rast gəlmək olmur. Naxçıvan məqbərəsindən Şərqi an yaxşı nümunəvi ədəbi əsərlərində – Firdovsinin “Şahnamə”-sində (9-10-cu əsrlər), yaxud Nizaminin “Leyli və Məcnun”-unda (12-ci əsr) olduğu kimi insaniyyətlik saçılır”*.

Bakıda Şirvanşahlar sarayı Şirvan-Abşeron məktəbinə xas cəhətləri özündə əks etdirir. Təbriz məktəbinin isə ən səciyyəvi nümunəsi Sultaniyyədəki Ölçaytu türbəsi və Təbrizdəki Göy məsciddir.

Neft sənayesinin inkişafı Bakının sürətlə böyüməsinə gətirib çıxarır. Hələ 19-cu əsrin əvvəllərində cəmi 21,5 ha sahədə yerləşən İçəri şəhər qala divarlarından çıxaraq ətraf sahələri tutur.

Yerli memarlardan Qasimbəy Hacıbababəyov, Mirzə Qafar İsmayılov, Zivərbəy Əhmədbəyov, Məhəmməd Həsən Hacınski və başqaları ilə yanaşı İ.V. Qoslavski, İ.K. Ploşko, N.A. fon der Nonne və başqaları da Bakının memarlıq simasını

müəyyənləşdirən, onun qızıl fonduna daxil olan tikintilər yaradırdılar. Bu, şəhər bələdiyyəsi binası (1904), H.Z. Tağıyevin Qızlar gimnaziyası (1898-1901, İ.V. Qoslavski), İsmailiyə (1907-13), Azərbaycan Respublikası EA Rəyasət Heyəti binası və M. Muxtarovun sarayı (1912-14), şəkil qalereyası binası (İ.K. Ploşko), çoxlu yaşayış binası və başqalarıdır.

Sənayenin inkişafı və əhali axını şəhərdə onsuz da çətin olan yaşayış şəraitini daha da çətinləşdirirdi. Birinci və ikinci dünya müharibələri dövründə, tikintinin tam dayandırıldığı və didərginlərin Bakıya axını artan vaxtlarda vəziyyət xüsusilə kəskinləşdi.

İSLAMI NAXIŞLAR INSANLA ALLAH ARASINDA ƏBƏDİ VƏHDƏT YARADIR

Allah gözəldir və gözəlliyi sevir
“Qur’ani-Kərim”dən

*Aləmdə mövcud olan bütün varlıqlar
həmahəng olaraq təkamülə doğru hərəkət
edir. Onlar yarandıqları ilk gündən təkamül
mərhələsinə çatana qədər vahid ilahi
qanunlara tabe olurlar. İnsan varlıqların ən
şərəflisi olduğu üçün özünəməxsus həyat
tərzinə və cəmiyyəti idarə etmə üsullarına
malikdir. Dünya onun üçün həyat məktəbidir
və o bilir ki, əbəs yerə yaradılmamışdır.
Aləmdə mövcud olan bütün varlıqlar da məhz
onun təkamülə çatması üçün yaradılmışdır.*

Ustad Şəhid Murtəza Mütəhhəri

Orta əsrlərdə müsəlman xalqlarının tarixi müqəddəratının birliyi bu xalqların mədəniyyət sahəsində yaxınlaşmasına və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməsinə səbəb olmuşdur. Vaxt keçdikcə ənənəvi mədəniyyətlər dəyişikliklərə uğrayır, yeni mədəni ənənələr, ümumi həyat təzi qaydaları və nəticədə yeni gözəllik duyumları yaranır. Vahid İslam özünüdərk və dünyaduyumlu təməli üzərində bədii təsəvvür əsasları təşəkkül tapmağa başlayır. Bu dövrdə dini və bədii şüur tərzlərinə qarşılıqlı təsir məsələsi ortaya çıxmamışdı. Belə ki, onların müstəqil fəaliyyət göstərməsindən hələ söhbət gedə bilməzdi. Onlar bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə sadəcə olaraq mövcud deyildilər.

Demək olar ki, orta əsrlərdə ümumiyyətlə, incəsənət və xüsusi memarlıq sənəti haqqında müstəqil, insanla Allah arasındakı əlaqəyə dair təsəvvürlərdən təcrid edilmiş fikirlər yürüdülmürdü. Orta əsrlər Azərbaycan memarları İslam tikinti mədəniyyətinin başlıca qayəsi – yerlə göy, insanla Allah arasında əlaqənin möhkəmlənməsinə xidmət etmək vəzifəsini başa düşərək həyata keçirməyə çalışırdılar. Göylərə ucaldılan məscidlərin sonu olmayan naxışlarla bəzədilmiş divarları möminlərin maddi dünya ilə mənəvi dəyərlər arasında axtarıqları həmahəngliyin əhəmiyyətini təsvir edən rəmlərdir.

Məlumdur ki, memarlıq tikintilərini bəzəyən naxışların mənə, gözəllik anlamı quruluşunda bir qayda olaraq nəinki bədii surəti

qavramaq olur, həm də Allahın hikməti öz ifadəsini tapırdı. İslami naxışların isə üç növü var:

1. Naxış elementi kimi sementikası çox vaxt bilinməyən həndəsi fiqurlardan yaradılmış naxışlar;
2. Bitki, canlı şəkillərin stilizə edilməsindən yaranan naxışlar;
3. Ərəbcə yazılardan (qrafikasından) düzəldilmiş bitkiyəoxşar və həndəsi naxışlar.

Birinci növ çoxsaylı həndəsi fiqurların cülğələşməsindən ibarət olmalı, onların şüaları bir-birinə qarışaraq mürəkkəb və sonsuz bir naxış yaratmalıdır. Həmin naxışlar insanın “müxtəliflikdəki vəhdəti və vəhdətdəki müxtəlifliyi” dərk etdiyi təvəkkül səviyyəsinin simvoludur. Bu naxışlar harmoniya yaradan, boşluq dolduran, keçidlər yaradan ümumi naxış kompozisiyasının ahəngini, ölçüsünü təşkil edən vasitədir.

İkinci növ (məhz bu növ islami sayılır) nəbati naxışlardan təşkil olunur və sonra ahənglik prinsiplərinə əsaslanır. O qədər stilizə olunub ki, təbiətə hər cür oxşarlığını itirib. Əslində burada ahənglik qrafikası səciyyə kəsb edir.

Beləliklə, hər bir xəttin dəqiq qaydaları, əsasən müəyyən təkmilləşmiş formasında təkrar olunaraq hər bir səth özünə əksi olan nüsxə ilə müşayiət edilir.

İslami naxış məntiqi, ahəngi və riyazi harmonikdir. Bu xüsusiyyətlər ağılla eşqin harmoni-

yasını axtaran islamın ruhu üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Memarlıq tikintilərini bəzəyən naxışların mənə-gözəllik anlamı quruluşunda bir qayda olaraq nəinki bədii surət ehtiva olunur, həm də Allahın hikməti öz ifadəsini tapırdı.

Nəbati və həndəsi ərəb naxışları piçək xətti şəklində şaxələr üzərinə oturdulmuş yarpaq və çiçəklər, səkkizguşəli qonçələr, paxlavalər, altıbucaqlar, beşguşəli ulduzlar, çevrələr və s. sonsuz təbiətə malikdirlər. Onların hüdudları yüngül qapanmış görünsə də sonsuzluğa qədər davam etdirilə bilər. Burada məqsəd yerlə göyün ləyaqətini mömin insanın özünün sonlu dünyada mövcud olduğunu hiss etməklə sonsuz aləmə tapınmaq səyini Allahın hər şeyi gördüyünə, eşitdiyinə, hər şeydən agah olduğuna, hər şeydən mövcud olduğuna inamını rəmzlər vasitəsilə ifadə etməkdir.

Üçüncü növ naxış ərəb qrafikalı xətt növlərindən düzəldilmiş həndəsi naxışlardır.

İslam mədəniyyətinin zəngin sahələrindən birini də ərəb əlifbası ilə yazılan xətt və xəttatlıq təşkil edir. Xəttatlıq sənəti yalnız İslam mədəniyyətinə məxsusdur. Qədim kufi xətti ilə meydana gələn xəttatlıq sənəti əsrlər boyu müxtəlif mərhələlər keçərək özünün ən yüksək zirvəsinə gəlib çatmışdır.

Xəttatlıq sənəti əsasən, orta əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmış, ərəb əlifbası ilə yazılan müxtəlif xətt növləri meydana çıxmışdı. Xəttatlığın sənət kimi formalaşması isə 10-12-ci əsrlərə təsadüf edir. İlk dövrlərdə klassik altı xətt növü (klassik altılıq) yaranmışdır (süls, nəsx, mühəqqəq, reyhani, tuqi, ruqə). Orta əsrlərdə ərəb mədəniyyətinin yayıldığı Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda xəttatlıq daha da inkişaf etdirilmiş, sonralar yeni və daha gözəl xətt növləri də meydana gəlmişdir. Məsələn Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti dövründə indiki divani xəttinin, elə həmin dövrlərdə İran və Azərbaycanda təliq, şikəstə və nəstəliq xətlərinin meydana gəlməsini göstərmək olar.

Xəttatlıq əsasən, dini kitabların bədii tərtibində, İslam abidələrinin və binaların Allah kəlamı ilə bəzədilməsində geniş istifadə edilmişdir.

“Qur’ani-Kərim” ayələrinin kufi və digər xətt növləri ilə naxışa çevrilməsi heç də bu naxışların estetik dəyərlərini azaltmır. Əksinə,

həmin naxışların firuzəyi, yaşıl, göy rənglərlə bəzədilməsi onların gözəlliyini daha da artırır.

Kufi, süls, mühəqqəq daha çox işlənmişdir. Bu hal heç də təsadüfi olmayıb, islam dininin daha mükəmməl bir din olaraq nüfuz və təsirindən irəli gəlmişdir. İslam incəsənətinin ən qədim və onunla demək olar ki, əkiz yaranmış xəttatlıq sənəti özünün estetik təsiri baxımından hələ çox yüzilliklər əvvəl nəinki sənətkarların, eləcə də böyük dahilərin, mütəxəssislərin nəzərini cəlb etmişdir. Hətta belə deyirlər ki, xristian kilsələrini və s. məbədləri müxtəlif mövzu şəkilləri bəzəyirsə, müsəlman məscidlərini isə istər savadsız, istərsə də savadlı, bütün insanları heyrətə gətirən, olduqca rəngarəng yazı, nəbati və həndəsi naxışlardan ibarət mükəmməl dekorativ işlər bəzəyir. Ənənəyə görə belə işlər binaların həm daxilində, həm də xaricində işlənmişdir.

14-cü əsrdə yaşamış Abdulla Səyyəfi Təbrizi, Bədrəddin Məhəmməd Təbrizi və başqa xəttatlar bədii əsərləri köçürməklə yanaşı binaların bəzək və kitabələrini də işləmişlər.

14-15-ci əsrlərdən etibarən İran və Azərbaycanda xəttatlığın yeni inkişaf mərhələsi başlanır. Həmin dövrdə Cəfər Təbrizi, Əzhər Təbrizi, Şah Mahmud Zərrinqələm Xəfinəfis, İbrahim Təbrizi, Amni Təbrizi, Əhməd ibn Məhəmməd Təbrizi, Əlabəy Təbrizi, Şah Mahmud Nişapuri, Mir İmad Qəzvini, Nizaməddin Əli Ərdəbili, Mehrab Təbrizi, Əlirza Abbasi Təbrizi, Məhəmməd Rza Təbrizi kimi xəttatlar yaşayıb-yaratmışlar.

Xəttatlıq sənəti 16-cı əsrdə daha yüksək səviyyəyə çatmış, hətta Şah İsmayıl Xətai və I Şah Təhmasib kimi Səfəvi hökmdarları da bu sənətlə məşğul olmuşlar. Sonradan Təbrizdə miniatür məktəbi fəaliyyətə başlayır. Bu zaman xəttatlıqdan, xüsusilə də şikəstə və nəstəliq xətlərindən miniatür əsərlərində geniş istifadə olunmağa başlanır. Beləliklə də, xəttatlıq özünün ən yüksək səviyyəsinə çatır.

Beləcə xəttatlıq sənəti nəsil-dən-nəslə keçərək inkişaf etdirilmişdir. Aşağıda əsas xətt növləri barədə daha ətraflı məlumat veririk.

Kufi xətti – Qədim tarixə malik olan kufi xətti 7-ci əsrdə Hirə və Yəməndə meydana gəlmiş, sonralar ərəblərlə yanaşı iranlılar tərəfindən də geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Ərəb qrafikası ən qədim kufi xətti əsasında (adından bəlli olduğu kimi Kufə şəhərində) İmam Əli (ə)

tərəfindən yaradılmışdır. İlk “Qur’an” nüsxələri də məhz bu xətlə yazılmışdır.

Əsasən düz və sıx cizgilərdən ibarət olan kufi xətti əvvəllər nöqtəsiz yazılsa da, sonralar daha da təkmilləşdirilmişdir. 10-cu əsrdə həm epigrafiyada, həm də paleoqrafiyada geniş tətbiq olunmuşdur. 11-ci əsrdən etibarən nəsx xəttinin meydana gəlməsilə kufi xəttinin tətbiq və istifadə olunduğu sahələr məhdudlaşır. 11-13-cü əsrlərdə tikinti epigrafiyasında kərpiclə yığılan kufi xətti aparıcı yer tutmuşdur. Bu xəttin özlüyündə münasib və düzxətli olması kərpic bəzək üçün çox əlverişlidir. Buna görə də kərpic tikililərdə kufi xətti yüksək dekorativ quruluş alır. Kufi yazı həndəsi naxış sistemləri içərisinə daxil olur və binaların memarlıq-bədii surətinin biçilməsində və ideya məzmununda mühüm rol oynayır.

Lakin hərflərin sıx və düzbucaqlı olması onların dairəvi yerlərdə, xüsusilə də günbəzlərin alt və üstlərində, minarələrdə, mehrab və sütunlarda istifadə etmək imkanı vermirdi. Bu səbəbdən də bütün bunların öhdəsindən gələn süls xətti qeyd olunan yerlərdə geniş şəkildə istifadə olunmağa başlanır.

Memarlıqda kufi kitabələri memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən yeni yüksək səviyyəyə qaldırılıb. Kitabələr Əcəminin əsərlərində o dövrdə görünməyən bədii-estetik dəyər alır.

Kufi kitabələrin bolluğu, mürəkkəbliyi, həndəsi ornamentlərlə qaynayıb-qarışması baxımından Möminə Xatın türbəsinin Ön Asiya memarlığında tayı, bərabəri yoxdur. Bu abidədə mühüm qovşaqlardan başqa türbə gövdəsinin künc dayaqlarının səthləri də kitabələrlə örtülmüşdür.

Kufi xətti kitabələrinin dik elementlərinin yuxarı naxış quruluşlarına qarışmasının gözəl örnəkləri Marağanın Dairəvi Günbəz türbəsində (1167) də vardır.

Süls xətti (hərfi mənası “üçdə bir” deməkdir) – Ərəb əlifbasında yazılan klassik xətt növlərindən biri sayılan süls 10-cu əsrdə məşhur ərəb xəttatı Əbu Əli Məhəmməd ibn Muğlə tərəfindən yaradılmışdır. Bu xətt növündə hərflərin üçdə bir hissəsi əyri, qalan hissəsi isə düz cizgildə yazılır ki, bu da sözlərin bir-birinə toxunaraq yazılmasına imkan verir. Süls xətti özünəməxsus gözəlliyə malik olduğu üçün xətt ustaları onu

“ummul-xutut”, yəni “xətlərin anası” adlandırmışlar. Qədim xəttatlar belə hesab etmişlər ki, süls ilə yazıla bilən bir şəxs çox asanlıqla ruqə, tərifi, müsəlsəl və nəsx kimi xətlərlə də yazıla bilər. Çünki xətlərə mükəmməl yiyələnməyi, möhkəm əli və böyük məharəti daha çox süls xətti tələb edir.

İslam memarlığında məscid və ziyarətgahların bəzədilməsinə xüsusi diqqət yetirildikdən sonra süls xəttindən də günbəzlərin tavanlarının, minarələrin, ziyarətgahların, habelə qəbir daşlarının yazılmasında geniş istifadə edilmişdir.

Reyhani xətti 11-ci əsrdə məşhur ərəb xəttatı İbn Muğlənin tələbəsi və davamçısı olmuş, daha çox İbn Əl-Bəvvab təxəllüsü ilə tanınmış görkəmli xətt ustası Əli ibn Hilal tərəfindən yaradılmışdır.

Zahiri görünüşü bir qədər süls xəttinə bənzərsə də, bəzi özünəməxsus elementləri ilə fərqlənir. Belə ki, sülsdən fərqli olaraq burada “əlif” və “ləm” kimi hərflərin başları yazı istiqamətində çevrilir. Bu xətdən əsasən yazılı ədəbiyyatda istifadə olunur.

Mühəqqəq xətti – Qədim xətt növlərinə aid olan bu xətt bütün xətlərdən daha çox kufi xəttinə bənzəyir. Onu da reyhani xətti kimi xəttat İbn Əl-Bəvvab yaratmışdır. Bəziləri bu xətti “qalın və canlı nəsx” də adlandırmışlar. Bu xəttin “reyhan” adlanan nisbətən zərif növü isə öz elementləri ilə gül və yarpaqları əks etdirir. Bu xətt növündən daha çox şer kitablarında istifadə olunur.

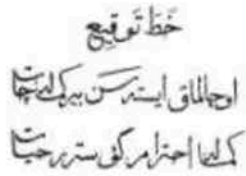
Nəsx xətti (lüğəvi mənası “üzünü köçürmək”, “ləğv etmək”, “şəklini dəyişmək”dir) – 12-ci əsrdən etibarən kufi xətti təkmilləşdikdən sonra İbn Muclə Şirazi bu xətt növünü ixtira etmiş və bu ad özündən əvvəlki xətti, yəni kufi xəttini aradan çıxardığı üçün yeni xətt növünə verilmişdir. Digər qədim xətlərlə müqayisədə nəsx özünün sadəliyi, rahat oxunuşu və rəvan yazılışı ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Kufi xəttinin yerini tutan nəsx meydana gəldiyi ilk gündən “Qur’an”, dua, bədii kitabların yazılışı və üzünün köçürülməsində, habelə dəftərxana işlərində geniş istifadə olunmuşdur.

Hazırda İslam ölkələrində nəsx xəttinin iki növündən – yaquti nəsx və İrani nəsxdən istifadə olunur. Yaquti nəsx hicri tarixlə 698-ci ildə ildə vəfat etmiş ustad Yaqut Mustəsəmi tərəfindən ixtira olunaraq təkmilləşdirilmişdir.

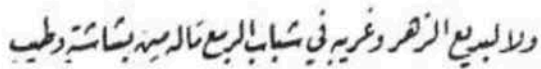
İrani nəsx isə Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmış xəttat Əhməd Neyrizi tərəfindən ixtira olunaraq bütün İslam ölkələrində, xüsusilə də İran ərazisində geniş istifadə olunmuşdur.

Tuqi xətti (“hökmdar fərmanı, möhürü, yazısı”) 13-cü əsrdə ərəb (Bağdad) şairi və xəttatı Əbülfəzl Dinəvəri tərəfindən yaradılmışdır.

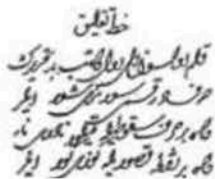
Meydana gəldiyi ilk gündən, əsasən hökmdar fərmanları və məhkəmə sənədlərinin yazılmasında istifadə olunmuşdur.

Ruqə xətti (hərfi tərcüməsi “məktub”, “dəri parçası” deməkdir) – Sürətli yazı xətti olan ruqə də tuqi kimi 13-cü əsr şairi və xəttatı Əbülfəzl Dinəvəri tərəfindən meydana gəlmişdir.

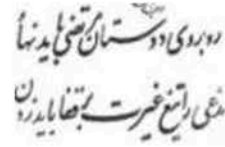
Bu bədii xətt növü ərəb əlifbasındakı klassik altı xətt növünə daxildir. Ruqə orta əsrlərdə əvvəllər adi əlyazmalarda, sonralar isə kitab başlıqlarında, ünvanların yazılışında tətbiq olunmuşdur. Hazırda, əsasən ərəb ölkələrində adi yazıda geniş istifadə olunur.

Təliq xətti ərəb əlifbası ilə yazılan əsas bədii xətt növlərindən biri olub, 14-cü əsrdə İran xəttatı Salman İsfani tərəfindən tuqi və ruqi xətlərinin əlaqələndirilməsi əsasında yaradılmışdır. Kursiv xətti olan təliq sürətlə yazılma xüsusiyyətinə malikdir. Təliqi digər xətlərdən fərqləndirən əsas elementlərdən biri də hərflərin üstədən aşağı yazılması və bir-biri ilə əlaqələndirilməsidir.

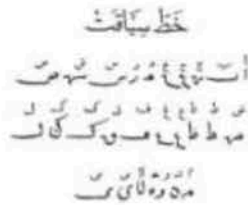
Əvvəllər adi yazılarda istifadə olunan təliq sonradan xəttatlıq sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Nəstəliq xətti 14-cü əsrin sonunda nəsx və təliq xətlərinin sintezi nəticəsində yaradılmış və ərəb əlifbası ilə yazılan bədii xətt növlərindən birinə çevrilmişdir.

Məşhur xəttat Mirzə Əli Təbrizi tərəfindən yaradılan nəstəliq 15-16-cı əsrlərdə Yaxın Şərqdə, xüsusilə də İran və Azərbaycanda geniş yayılmış və əsasən kitabların üzünün köçürülməsində, məktub və sənədlərin yazılmasında və qitələrin hazırlanmasında geniş tətbiq olunmuşdur. Sonralar daha geniş yayılan nəstəliq xətti gümüş, bürünc və s. qiymətli metallardan, habelə saxsıdan hazırlanan qabların və s. bəzək əşyalarının tərtibatında, 17-ci əsrin əvvəllərindən isə adi yazılarda da istifadə olunmuşdur.

Siyaqət xətti (hərfi tərcüməsi “hesablamaq” deməkdir) 14-cü əsrdən sonra yaranmış və daha çox dəftərxana və hesabatlıq işlərində tətbiq olunmuşdur.

Divani xətti – Nəstəliq xəttinin iranlı xəttatlar tərəfindən ixtirasından sonra iranlı xəttatlarla Osmanlı xəttatları arasında əsl rəqabət başlanır. Türk xəttatları nəstəliq xəttini dəyişdirərək yeni – divani xəttinin əsasını qoyurlar.

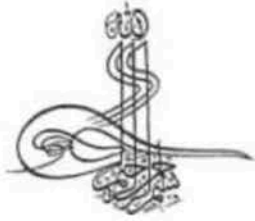

Bu xətt növü yaradıldıqdan sonra bir çox müsəlman ölkələrində yayılmış, Osmanlı dövlətində pul vəsiqələri, verilən hökm, əmr və fərmanlar, habelə məktub və digər yazılı sənədlər məhz divani xətti ilə yazılmağa və çap olunmağa başlanmışdır.

Sonralar divani təkmilləşdirilərək özünün hazırkı mükəmməl görünüşünə çatdırılmışdır. Hazırda divaninin iki növü – qəliz divani və qırma divani mövcuddur.

Qırma divanidən fərqli olaraq qəliz divanı növündə özündən sonrakı hərflərlə birləşməyən əlif, däl, zäl, ra və vav hərfləri əyri xətlərlə özündən sonrakı hərflərlə birləşdirilir, xəttin oxunuşunu həm qəlizləşdirir, həm də ona özünəməxsus gözəllik vermiş olur.

Tuğra (və ya *tagma*) **xətti** (monqol mənşəli sözdür) – Bu xətt növünü monqolların quş toteminə və simurq kimi əfsanəvi quşlara olan inam və etiqadlarının yadigarı hesab etmək olar. Toğrulun hakimiyyəti dövründə tuğra xətti xəttatların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır.

Özünəməxsus üslub və elementlərlə yazılan tuğra xətti özündə əfsanəvi quşların qanadlarını əks etdirir. Meydana gəldiyi ilk dövrdən müxtəlif tuğra növləri yaranmış və görünüşünü daha da gözəlləşdirən elementlər əlavə olunmuşdur.

Tuğradan daha çox hökmdarların möhür və adlarının yazılmasında istifadə olunmuşdur. Bəziləri bu xətti “asılı xətlər”, “turə”, “hilalvəri” və “qərğan” da adlandırmışlar.

Hər sənət ruhani ölçüləri əhatə edə bilmir. Bu yalnız özünü islami memarlığın mürəkkəb həndəsi layihələri üslubunda büruzə verir. Bu üslub “Qur’ani-Kərim”in əsas müddəalarından qaynaqlanan ilahi vəhdətin inikası kimi yaradılmışdır. Beləliklə, xəttatlıq ruhi gerçəkləşmənin – gözəgörünməzliyin ifadəsidir. Çünki “Qur’ani-Kərim”dəki hərflər, sözlər və ayələr sadəcə olaraq yazılı dilin elementləri yox, varlığıdır. Naxışlar və xəttatlıq formaları isə onların gözəgörünən təəcəssümüdür.

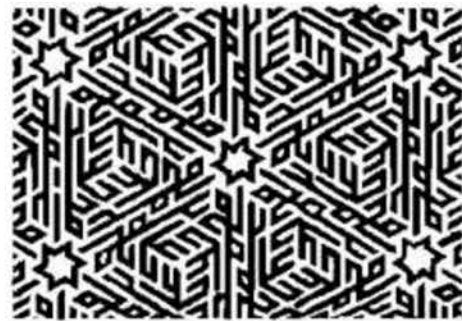
Allah gözəgörünməzdir. Naxışlar isə möminlərin sonsuzluğa və əbədiyyətə yaxınlaşmağına imkan verməklə onlara “*Hansı tərəfə baxsanız Allah təzahürünü görəcəksiniz. Allah hər yeri bürümüşdür və hər şeyi bilir*” aksiomunu dərk etmək imkanı verir.

Xatırladaq ki, naxışlar “Qur’ani-Kərim” ayələrinin abidələrə yazılmasında işləndiyi üçün İslam memarlığında xüsusi yer tutur və islamın ruhu heç bir başqa sənət növündə olduğu qədər nəfəs ala bilmir.

Bərdə türbəsində olduğu kimi Ərdəbildəki Şeyx Səfi türbəsində də İslam memarlığı kompozisiyasını təşkil edən “Allah” sözündən istifadə edilərək naxış düzəldilib. Usta onları aşağıda yerləşdirərək “dördlük” (“4”) ox ətrafında qruplaşdıraraq naxış yaratmışdır. Təbriz yaxınlığında Sultanıyyənin Ölcaytu türbəsində “Məhəmməd” və “Əli” sıx yerləşən naxış simmetriyası düzəldilmişdir.

Bakı şəhərinin Şirvanşahlar sarayındakı üç “Əli” üçlük simmetriya oxu ilə birləşib baxımlı bir quruluş yaratmışdır. Beləliklə, kompleksdə altı “Əli” altılıq antisimmetriya oxu ilə birləşdirilmişdir. “Əli” sözləri eyni simmetriya ilə belə yerləşdirilsə, naxışa çevrilə bilər.

Onu da qeyd etməliyəm ki, naxışların yaradılması üçün memar ulduzların işindən xəbərdar münəccim, göyölçən, ulduzşünas, yeni astronomik biliklərə dərinlən ziyəli alim olmalı idi. Kainatı, ulduzları bilməsi memara, ucaldığı binalarda ilahi nizam və mütənasiblik, bütövlük və ahəngdarlıq əldə etmək üçün gərkdir. O dövrün abidələrinin əsas naxış növünün – kiritin quruluşunda da ulduzabənzərlik güclüdür. Əsasən də, ulduzabənzər müxtəlif həndəsi fiqurlar dayanan bu naxış quruluşlarının kosmik – insana əbədi bağlılığın simvolu da saymaq olar. Hər halda bu çağın memarları ulduzşünaslığı öyrənməklə ucaldığı binalarda təbiətin və kosmosun ahənginə yaxınlıq əldə etməyə çalışırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ornamentlərin yaranmasında gil və onun törəmələrinin də böyük rolu olmuşdur.

Bişmiş kərpic orta əsr Azərbaycan memarlığında xüsusi yer tutmuşdur. Bu növ kərpiclərdən bəzək materialı kimi istifadə edilmişdir.

Bəli, İslam abidələri sonsuzluğu əks etdirən cizgiləri və həndəsi naxışları ilə nəzərləri Allahın intəhasız qüdrətinə, birliyinə və əzəmətinə çəkərək, insanla Allah arasında vəhdət yaradır.

İSLAM ABİDƏLƏRİNİ BƏZƏYƏN NƏQQAŞLAR

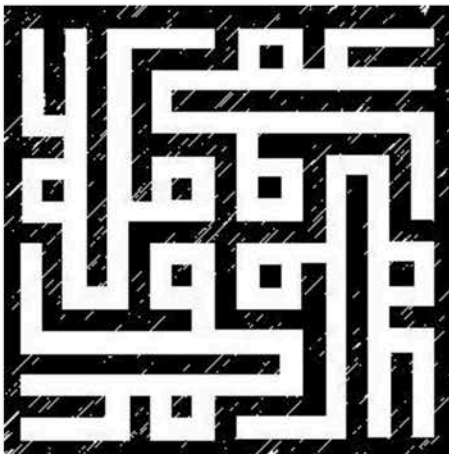
Nəqqaş hansı nəqşə başlasa, gərək Allahın adına vursun ilk bəzək.

Nizami Gəncəvi

Gözəl söz kimi gözəl xətt də Allahdan bir nişanədir. Əlifbasında gözəllik və mənəvi ləzzət, intəhasız estetik zövq duyulan İslam xətti olduqca rəqsan və ahəngdar, oynaq və mütənasib, hərflərin “xəttixal”-ını incə detallarla qucaqlaşdıran, müqəddəs “Qur’ani-Kərim”-in ayələrini süsləşdirən möcüzədir.

İslam xəttinin öyrənilməsi və gözəlləşdirilməsi Peyğəmbərimiz (s) və imamlarımız (ə) tərəfindən təkidlə tövsiyə edilmişdir.

Əmirəlmöminin Əli (ə) deyir: “*«Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim» ifadəsinin ayəsini gözəl xətlə yazan adama behişt vacib oldu*”.

İslam incəsənətinin bu sahəsində Azərbaycan xəttatlarının olduqca böyük rolu olmuşdur. Demək olar ki, bu sahədə ixtisaslaşmış xəttatlarımız nəinki öz vətənlərində, hətta Türkiyə, Orta Asiya, Əfqanıstan, İran, Hindistan və digər ölkələrdə də böyük şöhrət qazanmışlar. Onların əl işləri, gözəl sənət nümunələri indi də durmaqdadır. Lakin çox təəssüflə demək lazımdır ki, sənətkarlarımızın əl işlərinin çox olmasına baxmayaraq, onların sahiblərinin adlarını aşkar etmək hələ də mümkün olmamışdır.

Aşur İbrahim oğlu – 12-ci əsr Azərbaycan xarratı. Hicri 567-ci (miladi 1171-72) ildə Bakıdakı (İçəri şəhər) Ləzgi məscidinin mehrabını düzəltmiş, onu nəfis ornamentlərlə bəzəmişdir. Bəzəklərin daş üzərində oyulması onun xarratlıqla yanaşı, daşərəşliq sənətinə də yiyələndiyini göstərir.

Şeyx Əbu Yəqub ibn Səd – 13-cü əsr Azərbaycan ustası. Hicri 670-ci (miladi 1271-72) ildə indiki Füzuli rayonunun Babı kəndində Baba (Şıxbaba) türbəsi üzərində Kufə xətti ilə yazılmış kitabədə Şeyx Əbu Yəqub ibn Səd tərəfindən tikildiyi göstərilir.

Ağ daşdan hörülmüş, üstü səkkizbucaqlı çatma günbəzlə örtülmüşdür. Türbənin günbəzi başqa türbələrdən fərqli olaraq, bir qala səfi daşdan hörülmüşdür. Baba türbəsinin xarici səth bölgülərində Naxçıvandakı Möminə Xatun türbəsinin səth bölgülərinin təsiri görünür.

Mübarəkşah Zərrinqələm – 14-cü əsr Azərbaycan (Təbriz) xəttatı. Məşhur ərəb xəttatı Yaqut Müstəsiminin “altı ustad” adı ilə şöhrət qazanmış tələbələrindən biridir. Klassik xətt nümunələrinin mahir ustası olmuşdur. Nəsx, süls və reyhani xətlərlə yazdığı iki yazı nümunəsi Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində M.Y. Saltıkov-Şedrin adına kütləvi kitabxanada saxlanılır. İraqın Nəcəf şəhərində Sultan Üveysin (1358-74) tikdirdiyi binanın dekorativ yazılarını qızilla (mükəmməl süls xətti ilə) işlədiyinə görə “Zərrin-qələm” ləqəbini almışdır.

Mirəli Təbrizi ibn İlyas (1330 – 1446) – Azərbaycan xəttatı. Orta əsr müəllifləri onu nəstəliq xəttinin yaradıcısı hesab edirlər. Nəsx və təliq xətlərinin sintezi əsasında yaranmış “nəstəliq” xəttinin sistemə salınması, müstəqil xətt üslubu kimi formalaşması, 15-ci əsrdən Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılması Mir Əli Təbrizinin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Nizam Bəndkir (? , Təbriz – ?) – 14-cü əsr Azərbaycan kəctəraşı. Məlum əsəri Mərənd şəhərindəki Cümə məscidinin ibadət salonundakı 1329-cu ilə aid kəc üzərində oyma naxışlar, kitabələr və mehrab bəzəkləridir (mehrab taxçasının ortasında Nizam Bəndkirin adı yazılmışdır). Mehribin kitabları kufi və ruqə xətləri ilə işlənmiş İslami naxışlarla bəzədilmişdir. Nizam Bəndkirin bu əsəri Azərbaycan və Ön Asiya memarlığında kəc üzərində oyma sənətinin nadir nümunələrindəndir.

Şeyx Məhəmməd ibn Hacı Bəndkir al-Tuğran Təbrizi – 14-cü əsr Azərbaycan ustası. Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində orta əsrlərə aid “Şahi Zində” nadir memarlıq abidə kompleksinə

daxil olan Tuman əkə türbəsinin (1405-06) kitabəsində usta Şeyx Məhəmməd ibn Hacı Bəndkir əl-Tuğran Təbrizinin adı qalmışdır.

Bəsrəddin Məhəmməd Təbrizi Bəndkir (? – 1399) – Azərbaycan xəttatı. Azərbaycan xəttatları Abdulla Seyrəfi Təbrizi və Mirəli Təbrizinin şagirdi olmuşdur. Kufi və klassik xətlərlə (süls, nəsx) yanaşı, təliq, nəstəliq xətləri ilə də yazmışdır.

Mövlani Cəfər Təbrizi (? – 1480) – 15-ci əsr Azərbaycan xəttatı. Uzun müddət Herat hakimi Baysunqur Mirzənin saray kitabxanasının rəisi olmuş, bir sıra əlyazmaların nəfis şəkildə hazırlanmasında iştirak etmişdir.

Sultan Məhəmməd (1470 – ci illərin sonu, Təbriz – 1555, Təbriz) – Azərbaycan miniatur rəssamı, 16-cı əsr Təbriz miniatur məktəbinin başçısı.

Təbrizdə Şah İsmayıl Xətəinin saray kitabxanasında işləmiş, I Şah Təhmasibə rəssamlıq sənətini öyrətmiş, uzun illər saray emalatxanasının rəhbəri olmuşdur. “Məhəmmədin meraci” miniatürü təkcə İslam dünyasında deyil, bütün dünya mədəniyyət tarixində ən qiymətli miniatür sayılır.

Hazırda onun müəllifi olduğu bir sıra miniatürlər dünyanın məşhur muzeylərini bəzəməkdədir.

Sultanəli Məşədi (Mövlanə Sultan Əli Məşədi Nizaməddin) (1433, Məşhəd – 1520, Məşhəd) – İran xəttatı. Müsəlman aləmində məşhur xəttat olmuşdur. Ruhani ailəsində tərbiyə almış, dini və dünyəvi elmlərə və sənətlərə yiyələnmişdir. Bir müddət Səmərqənd hakiminin sarayında çalışmış, sonra Herata köçərək orada böyük xəttatlıq məktəbi yaratmışdır. Ə.Nəvai, Ə.Cami, K.Behzad və başqa sənətkarlarla yaxın dost olmuşdur.

Dini və əlyazma kitablarına, divan, risalə və başqa əsərlərə miniatürlər çəkmişdir.

S.Məşədi həm də şair olmuş, qəzəl, qitə və rübailər yazmışdır. Onun “Təvaidixütut” (Xətt qaydaları) risaləsi məşhurdur.

S.Məşədi memarlıq abidələrinin dekorativ tərtibatı sahəsində (binaların, kitabələrin və s.) də fəaliyyət göstərmişdir. Onun bir çox əsərləri dünyanın məşhur muzeylərinin eksponatına çevrilmişdir.

Nemətulla Bəvvab ibn Məhəmməd – 15-ci əsr Azərbaycan xəttatı və kaşı ustası. Təbriz yaxınlığında, Ənarcan kəndində doğulmuş və orada da vəfat etmişdir. Klassik xətt növlərinin mahir ustası olmuşdur. Nemətulla Bəvvab memarlıq abidələrinin bədii tərtibatında iştirak etmiş, onları kaşı

lövhlərindən quraşdırılmış və mərmerdə oyulmuş dekorativ yazılarla bəzəmişdir. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın Təbrizdə tikdirdiyi Göy məscidin kitabələri ən yaxşı işlərindəndir. Kufi və süls xətləri ilə yazılmış bu kitabələr Şərq memarlıq bəzəklərinin nadir nümunələrindəndir. Ehtimala görə Nemətulla Bəvvab həm də memar olmuşdur.

Qeyd: Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində tikilmiş məscid, məqbərə və mədrəsələrin inşasında və bədii tərtibatında Təbriz Göy məscidinin birbaşa təsiri olmuşdur.

Mirək Nəqqaş (təxəllüsü; əsl adı Əmir Ruhullah; təqribən 1507-ci ildə vəfat etmişdir) – Miniatur rəssamı və xəttat, Herat miniatur məktəbinin nümayəndəsi. Sultan Hüseyn Baykaranın saray kitabxanasının rəisi olmuş, əlyazma, kitabların yazılmasına, bədii tərtibatına rəhbərlik etmişdir.

Sultan bəy Əfşar – Sadiqi (1533, Təbriz – 1610, İsfahan) – Azərbaycan rəssamı, şairi, xəttatı və alimi.

Müzəffər Əli – 16-cı əsr Azərbaycan rəssamı. Təbriz miniatur məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Dövrünün mahir xəttatı, portret ustası və boyakarı olmuşdur. Məşhəd, Təbriz və Qəzvin şəhərlərində çalışmış, dini əsərləri, saray əlyazmalarını və s. gözəl xətlərlə, ərəbi naxışlarla yazmış, rəsmlər çəkmişdir. İslam tarixi və ədəbiyyatının mahir bilicilərindən sayılmışdır. Qəzvindəki Çehelsütun sarayının monumental divar rəsmləri onun ən yaxşı işlərindəndir.

Məhəmməd Rza Təbrizi (? – 1627) – Azərbaycan xəttatı. Bədii xətt növləri, xüsusilə nəstəliq xətti ilə nəfis xəttatlıq nümunələri (qitələr və s.) yazmışdır.

Əli Rza Abbasi Təbrizi – 16-cı əsrin sonu – 17-ci əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan xəttatı. Nəstəliq xəttinin mahir ustalarından olmuşdur. Təbrizdə, sonralar isə Qəzvin və İsfahanda yaşamışdır. Bir müddət Qəzvində xəttatlıqla məşğul olmuş, orada Cümə məscidi və Ali Qapı sarayının qapıüstü yazılarını işləmişdir. İsfahanda Şah məscidinin qapısı üstündəki, Şeyx Lütfullah məscidinin qapısındakı və günbəzin daxilindəki kitabələr də Əli Rza Abbasi tərəfindən yazılmışdır.

Əvəz Məhəmməd, Molla Bəhzad, Məhəmməd (yaxud Xoca) **Mukim** və başqa miniatürçü rəssamlar fəaliyyət göstərirdi.

18-ci əsrin sonunda Özbəkistanda şəhərsalma genişlənir, ənənəvi tipli dini binalar və hökmdar sarayları ucaldılır. 18-ci əsrin birinci yarısı – 19-cu əsrdə dekorativ tətbiqi sənət inkişaf

edir, ornamentlərdə islami, nəbati, epigrafiq və həndəsi (rəb, üçbucaq və s.) naxışlar, günəş, ay, ulduz təsvirləri mühüm yer tuturdu. Özbəkistanda orta əsr tikililərində, xüsusilə Səmərqənd abidələrinin (Bibixanım məscidi və s.) tikintisində və bəzək işlərində Azərbaycan memarları və nəqqaşları iştirak etmişlər.

Nəvvab Mir Möhsün Hacı Mir Əhməd oğlu (1833, Şuşa – 1918, Şuşa) – Azərbaycan şairi, filoloqu, rəssamı, xəttatı və musiqişünası. Nəvvab rəssamlıq, xəttatlıq və kitab tərtibatı sahəsində geniş fəaliyyət göstərmişdir. Onun ornamental divar rəsmləri (Şuşada Böyük məscidin minarələrində, öz evinin və dərs dediyi məktəbin divarlarında), eləcə də nəfis xətlə yazdığı əlyazmaların bədii tərtibatı 19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təsviri sənət və kitab tərtibatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Mirzə İsmayıl ağa Ağabəy oğlu – 19-cu əsr Azərbaycan xəttatı, nəqqaşı, memarı. O, Salyanın Qaraqaşlı kəndində doğulmuşdur. Atasını Ağabəy Salyanın sonuncu sultanının yeganə oğlu idi. Bu nəsil Səfəvi xanədanı dövründən Salyanda hakimiyyət etmişdir. Onlar Xorasan ətrafında yaşayan və Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində böyük rol oynayan cığatay tayfasından idilər. Qaraqaşlı kəndini bina edən onlar olmuşlar.

Mirzə İsmayıl Ağabəyin beş övladından biri idi. Bütün imtiyazları əllərindən alınsa da, Ağabəyin övladları Salyanda yüksək mədəniyyətli, əsilnəcabətli nüfuz sahibləri idilər.

İsmayıl ağa nəqqaşlıq və xəttatlıq sənəti ilə yanaşı, memarlıqla da məşğul olurdu. Əsas işi “Qur’ani-Kərim”i gözəl xətlə köçürmək imiş. Bütün ömrünü buna sərf edən Mirzə bu müqəddəs kitabın cəmi 7 nüsxəsini köçürə bilir.

O, 1864-cü ilin Ramazan ayının 15-də “Qur’ani-Kərim”in nadir nüsxəsini tamamlayır; əsəri köçürür, ona naxış vurur, cüzlərə bölür və tərtib edir. İlk belə nüsxəni Təbrizə gələn köçən qızına cəhiz vermişdir. Tez bir zamanda bu zərif nüsxənin sorağı İran şahına çatır. Şah qoz ağacından düzəldilən qutuda olan həmin “Qur’an”ı saraya gətizdirir. Yaltaq saray xadimlərinin fitvası ilə şahın halallıq almadan “Qur’an”ı mənimsəməsi İsmayıl ağanı təəccübləndirir və şaha məktub göndərir: “...Əgər hörmətli şah belə bir kitab istəyirsə, onu yazmaq olar. Başqasına məxsus müqəddəs kitabı mənimsəmək şaha layiq iş deyil. Əgər Allah-təala ömür qismət edərsə, şahın adına layiq başqa nüsxə hazır edə bilərik”.

Mirzə İsmayıl ağanın köçürdüyü müqəddəs kitabın bir nüsxəsi də Hindistanda muzey eksponatına çevrilmişdir. Onu Mirzənin nəvəsi, akademik Ağaxan Ağabəyli təsadüfən görmüşdür.

Salonların birində babasının “Qur’ani-Kərim” nüsxəsinə rast gələn akademik bələdçidən eksponat haqqında ətraflı məlumat verməsini xahiş etdikdə, bələdçinin izahatı çox qısa olur: “Bu əsər təqribən 100 il əvvəl yazılıb. İran və Əfqanıstanda, həmçinin Xivə, Səmərqənd şəhərlərində əldən-ələ keçib. Nəhayət, 1950-ci illərdə muzey əməkdaşları onu bəla qiymətə bir nəfərdən alırlar. Hələ tədqiq olunmayıb, kim tərəfindən və nə vaxt yazıldığı məlum deyil...”

Akademik müəllif haqqında məlumat verdikdən sonra muzey əməkdaşları nüsxəni götürüb, mərhum alimlə birlikdə 30-cu cüzdən son vərəqi oxuyurlar. Həm muzeyin əməkdaşları, həm də rus alimləri təəccübdən donub qalırlar. Akademik əlyazmanın babasına məxsus olduğunu bildirir. Muzey əməkdaşları akademikə xüsusi hörmət əlaməti olaraq rus alimlərinə Azərbaycan tarixindən, elm və incəsənət adamlarından ətraflı məlumat verirlər.

Mirzənin əlyazmalarından birinin Türkiyədə, ikisinin İranda olduğu haqqında məlumat var. Daha bir nüsxənin Salyanda olduğu bəllidir. Əldə olan nüsxə Salyanın Xələc kəndindədir. Mirzənin bu qiymətli əsəri bütün Ağabəylilərin ən əziz yadigarıdır. Ceyran dərisi ilə cildlənmiş, hər bir cüz 27 x 19 sm-dir. Cildin üstünə bəzək vurulmuş, yazılar həkk olunmuşdur. Hər bir surə xüsusi naxışlarla bəzədilmişdir. Həmin bəzəklərin əl işi olduğuna adam heyrət edir.

Kərbəlayi Zeynalabdin (Axundzadə Kərbəlayi Zeynalabdin Əbusəid oğlu; 1839, Ordubad – 1904, Ordubad) – Azərbaycan nəqqaşı. O, Təbrizdə oxumuş, ərəb və fars dillərini, nəqqaşlıq sənətini öyrənmişdi. Ordubad, Təbriz və Tiflisdə bir sıra binanın dekorativ bəzəklərini işləmişdir. Naxçıvandakı Xan sarayının və yaşayış binasının, Ordubaddakı Cümə məscidinin bəzəkləri Kərbəlayi Zeynalabdinin ən yaxşı işlərindəndir.

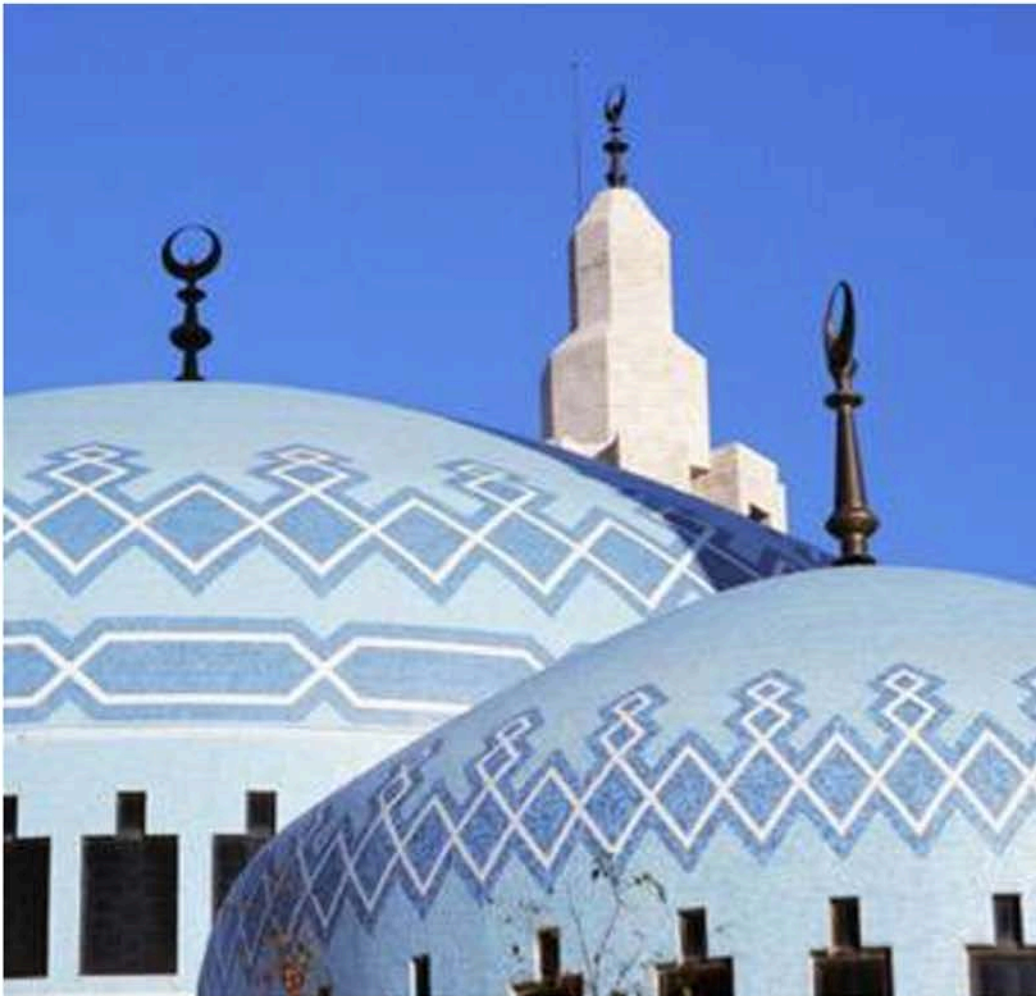
Əzizov Müzəfəddin Sultanməcid oğlu (1948, Quba rayonunun Alpan kəndi) – Azərbaycan xəttatı. 1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası şöbəsini bitirmişdir. Uzun müddət Misir, Yəmən Ərəb Respublikası, Yəmən Xalq Demokratik Respublikası və Liviyada tərcüməçi işləmişdir. 1974-cü ildən Azərbaycan EA M.Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində çalışır. Xəttatlıq sənətinə institutda yiyələnmiş və əsasən, qələm tutmağı ustad Qulam Darabadidən öyrənmişdir. O, xəttat kimi bir çox ərəb dili dərslərlərinin mətnlərini, alimlərin hazırladıqları müxtəlif elmi-tənqidi mətnlərin uzununu köçürmüşdür. Bakının Nardaran qəsəbəsindəki əzəmətli məscidin (Nardaran piri) iri həcmli dekorativ (kufi, süls, mühəqqəq xətləri ilə) yazılarını, Şüvəlan qəsəbəsindəki qədim məscidin həyət qapısının portalındakı yazıları, Bakıda Küveyt Xeyriyyə Mərkəzinin inşa etdiyi Əbu Bəkr məscidində, Lökbatan qəsəbəsində yeni tikilmiş məscidin dekorativ yazılarını işləmişdir. Naxçıvanda tikilmiş məscidin, mömin bir şəxsin məqbərəsi

üçün nəsx xətti ilə dekorativ yazıları, Azərbaycanın şimal-şərq zonasında tikilən yeni məscidlər üçün yazıları işləmişdir.

Cavanşir (xəttat) və **Əlişir** (nəqqaş) **Əhmədov qardaşları** – Məşədi Cavanşir Əhmədov məscid və ziyarətgahların tərtibatında böyük işlər görür. O, Buzovna Əlyazma və Məşədi Qütb məscidlərini, Şüvəlanda Mirmövsüm ağa türbəsini, Hövsanda Həzrət Abbas məscidini, Bilgəh məscidini, Nardaran pirində səqf və günbəzləri çox fəsihətlə yazdığı Allah kəlamları ilə bəzəmişdir.

Allah vergisi kimi Məşədi Cavanşirin kiçik qardaşı Əlişir onun kağız üzərində işlədiyi tuğraları, ayə və duaları daş üzərinə nəqş edir.

İSLAM ABİDƏLƏRİNİ YARADAN MEMAR VƏ USTALAR

*Əgər islamı gözəl və möhtəşəm bir binaya
oxşatsaq, alimlər o binanın sütunlarıdır. Bir
alim dünyadan gedəndə bir sütun sınar və
onu heç nə əvəz edə bilməz.*

Məhəmməd peyğəmbər (s)

Bütün dövrlərdə millətin böyüklüyünü göstərən, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş edilən və hamıda heyrət doğuran İslam memarlıq abidələrinin yaranmasında həlledici rol memar və inşaatçı ustaya məxsus olmuşdur.

Həmin müsəlman memar və ustalarının dünya duyumunu islam dini təşkil etdiyindən onların sənəti də, əməlləri də dindən bəhrələnirdi. Odur ki, müsəlman memar və ustaları özlərinin yaradıcılıq məharətlərini nümayiş etdirməyə deyil, yalnız öz sənətlərini ulu Tanrıya təqdim etməkdən razılıq, məmnunluq duyurdular.

7-ci əsrdən başlayaraq islam dininin şəriət qanunlarının, ayinlərin icrası üçün məscidlərin tikintisinə başlandı.

Həmişə xalqının və ümmətinin qeydinə qalan Məhəmməd Peyğəmbərin (s) hədisini yada salaq: *“Kim bir məscid tikdirsə Allah cənnətdə ona bir ev tikər”*. Bu kəlamın mənasını yaxşı dərk edən müsəlmanlar məscidlər tikdirməyə səy göstərirlər.

Böyük, görkəmli memarlar cəmiyyətdə yüksək mövqe tuturdu. Bunu onların daşdığı ləqəblərdən də görmək olar. Ləqəb verilməsi o vaxtlar dövlət əhəmiyyətli iş sayılırdı və Nizamül-mülkə görə *“...yaxşı məmləkət dolandırmaq qaydalarından biri də ləqəblərin verilməsi, hər kəsin öz mövqeyini, yerini bilməsidir”*.

Nizami dövründən bir əsr sonra Məhəmməd Naxçıvaninin sadaladığı memar və mühəndis ləqəblərinin çoxu, yaqın ki, özündən öncəki dövr üçün də səciyyəvi olmuşdur: sədrimüəzzəm (böyük sədr), şəmsəd-dövlə-vəddin (dövlətin və dininin günəşi), malikül-memaran (memarlar başçısı), malikül-əkabir-əl-mühəndisin (böyük mühəndislər başçısı), qüdvətül-mihrətül-memarin (bacarıqlı memarların rəhbəri) və s. Bu ləqəblərdən memarların ictimai mövqeyinin durumu müəyyən qədər aşkarlanır.

Memarların çoxyönlü elmi biliklərə yiyələnməsi haqqında Nizaminin və başqa orta əsr

yazarlarının dediklərinin tarixi əsasları vardır. Nizami dövründə və ümumiyyətlə yetkin orta əsrlərdə sənətkarlarla alim arasında kəskin fərq duyulmurdu. Zamanın tələbləri səviyyəsində dayanmaq üçün alim eyni dərəcədə sənətkar, sənətkarsa alim olmalı idi. Memar üçün insan fəaliyyətinin bu iki sahəsini birləşdirmək bir zərurət idi. Elmlə sənət arasında körpü sayılan memarlıq sənətkardan daha çox universallıq, yönlü bilik istəyirdi. Buna görə də onların əsərlərində incə bədii düşüncə ilə dərin elmi təfəkkürün heyrtləndirici birliyi vardı.

İslam mədəniyyəti, o cümlədən onun bir qolu olan memarlıq və inşaat sənəti on dörd əsr ərzində Allahın qüdrəti ilə dünyaya böyük şəxslər vermişdir. Allah bilgisi, elmi xaceyi-kainatdan olan Məhəmməd Peyğəmbər (s) və on iki imamımız İslam məktəbinin yolunu açmışlar. Allah-təalanın əmri ilə ilk memar kimi Rəsuli-Əkrəm (s) islam məscidinin əsasını qoymuşdur. Ondan sonra İslam memarlığının təməli yaranmışdır. On dörd əsr ərzində İslam memarlığı və inşaat sənəti üzrə minlərlə dünya şöhrətli memar və ustalar yetişdirilmişdir. Bunlardan Ruzbeh (7-ci əsr), Məhəmməd Əbubəkr oğlu (11-ci əsr), Məsud Davud oğlu, Əhməd Məhəmməd oğlu, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani (12-ci əsr), Məhəmməd Sə'd oğlu, Əbdül Məsud oğlu (13-cü əsr), Ustad Fəxxar Şəms Təbrizi, Tacəddin Əlişah Təbrizi (14-cü əsr), Əsir Əli Əcəmi, Yusif ibn Zahir, Memar Sinan, Xoca Əli Hafız Təbrizi, Xacə Əli Kücəçi, Şirazi Qavəməddin (15-16-cı əsrlər), Əbdül Əzim Sərkər (17-ci əsr), Şəmsəddin Şəmaxi, Məhəmmədəğa Mehmet Ağa (18-ci əsr), Kərbəlayi Səfixan, Qasımbəy Hacıbababəyov, Zivər Əhmədbəyov (19-cu əsr) və s. göstərmək olar.

1920-ci ildən sonra respublikamızda islam dini və mənəviyyatına böyük zərbə vurularaq məscid, dini abidələrimiz dağıdılmış və qalanlarından anbar, klub və kitabxana kimi istifadə edilmişdi. Odur ki, bundan sonra İslam memarlığı aradan götürülmüş və beləliklə də bu sahədə memarlar yetişməmişdir. Yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda din azadlığını əldə etmiş müsəlmanlar nəinki dağıdılmış məscidləri, ibadətgahları, hətta yüzrlər

dini abidələri bərpa etmiş və yenilərini layihələndirib, tikmişlər.

Bibiheybət piri, Nardaran piri, Mirmövsum ağanın ziyarətgahı və digər möhtəşəm məscid və abidələr tikilmişdir. Bunları qəlbində Allah eşqi, Peyğəmbər məhəbbəti, imam sevinci olan azərbaycanlı memar və ustalar tikmişlər.

Rus memarı V.S.Yeqorov yazmışdır: *“Azərbaycan memarlarının yaradıcılıq fəallığı çox yüksəkdir, onların böyük məharəti sevindiricidir”*.

Kitabın həcmnin məhdudluğu minlərlə memar və ustaların adlarını çəkməyə imkan vermir. Çalışmışıq ki, 7-20-ci əsrləri əhatə edən dövrdə çalışmış memar və ustaların bir neçəsinin adını çəkək və onların İslam memarlığı və inşaat mədəniyyətinə göstərdikləri xidmətləri qeyd edək.

Məhəmməd Əbubəkr oğlu – 11-ci əsr Azərbaycan memarı. Bakının İçəri şəhər hissəsində yerləşən Sınıqqala məscidinin (1078) memarıdır. Məscidin şimal divarındakı kitabədə kompleksin tikilmə tarixi və memarın adı yazılmışdır. Məscid əvvəllər memarın adı ilə “Məhəmməd məscidi” adlanmışdır.

Əhməd Məhəmməd oğlu – 12-ci əsr Azərbaycan memarı. Cənubi Azərbaycanın Marağa şəhərində Göy günbəz türbəsinin memarı olmuşdur. Türbə səkkizbucaqlı, qülləvari olmaqla gövdəsi kərpicdən, kürsülüylü daşdan inşa edilmişdir. Göy günbəz kompozisiyasında Möminə xatın türbəsinin təsiri duyulur. Səthlərini və dairəvi çıxıntılarını bəzəyən göy keramikdən istifadə edildiyi üçün abidə Göy günbəz adlandırılmışdır.

Usman Fəxrəddin Əhməd əl-Maraği əl-Əmin – 13-cü əsr Azərbaycan memarı. Marağa rəsədxanasının memarı.

Məsud Davud oğlu – 12-ci əsr Azərbaycan memarı, Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin nümayəndəsi. Bakıdakı Qız qalasının memarı olması ehtimal edilir. Qalanın kufi xətti ilə yazılmış daş kitabəsində Məsud Davud oğlunun adı qalmışdır (Qübbə Məsud bin Davud).

Əbdülməsud oğlu – 13-cü əsr Azərbaycan memarı. Ehtimala görə Bakıdakı Qız qalasının memarının nəvəsidir (oğlunun oğludur). Əsərlərindən yalnız Mərdəkandakı qəsr (1232) qalmışdır. Qəsrin daxili bürcünün üzərindəki kitabədə Əbdülməcid Məsud oğlunun adı (Memar bin Əbdülməsud) həkk edilmişdir.

Mahmud Sə'd oğlu – 13-cü əsrin II yarısı – 14-cü əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan

memarı. Bakıdakı Bibiheybət məscidinin minarəsini (1301), Nardarandakı qəsrin (1301) və Bakının İçəri şəhərindəki Molla Əhməd məscidinin müəllifidir. Bibiheybət məscidinin minarəsi Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin ən yaxşı nümunələrindəndir.

Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani – 14-cü əsr Azərbaycan memarı. Bərdə türbəsinin (1322) memarıdır. Bu türbə çoxrəngli kəsmə mozaikadan quraşdırılmışdır, zəngin ornamentlə bəzədilmiş iki baştağı onun sadə və aydın kompozisiyasını dolğunlaşdırır. Abidənin bütün səthi, üzərində firuzəyi kaşı çəkilmiş kərpiclə naxışlanmışdır. Bu cür orijinal hörgünün kərpic naxışlarında “Allah” sözü mütənəşib surətdə təkrarlanır.

Tacəddin Əlişah Təbrizi – 14-cü əsr Azərbaycan memarı. Elxani hökmdarı Ölcaytu Məhəmməd Xudabəndənin vəziri olmuş Tacəddin Əlişah Təbrizdəki Əlişah məscidinin (1310-20-ci illər) layihələndiricisi və memarı olmuşdur.

Binanın inşasında bişmiş kərpiclə yanaşı qiymətli tikinti materiallarından – döşəmə və divarlarında mərmərdən, kaşidan, bəzəklərində isə hətta qızıl və gümüşdən də istifadə edilmişdir.

Usta Fəxxar Zeynəddin Şəms Təbrizi – 14-cü əsr Azərbaycan memarı. Səmərqənddə orta əsrlərə aid Şahi Zində nadir memarlıq abidə kompleksinə daxil olan Şadi-Mülk əkə türbəsinin (1372) kitabəsində Usta Zeynəddin Şəms Təbrizinin adı qalmışdır.

Yusif ibn Zahir – 15-ci əsr Azərbaycan memarı. Onun işlərindən yalnız Qəbələ rayonunun Həzrə kəndindəki Şeyx Bədrəddin türbəsi (1446) qalmışdır. Abidənin yuxarı hissəsindəki kitabədə memarın adı (Yusif bin Ustad Zahir) həkk edilməsi onun tanınmış sənətkar olduğunu göstərir.

Memar Əli – 15-ci əsr Azərbaycan memarı olmaqla Bakıdakı Şirvanşahlar ansamblına daxil olan türbənin (1435) müəllifidir. Onun adı türbənin timpanlarında yerləşən medalyonların içərisində, daş üzərində həkk edilmişdir. Memarın adı hər medalyonda iki dəfə – sağdan sola və güzgüdə əks olunmuş kimi soldan sağa təkrarlanır və orijinal ornament kompozisiyası əmələ gətirir.

Xoca Əli Hafiz Təbrizi – 15-ci əsr Azərbaycan memarı. Heratda İçqalanın (15-ci əsr), Cümə məscidinin (1201) 14-cü əsr zəlzələsindən sonrakı memarı (1498-1500) olmuşdur. Şəhərin yaxınlığındakı Gövhərşad məscidi və möhtəşəm

Müsəllə ansamblının (1417-38) tikintisində də memar iştirak etmişdir.

Xacə Əli Kücəçi – 15-ci əsr Azərbaycan memarı. Təbrizdəki Göy məscidin (Cahanşah məscidinin) və onun mərkəzi tikilisi – Qaraqoyunlu hökmdarına həsr olunmuş Müzəffəriyyə kompleksinin məhz Xacə Əli Kücəçi tərəfindən tikildiyi ehtimal edilir. Məscidin kitabələrini Nemətulla Bəvvab (bəzi mənbələrə görə o, həm də Göy məscidin memarıdır) işləmişdir. Göy məscid kvadrat şəkilli olmaqla bismiş kərpicdən inşa edilmişdir. Məscidin rumi və islami ornamentli zəngin naxışları, kaşı və oyma bəzəkləri onun quruluşu ilə üzvi əlaqələndirilmiş kitabələri nəstəqil, kufi, süls və rutə xətlərlə işlənmişdir. Ümumi koloritində göy rəng üstün olduğu üçün “Göy məscid” adlanıb. Bu məscid “İslamın firuzəsi” də adlandırılmışdır.

Şirazi Qəvəməddin – 15-ci əsr Azərbaycan memarı. Heratda Xoca Ənsari türbəsinin (1425-28/29) və digər abidələrin memarı olmuşdur.

Əbdülbaği Təbrizi (?-1629) – Azərbaycan memarı. İsfahanda anadan olmuşdur. Təbriz, Bağdad və İsfahanda işləmişdir. Elm və sənətin müxtəlif sahələrində şöhrət qazandığına görə “Danışmənd” (alim) təxəllüsü almışdır. O, İsfahanda bir sıra məscidin (Əlirza Təbrizi ilə birgə) kitabələrini işləmişdir.

Əmirşah Vəliyənkuhi – 16-cı əsr Azərbaycan memarı, Təbriz memarlıq məktəbinin nümayəndəsi. Vəliyənkuhi məhəlləsində doğulmuşdur. Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı ansamblında şərq darvazasının daşdan oyma baştağını (1584) yaratmış, abidənin üzərindəki kitabədə öz adını həkk etmişdir.

Əsir Əli Əcəm Əli (?-1537) – Azərbaycan memarı. Təbrizdə doğulmuşdur. Çaldıran döyüşündə (1514) Şah İsmayılın məğlubiyyətindən sonra I Sultan Səlim Azərbaycanın bir çox sənətkarı ilə birlikdə Əsir Əlini də Təbrizdən İstanbula aparmışdır (“Əsir” ləqəbi də bununla əlaqədardır). Onun klassik türk memarlığının inkişafında, xüsusilə klassik Osmanlı məscid tipinin – Sultanlar cəməsinin formalaşmasında əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Onun İstanbulda tikdiyi I Sultan Səlim məscidini türk araşdırıcılardan Y.Bayatlı memar Sinan üslubunun müjdəsi saymış, C.Ərsevən isə Əsir Əlini Sinanın ustadı və klassik türk memarlığının banisi adlandırmışdır. Ümumiyyətlə, Əsir Əli Azərbaycan memarlıq tarixində bizə bəlli olan ən məhsuldar memardır.

O, Osmanlı imperiyasının baş memarı olmuşdur. O, 1515-37-ci illərdə İstanbul, Konya, Əskişəhər, Çorlu, Təkirdağ, Qəbzə, Trabzon, Halıcılar (Türkiyə), Sofiya (Bolqarıstan), Sarayevə (Bosniya və Hersoqovina) və başqa şəhərlərdə çoxlu bina tikmişdir. Məşhur əsərləri: İstanbuldakı Topqapı sarayının ikinci baştağı, Sultan Səlim məscidi (1522), Sofiyadakı Seyfəddin Qazi məscidi, Sarayevodakı imarət, kitabxana, məscidlər kompleksi (1532), Qəbzədəki Çoban Mustafa məscididir.

Mirək Mirzə Qiyas, Ağ Mirək – 16-cı əsr Azərbaycan memarı. 1540-cı illərdə Moğol hökmdarı Humayun şah onu Qəzvindən Hindistana aparmışdır. Moğol memarlıq məktəbinin formalaşmasında mühüm rolu olmuşdur. Əsərlərindən yalnız Dehlidəki Humayun məqbərəsi (1565) məlumdur. Səfəvilər dövrü Təbriz türbələri üslubunda tikilmiş bu monumental abidənin prizma formalı gövdəsinin ortasında günbəzlə örtülmüş baraban ucalır. Quruluşunda hind memarlıq motivlərinin təsiri duyulur. Aqradakı məşhur Tac-Mahal məqbərəsinin (1630-52) prototipi hesab olunur.

Məhəmmədəğa Mehmet ağa (1540-1620) – türk memarı. Məşhur memar Sinanın şagirdi olmuşdur. İstanbul, Ədirmə və başqa şəhərlərdə çoxlu məscid, karvansara, Ədirmədə Aişə Qadın karvansarası (1609), memar Hacı Şaban ilə birgə Tunca çayı üzərində 4-cü körpü (1607-15) və s. tikmişdir. Ən məşhur əsəri İstanbuldakı Sultan Əhməd cəməsidir (Göy cəmə, 1609-16). Memar hündürlüyü 49 m, günbəzinin diametri 24 m olan Sultan Əhməd cəməsinin “klassik” kompozisiyasına yeni memarlıq detalları əlavə etmişdir. Özündən əvvəlki iki, yaxud dörd məsciddən fərqli olaraq, burada qurulmuş altı minarə abidənin monumentallığını artırır.

Şəmsəddin Şəmaxi – 16-cı əsr Azərbaycan memarı. Onun bu dövr Azərbaycan memarlığında öz dəst-xətti vardır. Yaradıcılığında Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin ənənələrini davam etdirmişdir.

Qəbələ rayonundakı Həzrə kəndində yonulmuş daşdan tikilmiş səkkizbucaqlı Şeyx Mənsur türbəsi (1570) onun ən maraqlı əsərlərindəndir. Türbənin kitabəsində memarın – Şəmsəddinin adı həkk olunmuşdur. Memarın Ağsuda tikdiyi Şeyx Məzid (Məzyəd) türbəsi (1502) də dövrümüzədək çatmışdır.

Əbdüləzim Sərkər – 17-ci əsr Azərbaycan memarı. Şamaxı rayonundakı Kələxana türbələrinin müəllifidir. Bu türbələrin birində memarın adı həkk edilmişdir. “Sərkər” (başçı) ləqəbi də kompleksin tikintisi ilə əlaqədardır. Sərkərin yaradıcılıq üslubu əsərlərində həcm-fəza quruluşunun mütənasibliyi və eyni tipli türbələrin fərdi xüsusiyyətlərə malik olmasında ifadəsini tapmışdır.

Kərbəlayi Səfixan (1788, Əhər – 1910, Şuşa) – Azərbaycan memarı. Memarlıq və inşaat sənətini Təbrizdə öyrənmişdir. 19-cu əsrin 2-ci yarısında Şuşaya köçmüş, Qarabağ memarlığının inkişafında da mühüm xidməti olmuşdur. Memarın inşa etdiyi tikililərdə, xüsusilə məscidlərdə Şərq memarlarına xas olan konstruktiv elementlər yerli ənənələrlə üzvi əlaqələndirilmişdir. Bərdədə İmamzadə kompleksinin yenidən qurulması (1868), Ağdamda məscid (1870), Şuşada aşağı məscid (1874) və Gövhərağa məscidinin bərpası (19-cu əsr), eləcə də Odessada Tatar məscidi (1870-ci illər), Aşqabadda Qarabağlılar məscidi (1880-ci illər) Kərbəlayi Səfixanın ən yaxşı işlərindəndir.

Qasımbəy Hacıbababəyov (1811, Şamaxı – 1874, orada) – Azərbaycan memarı. 1848-56-cı illərdə Şamaxıda quberniya memarı işləmişdir.

O, 1860-cı ildən sonra Bakının abadlaşmasında yaxından iştirak etmiş, onun layihəsi əsasında Bakıda Sahil küçəsi abadlaşdırılmış, Fəvvarələr bağı ətrafında karvansaralar tikilmişdir.

Şamaxıda hamamların, Təzə məscid və Cümə məscidinin tikilməsi və bərpası onun adı ilə bağlıdır.

İstedadlı memar xidmətlərinə görə “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Zivərbəy Gəraybəy oğlu Əhmədbəyov – Azərbaycan memarı.

1873-cü ildə Şamaxıda ziyalı ailəsində anadan olmuş, 1902-ci ildə Peterburq Mülki Mühəndislər İnstitutunu bitirmişdir. O, ali təhsil almış ilk azərbaycanlı memardır. 1918-22-ci illərdə Bakının baş memarı olmuşdur. Memar təkcə Bakıda deyil, həmçinin Şamaxı və Göyçayda da bir çox tikililərin layihəsini vermişdir.

1906-18-ci illərdə Göyçayda məscid, Şamaxıda İmam məscidi, Səadət məktəbi, Bakıda Təzə Pir məscidi və s. binalar memarın yadığıdır.

Məmməd həsən Hacınski (1875, Bakı – 1931, Tiflis) – Azərbaycan memarı. Peterburq Texnologiya İnstitutunu bitirmiş, əsasən şəhərsalma sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. 1908-ci ildən Bakı Şəhər İdarəsində tikinti şöbəsinə başçılıq

etmişdir. Bu dövrdə Bakının abadlaşdırılması və inşaat işlərinin genişlənməsində iştirak etmiş, Bakının baş planını redaktə edərək şəhərin planlaşdırılmasının ümumi layihəsini təkmilləşdirmişdir.

1909-10-cu illərdə Bakıda Dənizkənarı bulvarın salınması və dəniz hamamının tikilməsi Hacınskinin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Tələt Ağasibəy oğlu Xanlarov – 20-ci əsr Azərbaycan memarı, Şərq ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının akademiki.

1927-ci ildə, Petroqrad Universitetinin hüquq məzununu Ağasibəy Əliqulubəy oğlu Xanlarovun ailəsində – Bakı zadəganlarının qədim nəsində dünyaya gəlmişdir. Onun yüzrlə layihələndirdiyi və tikdiyi müxtəlif bina və qurğularla birlikdə sosializm sisteminin dağılması və Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası, ölkə ictimaiyyətinin daimi bəşəri dəyərlərə qaytarıldığı dövrdə, onun fəaliyyətində bu özünü memarlıqda göstərmiş, öz əksini tapmışdır.

Bu baxımdan Bakı şəhəri Bakıxanov qəsəbəsinin bulvar zolağında inşası davam edən İmam Rza məscidinin layihəsi Tələt Xanlarovun hazırkı dövrdə yaradıcılıq zirvəsidir. Məscidin yığcam və mütəşəkkil planının kompozisiya

mərkəzini, içərisində böyük ölçülü mehrab hücrəsi olan ibadət zalı təşkil edir. Mehribin kompozisiya həllində simmetrik forma və tətbiqi elementlərin qarşılıqlı vəhdətinə nail olmuşdur. Baş fasadın memarlığını, nəbatı naxışlı frizi və tağı olan mərkəzi imiqrasıyalı orijinal portal, günbəz və kvadrat şəkilli əsas üzərində 35 m hündürlüyə ucalan səkkizbucaqlı minarələr formalaşdırır. Yüksələn minarələr kompozisiyasının yuxarı hissəsi onun əsas birləşdirici başlanğıcıdır. Tərəfləri sütuncuqlardakı arkatura ilə eyni olan qülləcik, “dişli” akroterialarla əhatə olunmuş cilalı günbəzlə tamamlanır. Minarələrdəki xüsusi estetik rol, stalaktit karniz-dayaqlar üzərindəki eyvanlara məxsusdur. Mərkəzi günbəz öz orijinal memarlıq həlli ilə diqqəti cəlb edir.

Məscidin mərkəzi portalı geniş, örtülü keçidə tərəf açılır. Portal gözəl bəzəyi ilə içəri, ibadət zalına daxil olmağa dəvət edir. Bütövlükdə İmam Rza məscidi planlaşdırma, kompozisiya prinsipləri və memarlıq-dekorativ elementlərin vəhdətinə görə möhtəşəm və yüksək mənəvi baxışlı görünür.

Bakının Nərimanov rayonundakı Cümə məscidi memarın ən dəyərli İslam memarlıq abidəsidir.

Mehmet İzzət Tuğutlu – türk memaralimi. O, 1950-ci ildə Türkiyənin Sivas şəhərində anadan olmuşdur. Memarlıq fakültəsində mükəmməl təhsil alaraq, sonralar ərəb və fars memarlığı üzrə elmi axtarışlar aparmış, yüksək memarlıq mühəndisi, alimlik dərəcəsinə yüksəlmişdir. Yaxın və Orta Şərqlin bir çox ölkələrində tədqiqatlar aparmış, dünyada İslam memarlığı üzrə böyük alim-memar kimi tanınmış, Avropa və Asiya universitetlərində oxuduğu mühazirələr ona şöhrət gətirmişdir.

Memarın layihələri üzrə İran, İordaniya, Türkiyə və Şimali Afrikada özünəməxsus yerli koloritə uyğun gözəl məscidlər inşa etmişdir.

NIZAMI GƏNCƏVINİN TƏRCÜMEYİ-HALI

*Hər əhəmiyyətli iş Allahun adı ilə
bağlanmasa o iş naqisdir.*

Nizami Gəncəvi

Dahi Nizaminin irsindən danışmazdan
əvvəl onun öz sözlərini xatırlayaq:

*Bismillahir rəhmanir rəhım,
Həst Kelide-dəre-gənce-həkim.*

Tərcüməsi:

*Bismillahir rəhmanir rəhım,
Hikmət xəzinəsinin qapısının açarıdır.*

Nizami Gəncəvi memarlıq və inşaat elmi ilə əlaqədar bütün sahələri (geodeziya, tikintinin texnologiyası və təşkili, memarlıq, layihələndirmə, inşaat materialları, şəhərsalma və s.) dərin bildiyi üçün dərin elmi fikirlər də söyləmiş, həmin fikirlər böyük Nizaminin dövründə və ondan əvvəlki dövrlərdə inşaat və memarlıq elminin hansı səviyyədə olduğunu, layihələndirilən hər bina və qurğunun memarı və ustasının nə qədər yüksək biliyə (həm dini, həm də dünyəvi) yiyələnməsini aşkar etməyə bizə imkan vermişdir. Digər tərəfdən, hər bir millət yalnız öz həqiqi tarixini, maddi və mənəvi dəyərlərini tanıyıb bunların qədrini bildiyi zaman qabaqcıl millət, böyük millət sayıla bilər.

Şeyx Nizaminin əsərlərində memarlıq və inşaatla dair çoxlu məlumat, fikir və mülahizələr vardır ki, bunlar da onun “Xəmsə” adı altında birləşən beş poemasında göstərilmişdir. Biz onun əsərlərində memarlıq və inşaat məsələlərini araşdırıb, din ilə elm arasındakı qırılmaz vəhdəti əks etdirməyə çalışmışıq.

Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncə şəhərində doğulub, böyüyüb, yazıb-yaratmış və orada da dünyasını dəyişmişdir. Əsl adı İlyasdır. Atası Yusif, babası Zəliəddin və ulu babası Müyəfiddin o zamankı Gəncənin ən yüksək ziyalı zümərəsindən olmuş, elmə, irfana və mənəviyyat aləminə qulluq edən məşhur şəxsiyyətlər kimi tanınmışlar. Şairin dayısı Xacə Ömər öz dərin savadı və əməli təcrübəsi sayəsində Gəncədə, Atabəylər sarayında yüksək mənəb sahibi – vəzir olmuşdur. İlyas ibtidai təhsilini, görünür öz evlərində – atasının yanında almış, hələ uşaq ikən ərəb və fars dillərini, “Qur’an”ı, hədisləri, fihi, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) və başqa din xadimlərinin sirlərini öyrənmiş və sonralar “Ədəb” məfhumuna daxil olan elmlərin mütaliəsinə başlamışdır.

O zaman kübar və zadəgan ailələrin elmə və ədəbə marağı olan istedadlı nümayəndələri öz təhsillərini müsəlman Şərqiyyənin mədəniyyət və elm ocaqlarında – Bağdad, Dəməşq, Qahirə, Məkkə, Mədinə və başqa şəhərlərdə davam etdirirdilər.

Nizami isə həm ibtidai və orta, həm də elmi təhsilini öz sevimli şəhəri olan Gəncədə almışdır. Onun Bağdada və başqa elm mərkəzlərinə getməməsinin əsas iki səbəbi olmuşdur. Gəncə İlyasın meyli olsaydı, bəlkə də ailəsi onu Bağdaddakı məşhur “Nizamiyyə”də və ya başqa darülfünunlardan birinə göndərə bilərdi. Lakin şairin həm cavanlıqdan seyr və səyahətə meyli, həvəsi olmamış, öz doğma şəhərini dəlicəsinə sevdiyi, öz el-obasının vurğunu, məftunu olduğu üçün vətəninə tərk etməmiş və heç vaxt da bu fikrə düşməmişdir.

Başqa sözlə, əgər şair öz doğma şəhərindən ayrılmaq qüdrətinə malik olsaydı, o, xilafətin mərkəzi Bağdada köçüb, öz misilsiz sənətilə böyük xəzinələr yığardı. Bundan əlavə, öz təhsilini davam etdirmək üçün uzaq elm və

mədəniyyət mərkəzlərinə getməyə şairin heç ehtiyacı da olmayıb.

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, Nizami kimi dühalar zəminsiz yarana bilməzdi. Onların meydana gəlməsi üçün müəyyən ictimai-iqtisadi, mədəni mühit lazım idi. 12-ci əsr hər bir sahədə tariximizin parlaq intibah dövrü idi.

Atabəy Şəmsəddin Eldəgiz, onun oğlanları Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanın fəaliyyəti nəticəsində keçmişdə parçalanmış Səlcuqlar imperiyası bir növ yenidən bərpa edilərək böyük bir dövlət yaradılmış və həmin dövlətin mərkəzi Arran və Azərbaycanın əsas paytaxtı Gəncə şəhərinə köçürülmüşdü. Gəncə artıq Yaxın və Orta Şərqi iqtisadi, siyasi, ticarət, mədəniyyət mərkəzinə, elm və sənət ocağına çevrilmişdi. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, kустar sənaye, beynəlxalq tranzit karvan ticarəti o qədər sürətlə inkişaf etmişdi ki, feodal istehsal üsulu və istehsal münasibətləri elə tərəqqiyə çatıb, irəliləmişdi ki, kəndlilərin şəhərə axışması və “bürkeşləşməsi”, feodalların şəhərlə qaynayıb-qarışması başlamışdı. Yaxın və Orta Şərqi ən böyük alim, şair, yazıçı və memarları, tanınmış sənətkarları Gəncəyə toplaşmışdılar. Şəhər böyük elm ocağına çevrilmiş, orada yüzlərlə mədrəsə, şəxsi və ümumi kitabxanalar işə düşmüşdü. Bunun nəticəsində mütaliə üçün lazım olan, müsəlman aləminin ən ucqarlarında belə yazılmış kitabları İlyas öz doğma şəhərində əldə edə bilərdi. Gəncənin ən zəngin və möhtəşəm kitabxanası Atabəylərin saray kitabxanası idi. Xacə Ömər in sayəsində həmin kitabxananın qapısı şair üçün həmişə açıq olmuşdur.

Belə bir mühitdə yaşayan Nizami hələ cavanlığında o zamankı elmin bütün sahələrini öyrənmiş və Fəribi, İbn-Sina, Biruni kimi əsrinin ən böyük ensiklopedistlərindən biri olmuşdu. Şairin bilik dairəsinə rəngarəng və bir-birindən uzaq fənlər daxil idi: cəbr və dialektika, həndəsə və sofistika, kimya və ritorika, məntiq və təbabət, astronomiya və stilistika, tarix və minerologiya və s. Bundan əlavə o, gözəl xəttat, katib, natiq olmuşdur. Nizami qəsidələrindən birində xəttatlığı İbn-Müqlədən, natiqliyi və mühazirə sənətini İbn-Hanidən yaxşı bildiyini özü qeyd edir.

Yerin kürə şəklində olması, planetlərin avtonomluğu (“*Hər bir ulduz ayrıca bir aləmdir və onun öz səması vardır*”), “daimi çərxi edib hərəkətdə olan göy”ün quruluşu, “kainatın və zamanın əbədiyyəti”, “dörd ünsürün mahiyyəti” və

s.-in hamısı mütəfəkkir İlyasa məlum idi. O deyirdi: “*Saturnun dairəsi ilə Yer kürəsinin mərkəzi arasında yerləşmiş fənlərin hamısını öyrənib, bütün elmlərin ümdəsi oldum*”. Bunu, Nizaminin “Yeddi gözəl”ində dedikləri də təsdiq edir:

*İzlədim yolunu səyyarələrin
Nə ki elmlər var gizli və dərin
Oxudum, xəbərdar oldum da vardım
Varlıqlar sirrini yeryer aradım.
“Yeddi gözəl”, 21.*

Dəqiq elmlərdən başqa (elmül-əbdin) Nizami humanitar fənləri (elmül-ədyan) hərtərəfli öyrənərək o zamanın mədəni xalqlarının tarixini, onların elm və mədəniyyət aləmində əldə etdikləri nailiyyətləri dərinlən mənimsəmişdi.

O, ərəb tərcümələri vasitəsilə antik dünyanın fəlsəfəsindən (Platonun “Respublika”, “Qanunlar”, “Timeos”, Aristotel, Evklid, Hermes Trismegist, Fales, Tianlı Appoloniya, Tirli Porfirinin əsərlərini), qədim İran tarixi və mədəniyyətindən, türk, ərəb və çin xalqlarının elm, mədəniyyət aləminin bütün nailiyyətlərindən xəbərdar idi.

Beləliklə, özünün yazdığına görə Nizami çox mütaliə etmiş, dövrünün geniş məlumatlı şəxsiyyətlərindən olmuşdur. O deyir:

*Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ.
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxardım.
“Yeddi gözəl”, 31.*

Əsərlərindən göründüyü kimi, Nizami güclü mücərrəd təfəkkürə və idraka malik olmuşdur. Bunların və geniş mütaliənin sayəsində, ömrünü Gəncə şəhərində keçirən şair dünyanın müxtəlif qitə və regionlarına xas olan təbii görünüşün, təbiət hadisələrinin müfəssəl və real təsvirini vermiş, dərin elmi fikirlər söyləmiş, nəzəriyyələr irəli sürməyə və ümumiləşdirici nəticələrə gəlməyə müvəffəq olmuşdur.

Ömründə heç vaxt doğma yurdu Gəncəni tərk etməyən Şeyx Nizami bu qədər biliyə malik olmasını belə izah edir:

*Dünyanı ayaqla yox,
Dolaşmışam başımla.*

O, bütün ömrü boyu Gəncədə yaşamış, saray şairi olmaqdan qətiyyətlə imtina etmiş,

halal zəhmətilə dolanmışdır. Təqribən 1169/70-ci ildə Dərbənd hökmdarı Seyfəddin Müzəffərin kəniz kimi göndərdiyi qıpçaq qızı Afəq (Appaq) ilə evlənmiş, 1174-cü ildə oğlu Məhəmməd anadan olmuşdur.

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət “Xəmsə” (Beşlik) bəxş etmişdir. Nizaminin ilkin Şərq renessansının zirvəsi olan yaradıcılığında ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi ideyaları öz parlaq bədii əksini tapmışdır.

Nizami əsərlərində bir sıra memar obrazları da yaratmışdır. Onların içərisində Simnar və Şeyda (“Yeddi gözəl”) da vardır.

Nizaminin sadə daşyonan Fərhadı (“Xosrov və Şirin”) böyük bir memar obrazı kimi dünya ədəbiyyatında məşhurdur. Şair belə mahir sənətkarların istedadının layiqli qiymət almamasına təəssüflənir, həyatı rəvnəqləndirən sənət adamlarının nadanlar əlində həlak olmalarına acıyır.

İnsan zəkasının qüdrətinə dərin inam bəsləyən Nizami əsərlərində elmin fəzilətindən dönə-dönə bəhs edilmişdir. Onun yaradıcılığında alim və filosof obrazları mühüm yer tutur və onlar hökmdarları və cəmiyyəti düzgün istiqamətləndirən qüvvə kimi təsəvvür edilirlər.

Nizami insanın əxlaqi gözəlliyinə xüsusi qiymət vermiş, kamil insanın ancaq zahiri əlamətləri ilə deyil, mənəvi gözəllikləri ilə də

seçildiyini qeyd etmişdir. Nizami ancaq yüksək əxlaq prinsiplərinə riayət yolu ilə xoşbəxt cəmiyyət qurulmasına inanırdı.

Nizami həm də böyük vətənpərvər olmuşdur. O, bütün əsərlərində təsvir etdiyi hadisələri Azərbaycanla əlaqələndirməyə, vətənin keçmiş qüdrətli günlərini tərənnüm etməyə çalışmışdır.

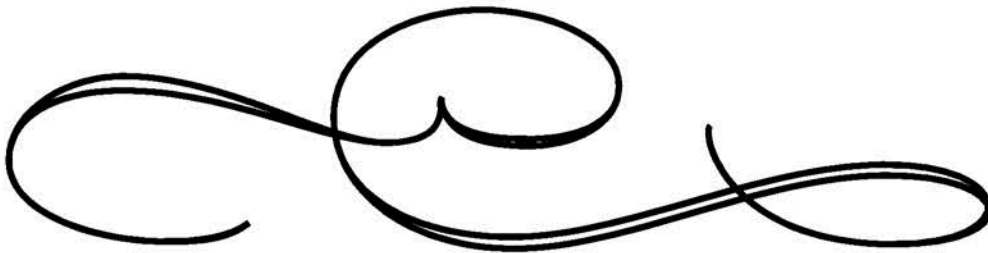
Rus şairi, jurnalist A.A. Demyanov deyir: “Nizaminin hər bir sətiri, hər bir şəri ürəyinin qanı ilə yazılmışdır. Böyük xalqın, böyük Vətənin bütün ümidləri və arzuları, bütün kədəri və bütün sevinci şairin ürəyində özünə yer tapmışdır”.

O, eyni zamanda şerlə belə deyir:

*Ey böyük Nizami, qəlbin heç zaman,
Ayrı döyünməyib eldən-obadan,
Bəlkə ona görə böyüksən ki, sən,
Dövrün hər dərini duya bilmisən...*

*Ey böyük Nizami, böyüklüyündən
Sən öz ilhamını xalqından aldın.
Elə bunun üçün də dahiləşib sən,
Zamanın fəvqinə qalxıb ucaldın!*

Nizami, dövrünün bütün elmlərinə, o cümlədən İslam memarlığı və inşaat sənətinə, nəqqaşlıq və buna yaxın elmlərə dair geniş təsəvvürə malik olmuş və əsərlərində müxtəlif elm sahələrinə dair mülahizələr irəli sürmüşdür.

NIZAMI GƏNCƏVINİN ƏSƏRLƏRİNDƏ MEMARLIQ VƏ İNŞAAT

*Ey adı ən yaxşı başlamış,
Sənin adın olmadan yazını başlayarammı?
Ey bütün varlıqların işini nizama salan,
Sənin adın kilidlərin açarındır.
“Leyli və Məcnun”, 182*

İslam dini Çindən Atlantik okeanına qədər uzanan torpaqlarda bütün müxtəlif sivilizasiyaları birləşdirərək vahid mədəniyyət yaratdı və İslam mədəniyyətinin əsası qoyuldu. Bu mədəniyyət Yer kürəsinin yüksək mükəmməlliyə malik, sonuncu İlahi mədəniyyəti oldu. Eyni zamanda İslam mədəniyyətinin bir şaxəsi kimi İslam memarlığının əsası qoyuldu ki, onun da əsasını İslam dini təşkil etdi.

Beləliklə, İslam mədəniyyətinin həlledici təsiri ilə Azərbaycanda maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafında yeni tarixi dövr açılmışdır. Belə ki, Azərbaycanda vahid ərəb əlifbası yayılır, şəhər və kəndlərdə mədrəsələr təşkil edilir və tədriclə savadlanma prosesi başlanır. Hətta bir çoxları təhsil məqsədilə ərəb məmləkətlərinə gedir, orada fəlsəfə, məntiq, psixologiya, ilahiyyat, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya və s. elmləri öyrənir, tədris ocaqlarında dərs deyir və hüquq sahəsində qazilik edirlər.

Azərbaycanda əvvəlcə dini və ədəbi istiqamətlərdə başlanan islamın qərarlaşması, mövcud olan qeyri-islami dini etiqadları aradan qaldırmaqla insanların daxili aləmində böyük islami dönüş yaratmışdı. Həmin dönüşün səmərələrini istiqamətdə ictimai həyatın bütün sahələrində sosial münasibətlər, elm, fəlsəfə, məişət tərz, geyim formaları, ailə, əxlaq, hüquq, mülkiyyət, memarlıq, nəqqaşlıq, musiqi, kaşı bəzəkləri inkişaf etməklə İslam mədəniyyəti formalaşmış. Nəticədə, Azərbaycan mədəniyyəti sistemində şer, miniatur sənəti, kalligrafiya, şəhərsalma, məscidlərin tikilməsi, memarlıq, fəlsəfə və ədəbiyyat daha yüksək səviyyələrdə tərəqqi edir.

Azərbaycanın orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə yaşayıb, dünya mənəvi xəzinəsinin incilərini yaratmış Bəhmənyar, Sührəverdi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Seyid Yəhya Bakuvi kimi filosof və mütəfəkkirləri, Fələki Şirvani, Xacə Nəsrəddin Tusi, Hubeyn Tiflisi, Əbdürrəşid

Bakuvi, Nəimi, Eynətülquzat, Urməvi, Əcəmi Naxçıvani, Hacı Zeynalabdin Şirvani kimi alimləri, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Məsihi, Marağalı Əvhədi kimi dahi şairləri məhz islam zəminində yetişib, böyük şəxsiyyətlər kimi tanınmışlar. Əgər biz keçmiş sovet dövründə olduğu kimi bu görkəmli sənətkarların dinə qarşı çıxdıqlarını iddia ediriksə, şübhəsiz ki, onların böyüklüyünü və dahiliyini inkar etmiş oluruq. İslam zəminində yetişmiş, yazıb-yaratmış şer, sənət və elm dühalarının yaradıcılığını islamsız, “Qur’an”sız təsəvvür etmək, onları bu nəzəri, əxlaqi bünövrədən təcrid edib, sırf materialist baxımdan tədqiq etmək elmə qarşı hörmətsizlikdən başqa bir şey deyildir.

O cümlədən, dahi Şeyx Nizami Gəncəvinin də adı çox böyük ehtiram və məhəbbətlə qeyd olunmalıdır.

Araşdırıcıların qeyd etdiyinə görə də “Nizami dinsiz, etiqadsız cəmiyyət təsəvvür etmir”. Bu, sadəcə olaraq mümkün də deyil. Çünki dünyanın bütün vicdanlı mütəfəkkirləri dini şüurda cəmiyyətin hərəkətvericisini, onu nizamda saxlayan qüvvəni görürlər. Nizami də eləcə.

Ustad Nizami öz əsərlərində Allaha, peyğəmbərlərə belə xitab edir:

*Göyləri xəlv edib yaraşıq verən,
Saysız ulduzlara nur, işıq verən,
İncə fikirlərə çırağ yandıran,
Zülmət gecələri işıqlandıran,
Bizə qorxu, ümid, şadlıq, qəm verən,
Günəşli və aylı bir aləm verən
Bu yeri, bu göyü Odur saxlayan
Onun varlığına şahiddir Cahan.*

Nizami deyir ki, varlıq pərdəsi aradan qalxınca Onun görüntüsü də nəzərdə canlanır. Digər tərəfdən şairin nə qədər yüksək Allahpərəst olmasının “Xəmsə”də Allaha münacatlarında, Peyğəmbərimizə (s) nətlərində açıq-aşkar görürük. O yazır:

*Hər adın başlanğıcı olan Sənin adıdır,
Başlayışın əvvəli Sənə çatmanın axıdır.
“Yeddi gözəl”, 101.*

Eyni zamanda Nizami bunu belə təsvir edir:

***Xəbər verəndə ki, gəldi Nizami,
Sevincinə sanki əlavə oldu.
Mənim Allahpərəst olduğuma görə,
Buyurdu ortadan meylər yığıldı.***

12-ci əsrin dahi şəxsiyyətlərindən biri olan Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin əsərləri ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur. Onun dünya şöhrətli ədəbi-bədii və elmi dolğunluğu ilə seçilən poemaları bütün ölkələrin alim, şair, yazıçılarının tədqiqat obyekti olub, tarixi və fəlsəfi baxımdan geniş təhlil olunur. Lakin Nizaminin əsərləri təkcə bu cəhətlərdən deyil, eyni zamanda elmi cəhətdən də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun poemalarında bir çox elm sahələrinə (astronomiya, riyaziyyat, həndəsə, ulduzşünaslıq, psixologiya, memarlıq və s.) dair qiymətli məlumatlar verilərək, dəyərli elmi fikir və mülahizələr söylənilir.

Nizami insan biliyinin məhdudluğuna və hələ göylərin çox sirlərini açma bilmədiyinə işarə edərək inanır ki, nəhayət bir gün bu sirlər elm yolu ilə açılacaqdır.

Nizami zamanının elmlərinə dərinləndirən yiyələnməklə yanaşı qabaqcıl elmi fikirlərin təbliğatçılarından biri idi. Nizami malik olduğu elmi bilikləri və öz düşüncəsindən irəli gələn elmi fikirləri məşhur poemalarında şərh və təbliğ etmişdir. Zamanın tələbləri səviyyəsində dayanmaq üçün alim eyni dərəcədə sənətkar, sənətkar iş alim olmalı idi. Odur ki, Nizami dövründə sənətkarlarla alim arasında kəskin fərq duyulmurdu.

Nizami Gəncəvi astronomik biliklərə dərinləndirən yiyələnməmiş alim idi. Onun əsərlərindəki memarlar da ulduzların işindən xəbərdar münəccim, göyölçən, ulduzşünaslardır. Memarın astronomiyayı bilməsi orta əsr intellektualları üçün sadəcə dəb deyildi. Nizamiyə görə, bunu bilmək ilk öncə tikilən binaya əlverişli vaxt və yön seçmək, onu "bədnəzər"dən uzaq etmək üçün idi.

Əcəmi Naxçıvani də Möminə Xatun türbəsinin bayır örtüyünü göy kaşlarla bəzəyib, göy günbəzə oxşatmış və onun altındakı yazı qurşağını "Ya Rəbb, bəd gözlərdən uzaq elə!" sözləri ilə bitirmişdir. Deməliyik ki, binaların bayır günbəzləri çox vaxt ulduz naxışlarla örtüldüyündən kosmik assosiativlik (şüurda ayrı-ayrı təsəvvürlər arasında əlaqə) daha aydın üzə çıxırdı.

Dövrün memarlıq abidələrini yaradan memar, mühəndis, nəqqaşların biliyi, yaradıcılığı

və ictimai mövqeyi barədə ən dolğun bilikləri Nizaminin əsərlərində almaq olar. Qeyd etməliyik ki, şairin memarlığa, memara yüksək qiymət verməsi, memar yaradıcılığına bələd olması da, dövrün ümumi yüksək mədəni səviyyəsinin tutarlı göstəricilərindən biridir. Bu baxımdan şairin "Yeddi gözəl" əsəri daha dəyərlidir. Şair bu əsərində Xavərnəq qəsrinin, hər biri bir rəngdə olan yeddi günbəzinin – saray köşklərinin necə tikilməsindən, quruluş və bəzəklərindən danışmış və onu aşağıdakı parçada belə vermişdir:

***Bundan əlavə o, öz rəyi və ölçü (işləri) ilə
Ulduzları müşahidə edir və ucalıqları ölçür.
O, gildən elə bir tağ bəzəyib (ucaldır) ki,
Ulduzların çırağını oğurlayır.***

Kainatı, ulduzları bilməsi memara ucaldığı binalarda ilahi nizam və mütənəsnəsnə, bütövlük və ahəngdarlıq əldə etməyə imkan verirdi. Nizami dövrü abidələrinin əsas naxış növünün quruluşunda da ulduzluğa bənzərlik güclüdür. Əsasən də ulduzlara bənzər müxtəlif fiqurlar dayanan bir naxış quruluşlarını kosmosla insan arasındakı əbədi bağlılığın simvolları da saymaq olar. Nizamiyə görə, memarlar riyaziyyatın nəzəriyyə və prinsiplərini dərinləndirən öyrənirmişlər.

14-cü yüzillikdə Məhəmməd Naxçıvani memarlardan bəhs edəndə yazmışdır ki, "Həndəsə elmini bilməkdə onlara tay yoxdur". Həmin yüzilin sonunda İbn Xəldun bildirmişdir ki, İslam ölkələrində həndəsi problemlərin çoxunu bilmək memar üçün zəruridir. Belə zərurət ilk növbədə memarlığın təbiətindən doğur.

11-13-cü əsrlər abidələrinin həcm-məkan həllində naxış quruluşlarının əsasında dayanan ahəngdarlığın həndəsi mahiyyəti də bunu təsdiq edir. Bu dövrün yığcam quruluşlu monumental binalarının köşk tipli məscidlərinin, qülləvari türbələrinin başlanğıc biçimləri: kub, prizma, silindr, sfera, piramida, konus (planda kvadrat, çoxbucaqlı, dairə), bu biçimlərin yerinə, funksiyasına və materialına görə seçilməsi, plastik işləməli riyazi prinsiplərə və həndəsi ahəngdarlığa əsaslanırdı.

Memar və nəqqaşların universal təfəkkürü dəqiq elmlərə, xüsusilə həndəsəyə sıx bağlılığı əsas olmuşdur. Nizami yazır:

***Nəqqaş hansı işə başlasa görək,
Allahın adına vursun ilk bəzək.
"İqbalnamə", 519.***

Səlcuqlar dövrü həndəsi naxış sənətinin yüksəliş dövrü olmuşdur. Son nəticədə xətlərin harmonik birləşmələrinin məhsulu olan bu bəzək sisteminin qurulmasında riyazi qanunauyğunluğu Nizami dəqiq vermiş və belə şərh etmişdir:

Nəqqaş əgər on naxış çəksə də

Bir xətt əsas götürülür.

Əgər xətdən bir cizgi belə kənara çıxsa

Bütün xətlərin hamısı pozular.

Həndəsi biliklər orta dövr memarları üçün, həm də zəngin simvollar sistemi olub onu öz yaradıcılığından kənar biçimləri yamsılamaqdan uzaqlaşdırmaqdan güclü bədii və təcrübi vasitə idi.

“Qabusnamə”nin “Nücum və həndəsə elmi haqqında” bəhsində deyilir: “...Əgər mühəndis, ya yerölçən olsan, hesabı yaxşı öyrən, amandır, bir saat belə hesabı təkrar etməmiş olma, çünki hesab elmi vəhşi elmdir. Əgər yer ölçsən bucaqları təyin et, müxtəlif tərəfli şəkillərə xor baxma və demə ki, bunu ölçərəm, qalanlarını təxminən yazaram; sahədə böyük fərqlər əmələ gələr. Bucaqları düzgün təyin etməkdə xüsusən səy göstər. Ayıq ol, sahə ölçərkən bucaqlara fikir verməyi unutma. Çoxüzli cisimlərdə çox zaman qövs şəklində bucaq olar. Çox yerdə bunlar kor bucağa oxşarlar. Belə halda isə sahədə böyük fərq əmələ gəlir. Sənin üçün sahəni hesablamaq çətin olan şəkil rast gəlsə, onu təxmini hesablama, yarısını üçbucaq və dördbucaqlara böl. Heç elə bir şəkil ola bilməz ki, belə etmək mümkün olmasın. Sonra hərəsini ayrı-ayrı hesabla, nəticə düz çıxar”.

Ləxmilərin dövləti 7-ci əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş və bu qəbilənin ən məşhur şahlarından biri Neman ibn Qeysər Sədir və Xuvarnəc saraylarını tikdirmişdir. Neman Sasani şahı Yəzdigirdin atası Bəhramla dost olmuşdur. Deyilənlərə görə o, bu sarayları Bəhramın istirahət etməsi üçün tikdirmişdir. Məlumatla görə, tikinti qurtarıldıqdan sonra, sarayın memarlıq sirləri öyrənilməsin deyər Simnar adlı memar öldürülmüşdür.

Sarayın tikilməsi üçün Neman memar axtarırdı. Nizami “Yeddi gözəl”də bunu belə təsvir edir:

Sarayı tikməyə gəzib vardılar,

Mahir bir ustası çox axtardılar.

Hər gələn duruxdu, döndü bir daşa,

Vurula bilmədi imarət başa.

Nəhayət yetişdi xəbər Nəmana:

“Dolanma dərbədən, düşüb dörd yana,

Sənin axtardığın qadın sənətkar

Olsa, ola bilər Sam oğlu Simnar,

Zirəkdir, od kimi iti əlildir,

Dünyaya hünəri, işi bəllidir.

Çox binalar tikib Misirdə, Şamda,

Yatır hər birisi bir ehtişamda”.

O, bənnə olsa da, məşhurdur adı,

Odur min nəqqaşın böyük ustadı.

Onuntək qiyaslı sənətkarmı var?

Ucalıqlar ölçər, rəsəd qaldırar.

Bu işin tək odur mahir bənnəsi,

O yalnız toxuyar belə libası.

Palçıqdan tikdiyi bəzəkli tağı,

Ulduzun gözündən qapar çırağı.

“Yeddi gözəl”, 58,59.

Memar Simnarın öz şagirdi memar Şida ilə işə başlaması üçün Neman bütün materialları, işçiləri və tikinti ilə əlaqədar bütün digər ləvazimatları tədarük etdi. Nizami bu haqda belə yazır:

Qəsrə lazım olan hər şeyi Neman,

Dərhal layiqincə eylədi sahman.

Dəmir ölçü oldu Simnarın əli,

Binada işlədi tamam beş ili.

O qızıl barmaqlı usta nəhayət;

Tikdi daşla kəcdən gümüş imarət.

“Yeddi gözəl”, 59.

Sonra şair yazır:

Neman dedi: “Çoxlu pul versəm, de, sən

Daha yaxşısını tikə bilərsən?”

Simnar dedi: “Bəli, istəsən əgər,

Bir saray tikərəm, bu heçə dönər”.

Bu söz alışdırdı, yaxdı Nemanı

Yandı mehribanlıq, mərdlik xırmanı.

Neman dedi: “Onu buraxsam, əlbət,

Tikər özgəsinə gözəl imarət”.

Dərhal əmr eylədi yaxın kəslərə:

- Simnarı tullayın qaladan yerə.

“Yeddi gözəl”, 61.

Bəhram şah da özü üçün bir saray tikdirmək istəyir. Nəhayət o, Simnarın şagirdi memar Şidanı tapır və ona saray tikmək göstərişi

verir. Memar Şida tikiləcək binanı “bəd nəzər”dən uzaq olmaq və münasib vaxt seçmək üçün astronomiya elminə müraciət edir. Nizami bunu Şidanın sözü ilə belə qeyd edir:

*Memaram, bəzərəm bütün dünyanı
Rəssamam, sənətin məndədir canı,
Göylərdən alaram elə bir nisbət,
Ki, dəyməz padşaha xətar, əziyyət
Torpaq nigarxana durduqca hər an,
Qorxu hiss eyləməz kəhkəşanlardan,
Saxlar bina səni əziz can kimi,
Yerə hökm eyləyər asıman kimi,
İş belə göstərir əmək çəkəram,
Yerdə ülkər kimi günbəd tikəram.
Hər günbəd bir rəngdə həmahəng olar.
“Yeddi gözəl”, 130.*

Beləliklə o bəxtəvər xoş gün seçib işə başladı. Şair bunu belə qələmə alır:

*O, ulduz tanıyan, bəxt görən kişi
Vaxt seçdi başlanan mübarək işi.
Seçdi, səadəti bir tale seçdi,
O, yeddi günbəzi tikməyə keçdi.
Gün kimi parladı Şida şöhrəti,
Vurardı qaraya, ağa zinəti.
Rəssamdı, mötəbər bir sənətkardı,
Mühəndisdi, böyük hünəri vardı.
Tibb elmi, həndəsə, asıman, nücum,
Şidanın əlində sanki mumdu, mum.
İncə memar idi, bəzək vurardı,
Nəqslər çəkərək, surət qurardı.
Tişəylə, qələmlə çəkərsə əmək,
Manidən can alar, Fərhaddan ürək.
Ağlın şagirdiydi Şida hər zaman,
O təlim almışdı usta Simnardan.
Simnar Xavərnəqdə çəkəndə əmək,
Şida eyləmişdi ona çox kömək.
“Yeddi gözəl”, 130.*

*Dedi ki: “Qovaram pis gözü, hərgah
Lütf edib icazə versə mənə şah.
Göy ölçmək işində çox pərgaram mən
İki il qələmdə, işlətdi sənət,
Bir saray tikdi ki, cənnətdi, cənnət
Çalışdı, çarpışdı, göstərib hünər
Yeddi günbəz tikdi hər yeri gövhər.
“Yeddi gözəl”, 132.*

Nizami əsərlərində geosentrik sistemə aid çoxlu məlumatlar vermiş və onun məğzini “Yeddi gözəl”də Bəhram şahın tikdirdiyi “Yeddi günbəzin tərif”ində açmışdır:

*Şah baxdı hasara, yeddi qülləyə
Hər qüllə oxşardı bir səyyarəyə,
Ulduzlar tanıyan sənətkar Şida
Ulduz rəngi vermiş hər bir günbəzə.
Keyvan taleyində güngəz ki, vardır
Qaraya bürünmüş müşkə bənzərdi.
O ki, Müştəriyə həmahəng idi,
Bəzəyi, düzəyi səndəl rəng idi.
O günbəz ki, Mərrix adını aldı,
İncə naxışlıydı, sərəsar aldı.
O bürc ki, Günəşdən verirdi xəbər,
Saraltmışdı onun üstündəki zər.
Onu ki, şux etmiş göyün Zöhrəsi,
Axdı Zöhrə kimi onun çöhrəsi.
Ona ki, Ütarid vermişdi nemət,
Firuzə rəngində yetmişdi zinət.
O günbəz ki, ona Ay yol salırdı,
Şahın taleyindən yaşıl çalırdı.
Dediyim bəzəkdə qalxdı göylərə,
Oxşayıb yeddisi yeddi ülkərə.*

Bu şer parçasında verilmiş fikirlərin şərhini ilə əlaqədar olaraq demək olar ki, qədimdə qəbul olunmuş astroloji (nücum) təsəvvürlərə görə planet hesab edilən yeddi səma cisminin hər biri müəyyən bir rəngdə idi və həftənin müəyyən bir gününə uyğunlaşdırılırdı.

Eyni zamanda Bəhram şahın tikdirdiyi yeddi saraydan hər biri yeddi planetin təəcəssüm etdiyi rənglərdən biri ilə bəzədilmişdi. Təsəvvürdən göründüyü kimi şair göstərir ki, memar və ustalar bina və qurğular tikərkən təsadüfi rənglərdən deyil, məhz İlahinin kainata bəxş etdiyi səma cisimlərinin rənglərindən geniş istifadə edirdilər.

Nizami topoqrafiya (yerölçmə) və geodeziya elminə də dərinlən bələd olmuş və yerin ölçülməsi, atlasın tərtibi haqqında “Şərəfnamə”də belə yazır:

*Dünyaya gəlmədən əvvəl xaçpərəst,
Çəkdi bu dünyada xaç kimi bir xətt.
Həmin bu dörd bucaq ətləsi xətlə
Həndəsi ölçünü keçirdi ələ.
O gün ki, istədi gəzsin dünyanı,
Ölçməyə başladı əvvəl hər yanı.*

*Hər bir məsləhətdən, mərhələlərdən
Qalmadı bir qarış yer ölçülməyən.
Bu işdə hesabsız yerölçən vardı
Uzun illər ilə ölçüldü çöllər
Hesaba alındı bütün mənzillər.
Aldığı quruda o saray qurdu,
Mənzil-mənzil yolu ölçüyə vurdu.
“Şərəfnamə”, 56-57.*

Nizami Gəncəvi şəhərsalma problemlərinin həllində, abadlıq işlərinin yerinə yetirilməsində hökmdarların nə qədər böyük rol oynadığını “Şərəfnamə”də İsgəndərin təmsalında belə verir və göstərir ki, İsgəndərin müharibələri sülhə xidmət edir. O, dağılanlardan çox tikir. Şəhərlər, imarətlər asudəliyin bərpası İsgəndərin qayəsidir. “Şərəfnamə” poemasında özünəməxsus sənətkarlıqla İsgəndərin tikdirdiyi füsunkar gözəllikdən bəhs edərək yazır:

*Qumlara qum kimi sərvət səpərək
Abadlıq yolunda çəkdi bir əmək,
Dəniz sahilində böyük İsgəndər
Təzə bahar kimi qurdu bir şəhər.
Bir cənnət kimi idi – işıqlı, abad,
Hər yerdə bazarı, baxçası gürşad.
Şəhəri İsgəndər tikdirib deyə
Adını qoydular “İsgəndəriyyə”.
Şah bina etdiyi bu gözəl şəhər
Bağbana bərabər, Misirə bərabər.
“Şərəfnamə”, 101.*

*Ölkədə bir şəhər yığsaydı əgər,
Qurardı ondan da gözəl bir şəhər.
Bu dünya belədir, bu vaxta qədər,
Birini yıxarsa, birini tikər.
“Şərəfnamə”, 198.*

Sonra dahi şair yazır:

*Əmr etdi: nə qədər açıq, uçuq var,
Çəksin bu xəzranın xalqı bir hasar.
Gecə də, gündüz də qara daşlarla
Olduqca böyük sədd çəkilsin yola.
İşbilən, sınanmış daşyonanlardan,
Dağlarda açığı sədlə bağlayan
Bilikli ustalar göndərdi ora,
Keçidlər alındı möhkəm hasara.
Hasar işlərindən azad olaraq
Hərəkət qəsdilə ucaltı bayraq.
“Şərəfnamə”, 239.*

İsgəndər Səmərqəndi bərpa etmiş, Çəngi, Dərbəndi, Bulqarı, Hərbi qaldırmış, bina və qurğuları bərpa etmiş, torpaqları yararlı hala saldırmışdır.

Nizami bu barədə yazır:

*Din üçün etdi çox dəlillər icad
Bu dünya üzünü elədi abad
Dünyanı gəzərkən döndü hər yana,
Elədi çox böyük şəhərlər bina.
Hinddən başlayaraq Yunana qədər
Hər yerdə tikdirdi böyük şəhərlər
Səmərqənd şəhrinə o verdi zivər,
Çəngi də tikdirmiş böyük İsgəndər.
Həri də yadigar qalmışdır ondan,
Varmudur belə bir məmləkət quran?
Dərbəndi deyirlər İsgəndər qurdu,
Əslilə o şəhrə böyük sədd vurdu.
Bulqar şəhrini o etdi bərqərar.
O şəhrin adıdır əslində, Büinqar.
“Şərəfnamə”, 56.*

Nizami göstərir ki, şəhərsalma İsgəndərin səfərinin sonu və axtarışlarının zirvəsi idi.

Bu haqda Nizami yazır:

*Müzəffər və sağlam dövlət adına
Təpənin başında saldı bir bina
Qızıldan vurdurdu şux bəzəkləri
Ona pəhləvicə ad qoydu “Hərb”.
“Şərəfnamə”, 257.*

O, yenə yazır:

*Az zaman içində bu viran ölkə
Keçdi abadlıqda Rumu da bəlkə.
Baxmayaraq zəlzələ qoparıb tufan
Ölkəni bir anda eylədi viran, -
Görün ki, nə sayaq qadir hökmdar
Pozulmuş cəlalı etdi bərqərar!
Palçıq barıları tamam sökdürdü,
Yerində qızıldan divar hördürdü.
Xəzinə sərf edib, verdi təmtəraq,
Səyi ilə ölkədən dərd oldu uzaq.
Bağçalar salındı, evlər dikəldi,
Hər evdən yüz çiray işığı gəldi,
O ki, bu torpağı eylədi abad,
Dərgahı heç zaman olmasın bərbad.
“Şərəfnamə”, 428.*

Nizami şəhərsalma prinsiplərinə uyğun olan yerin seçilməsi və orada şəhərlərin salınması, oranın münbit və sulu olması məsələsinə böyük yer vermişdir. O, Bərdənin yaxşı iqlimi, çoxlu münbit əkini, meydança və bağların olduğunu belə təsəvvür edir:

*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir,
İyulda dağlara lələlər səpər,
Qışı baharının nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər.
Torpağı silinmiş qayğı, kədərdən
Reyhani yaşıldır illər uzununu
Torpağı yağrılmış qızıl suyundan
Elə bil hər yanda bitmiş zəfəran.*

Şair Bərdənin təbii gözəlliyini “böyük”, “güllü”, “çiçəkli”, “gözəl”, “qəşəng”, “yaşillıqlı” və s. kimi metaforlarla tərənnüm etməklə şəhərin ərazisinin və şəhərin özünün təbii-coğrafi xəritəsini yaratmışdır.

Nizaminin təbiət haqqında məlumatları qiymətli mənbə kimi çox əhəmiyyətlidir:

*Dedim: “Gəl, bizimlə Bərdəyə gedək
Qışı qalaq orda, gəzək, kef edək,
Bizim bu Bərdənin yeri Arandır,
Suyu çox, otu çox, bir güllüstandır.
“Xosrov və Şirin”, 100.*

Bərdədə dövrümüzə qədər öz quruluşunu qismən və bəzilərinin isə tam saxlanmış yerüstü tarixi abidələr də mövcuddur. Bərdə türbəsi, Axsayan baba türbəsi, İmamzadə məscid kompleksi, çatqı körpülər orta əsr memarlıq üslublarını özündə əks etdirən maddi mədəniyyət abidələridir.

Həmin abidələr içərisində daha çox maraq doğuranı 1322-ci ildə Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani tərəfindən tikilmiş Bərdə türbəsidir. Arran memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən həmin türbə, orta əsrlər dövründə yerli tikinti mədəniyyəti ilə bərabər, Bərdənin Naxçıvan kimi qədim mədəniyyət və incəsənət mərkəzi ilə əlaqəsini də özündə əks etdirir. Abidə yeraltı sərdabədən, bayır diametri 10 m, hündürlüyü 13,5 m, dairəvi silindr şəkilli gövdədən ibarət, üst hissəsində konusvari günbəzi olan məqbərədir.

Müxtəlif daş və kərpiclərlə naxış vurulmuş məqbərənin divarlarının yuxarı hissəsində 35 sm enində, üzərində kufi xətti ilə yazılmış, kəməşəkilli zolaq vardır. Həmin yazı bişmiş kərpiclə tikilmiş “Allah” sözünün təkrarıdır.

Orta əsrlərdə Tərtər çayı üzərində tikilmiş körpülər də dövrünün qiymətli tikilisi, eyni zamanda Bərdənin memarlıq, başqa sözlə mədəniyyət abidəsidir. Körpülərdən biri 15 tağlıdır (9-11-ci əsrlər) və xalq arasında “Qarı körpüsü” adlandırılır. Tərtər çayının nisbətən dar hissəsində salınmış körpü (8-14-cü əsrlər) 12 tağlıdır.

Nizamini təbiət hadisələrinin – zəlzələlərinin mahiyyətinin açılması çox düşündürmüşdür. O, düzgün olaraq yerdaxili qüvvələrin yer səthində zühur etmə formalarından olan zəlzələləri yer qabığının dərin qatları ilə əlaqələndirmişdir:

*Zəlzələnin dəhşəti ərzə qorxu salanda,
Yerin dərin qatına lərzə, qorxu salanda!
“Sirlər xəzinəsi”, 108.*

Nizami seysmik dalğaların Yer qatlarında yayılması ilə əlaqədar olan qanunauyğunluğu (uzununa və eninə dalğaları) aşağıdakı şərhlərində vermişdir:

*Əvvəl bir zəlzələdə qopardı rüzgar,
Sağa da, sola da çatladı divar.
İkinci zəlzələ qopduğu zaman
O çatlamış divar uçdu binadan.
“Leyli və Məcnun”, 242.*

Nizami bina və qurğuların uzunmüddətli və zəlzələyə davamlı olma məsələləri ilə əlaqədar tikilən binanın bünövrəsinin çox keyfiyyətli və möhkəm olmasını göstərir. Bununla əlaqədar o yazır:

*Bərk təməl üstündə qurdum bir bina,
Ki, ziyan dəyməsin divarlarına.
“Şərəfnamə”, 54.*

Nizaminin əsərlərində su təchizatı məsələlərinə də böyük fikir verilir.

Nizaminin əsərlərindəki bir çox məlumatlar onun hidroloji məsələlərə yaxşı bələd olduğunu göstərir. Şairin dövründə əsas təcrübi hidroloji məsələ su təchizatı olduğundan əsərlərində yeraltı suların çıxarılması ilə

bilavasitə əlaqədar olan “quyu qazmaq”, “quyu suyu”, “dərin quyu”, “tap su olan yeri, orda quyu qaz”, “daşdan su çıxarmaq”, kəhriz, quyu, dol, dolça və s. ifadələrə rast gəlirik. Nizaminin quyu, kəhriz və onların qazılmasında istifadə olunan avadanlıqlar haqqında məlumatlar aşağıdakı misallarda əks olunmuşdur:

Göndərinlə salladım dolçasını kəhrizə.

“Sirlər xəzinəsi”, 36.

O quyudan qismətdi ha, nə oldu, Yusifin?

Nəsibi bir kəndirdi, bir də doldu Yusifin.

“Sirlər xəzinəsi”, 39.

Çıxmışdı dar quyudan dol üstə.

“Sirlər xəzinəsi”, 111.

Otlardan toxunan ip də qırılar,

Dolçası qırılıb quyuda qalar.

“İsgəndərnamə”, 131.

Bir dolan quyudan su çəkəram.

“İsgəndərnamə”, 189.

Bir dolça quyudan su çıxarmasa,

Nə xeyri, uzunmuş ipi, ya qısa.

“İsgəndərnamə”, 613.

Yeraltı suların müxtəlif məqsədlərlə istifadəsi üçün (bunlar əhali arasında “məişət quyuları”, “təsərrüfat quyuları”, “həyat quyuları”, elmi dildə “şaxta quyuları” adlanırlar) vasitəsilə çıxarılması bütün dünyada, əsasən düzən və qismən dağətəyi zonalarda yayılmışdır. Yeraltı suların quyu vasitəsilə istifadəsi Azərbaycan ərazisində Abşeron yarımadasında, o cümlədən Bakı şəhərində bir vaxtlar vüsət almışdı. Hətta Bakıdakı 12-ci əsrin əzəmətli yadigarı Qız qalasının içində indiyədək qalmış su quyusu vardır. Abşeronun yeraltı suları istifadəsində qədimdən tətbiq olunmuş üsullardan biri də ovdanlar olmuşdur.

Keçmiş zamanlarda isti iqlim zonalarında karvan yolları üstündə, karvansaralarda, yaşayış məntəqələrində su quyuları qazmışlar. Bunlardan məsələn, Məkkə şəhərində müsəlmanların ən böyük ziyarətgahları olan müqəddəs Kəbə məscidinin həyətinə məşhur Zəm-Zəm adlı quyu vardır. “Xəmsə”də Nizaminin də dəfələrlə adını çəkdiyi bu quyu qədimdən mövcuddur. Məkkə də yaşayış məntəqəsi kimi onun ətrafında salınmışdır. Məlum olduğu kimi, Məkkədə dini rəhbərlik, o cümlədən Zəm-Zəm quyusuna nəzarət

Qüreyşilərin sərəncamında olmuşdur. Bir vaxtlar Zəm-Zəm quyusuna nəzarəti Haşim etmiş, vəfatından sonra bu iş oğlu Əbdülmütəllibə (Məhəmməd Peyğəmbərin (s) babası) keçmişdir. O, 530-540-cı illərdə Zəm-Zəm quyusunu təmizlətdirib, təmir etdirmişdir.

Ərəb ölkələrində eramızdan əvvəl 2-ci minillikdə qazılmış iki quyu var və indiyədək də qalır. Bunlardan biri Misirin paytaxtı Qahirə şəhərindəki 90 m dərinliyə malik Yusif (İosif) quyusu, o birisi Qüds şəhərinə gedən yollardan birinin kənarında yerləşən 30 m dərinliyində olan Yəqub (İakov) quyusudur. Burada yazılanlarla əlaqədar demək olar ki, “Yeddi gözəl”də “Bişrin hekayəsi”ndə Nizami isti, susuz, qumlu çöldə yol üstündə uca, şaxlı, budaqlı bir gözəl ağacın altında üzərinə küp qoyulmuş, divarları kərpiclə hörülmüş bir quyu təsvir etmişdir. Nizami quyu və suyu haqqında belə yazır:

Axırda yeddlilər pakizə, uca

Şaxlı, budaqlı bir gözəl ağaca.

Ora basdırılmış bir küp durardı,

İçində təptəzə şirin su vardı.

Doğrudan bu suyun heç üstü yoxdu,

Yanığı yatırandı, safdı, soyuqdu.

Üzsə bir yolçunu əgər yanğusu,

Yenidən can verir ona şirin su.

Bu küp deyildi, quyudu, quyu,

Bitib tükənməzdi içinin suyu.

Küp demə, küp demə, quyudur, quyu,

Kərpic divarlara qalxmışdır suyu.

“Yeddi gözəl”, 182-183.

Nizaminin haqqında danışdığı təcrübə, hidroloji məsələlərdən biri də su çəkməklə sulu layların su verilməsini gücləndirməyin mümkün olduğu barədə düzgün fikir söyləməsidir:

Çox götürsə satqı suyu çeşmədən

Çeşmənin də suyu artacaq haman.

“Xosrov və Şirin”, 138.

Göz açmasan kor qalar öz yerində bulaqlar

Coşmaz yerin qəlbində, gözlərində

bulaqlar.

“Sirlər xəzinəsi”, 131.

Bulaq suyu verirdi yer qazdıqca mən.

“Leyli və Məcnun”, 50.

Nizami əsərlərində doqquz sərbəst kimyəvi metal elementdən (qızıl, gümüş, mis, qalay, dəmir, almaz (karbon) və s.) söz açıq və tikintidə bunlardan geniş istifadəni qeyd edir.

Eyni zamanda şair daşların, mineralların həyatda və insan cəmiyyətinin inkişafında böyük rolu olduğunu göstərmişdir. Bundan əlavə, qiymətli daşlar öz təcəssümünü gövhər, daş-qaş, ləl-cəvahirat sözlərində qeyd etmişdir: “firuzə göylər”, “firuzə günbəz”, “firuzə naxış” və s. Bunlar da onun səma rəngində olmasına və cazibədarlığına işarədir. Şair İslam abidələrində bu rənglərdən geniş istifadə edilməsini göstərir.

Firuzə rəngindən təsvir və sirli məqsədlə istifadəyə misal olaraq “Yeddi gözəl”də Bəhram şahın firuzə rəngli günbəzə getməsi fəslində verilmiş bu şer parçasına diqqət edək:

*Çərşənbə günündə qönçə açdı gül
Firuzə rənginə döndü göy bütün
Cahan firuzədən nur alan kimi,
Firuzə rəng oldu şahın geyimi
Firuzə günbəzə eylədi pərvaz.*

Süxurlardan “Xəmsə”də mərmər, gilabi, təbəşir və kəcin adlarına təsadüf edilir və onlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunması haqqında məlumat vardır. Kəcdən tikinti işlərində istifadə olunduğuna aid məlumatlara da rast gəlinir (“*tikdiyi daşla gəcdən gümüş imarət*”).

Nizaminin qeyd etdiyi süxur, kimyəvi elementlər, rənglərdən İslam abidələrində çox geniş istifadə edilmişdir. Gildən döymə gil tikililər üçün öz təbii şəklində, ya da qabaqcadan hazırlanan və qurulan iri pillələr, yaxud xırda hissələr (kərpic-xammal) şəklində istifadə edilir. Nizami “Yeddi gözəl”də yazır: “*Sarı gil ən bəha qiymətə gedər*”. Ağardıcı və yüksək uduculuq qabiliyyətilə seçilən gilabi elmi dildə “betonit gili” adlanır.

Abidələrdə bişmiş kərpic xüsusi yer tutur. Təbii rənginə görə o, divara boyarlıq xarakteri verir. Kaşı çəkilmiş kərpic olduqda memarlıq xüsusiyyətindən başqa, əhəngə qənaət etməyə imkan yaradır, binanın tez-tez və bəha başa gələn təmirinə ehtiyac olmur.

Daş Azərbaycanda geniş yayılmış tikinti materialıdır. Ondan türbələrin tikilməsində istifadə edilir. Memarlıq abidələrində yapışdırıcı

və bərpaedici material kimi əsasən kəc və əhəngdən istifadə edilmişdir.

Kəc adi gildən yüksək plastikliyi, az su keçirməsi, möhkəmliyi və bir qədər də suyadavamlılığı ilə fərqlənir. Kəc məhlulunun plastikliyi seysmik rayonlarda xüsusilə zəruridir.

Bəzək-inşaat materialları kimi, Nizami rəngləri, şüşə, kaşı, mozaika və s. qeyd edir. Rənglər kaşı kimi mühafizə və eyni zamanda dekorativ əhəmiyyəti olan inşaat materialıdır.

Metaldan əvvəllər daş hörgüsü üzərinə qurğuşun çəkilən tunc bərki dicilərdən (ankerlər, dilqəmlər) istifadə olunurdu. İnşaatda meşə materialları da geniş yer tuturdu.

Memarlıq abidələrində oduncağı çəhrayı-qəhvəyi rəngdə olan arcan ağacından tir taxta kimi geniş istifadə olunurdu.

Memarlıq abidələrində ələlxüsus, İslam abidələrinin bəzək-tamamlama işlərində qızıl, gümüş, ləl-cəvahiratdan (məscidlərin günbəzində, qapıların bəzədilməsində) çox geniş istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar İmam Hüseyn türbəsinin günbəz və minarəsini qızıla tutdurmuş, Əli-Əkbərin qəbri üstü mərmər, fil sümüyü və başqa zinətlərlə işlənmiş: ətrafı qızıl və gümüşdən düzəldilmiş şəbəkə ilə əhatə olunmuşdur.

Həzrət Abbasın qəbrinin üstünü götürmək üçün İranda düzəldilmiş günbəzə 2 tondan çox gümüş, 400 kq qızıl və daş-qaş işlədilmişdir.

Qeyd edilənlərdən məlum olur ki, Nizami adları çəkilən bütün minerallara, süxurun xassələrinə və istifadəsinə öz zamanəsinə görə mütəxəssis səviyyəsində bələd olmuşdur. Yeri gəldikdə isə onları şerlərində elmi əsaslandırılmış və çox gözəl bədii şəkildə istifadə edə bilmişdir.

Qədim dövrün alimləri kimi Nizami də insanın sağlam olub yaşamasında sağlam mühiti əsas götürür, onun təmiz hava alması, təmiz su içməsi və qidalanmasına böyük fikir verirdi.

Hələ eramızdan əvvəl 2-ci minillikdə azərbaycanlılar ilahi müqəddəs ünsürü (od, su, torpaq və havanı) çox müqəddəs bilirdilər. Torpağın və su mənbələrinin çirkləndirilməsi üstündə insanlar ən ciddi cəzaya və hətta ölümə məhkum edilirdilər. Ətraf mühitə bu cür yanaşma qədim İslam ölkələrində dinin əsası olmuş və bu qanuniləşdirilmişdi.

Orta əsrlər dövründə təbiətin qorunması, heyvanlar aləminə və yaşıllıq vəsaitlərinə ehtiyatlı münasibət, vəhşicəsinə ovçuluğun

məhdudlaşması nəinki alimləri, hətta yazıçı və şairləri də çox narahat edirdi. Bununla əlaqədar Nizami də “İsgəndərnamə”-də humanist, “ideal” cəmiyyəti belə xassələndirmişdir və göstərmişdir ki, ovçuluğu məhdudlaşdırmaq və ehtiyac olmadıqda heyvanları qırmamaq.

Nizami təbiət-iqlim problemlərini şəhərsalma ilə bağlı nəzərdən keçirərək qiymətli nəticələr çıxarır. Onun əsərlərində binalar tikmək, şəhərlər salmaq üçün konkret coğrafi, topoqrafik tələblər qoyulur. Binaların yaxşı iqlim şəraitində olması ilə yanaşı, həm də inşaat sahəsini çökəkdə, alçaqlıqda deyil, təpə üzərində, gədikdə, havası təmiz, quru və sərin yerdə ucaldılmasını məqsəduyğun sayır (“İsgəndərnamə”, 233-250).

Şəhərsalma baxımından dəniz sahili də yararlı sahələrdən sayılır (“İsgəndərnamə”, 102).

Şeyx tikinti yerlərinin bədii-estetik və iqlim xüsusiyyətləri ilə kifayətlənməyərək ərazinin yükdaşıyıcı xüsusiyyətlərinə də fikir verməyi tövsiyə edir:

*Torpağın ki, sinəsi boş oldu
Onun üstündə bina qurmaq olmaz.
“İsgəndərnamə”, 547.*

Bununla yanaşı bünövrənin özülünün də qoyulmasına diqqətlə yanaşmağı vacib sayır:

*Süst binalar tez də uçub dağılar.
“İsgəndərnamə”, 277.*

*O evin dörd divarı möhkəm olmaz ki,
Əsası əvvəldən düzgün qoyulmamışdır.
“İsgəndərnamə”, 612.*

Bina, qəsir və qalaların memarlıq xüsusiyyətinə gəldikdə isə şair onların ucalığını,

möhkəmliliyini və əlverişliliyini vacib şərtlərdən sayır. O, bu fikri aşağıdakı misralarda qeyd edir:

*Şahanə sarayı çox ucadır.
“İsgəndərnamə”, 202.*

*Gördü bir saray var göylərə çatır
Zaman da dəmində onun qarşısında yer
öpir.
“İsgəndərnamə”, 203.*

Və yaxud:

*Qranit daşlardan bir günbəz ucaldı
Əfsun və rənglərlə onu bəzətdi.
“İsgəndərnamə”, 214.*

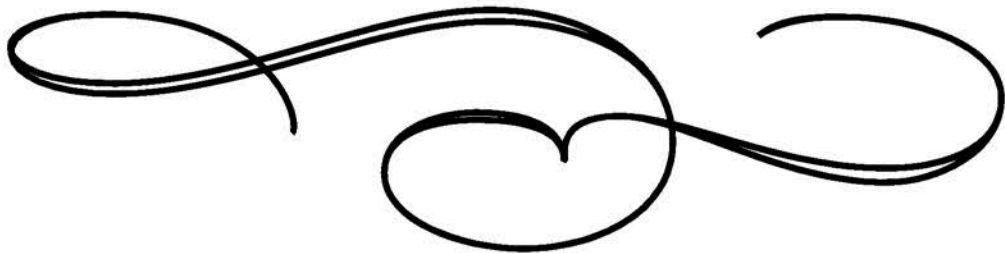
Nizaminin fikrincə memarlıqda gözəllik keyfiyyəti əsərə sonradan əlavə olunmayıb, əsərlə üzvi şəkildə bağlıdır.

*Orada çox gözəl bir bina var idi
Qranitdən tikilmişdi, bərlə-bəzəkli idi.
“İsgəndərnamə”, 466.*

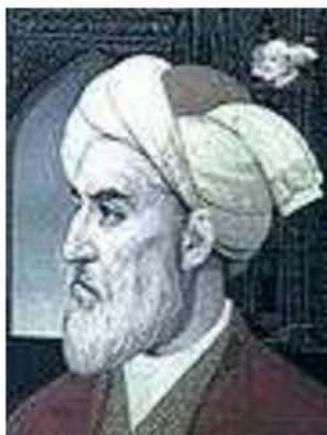
Yaxud:

*İki cür kərpicdən əzəmətli bir qəsir
tikilmişdi.
“İsgəndərnamə”, 549.*

*Əqiqdən ayrıca bir köşk gördü
Onda xalis qızıldan işıqlı bir günbəz
Günəşin günbəzi kimi nur saçırdı.
“İsgəndərnamə”, 550.*

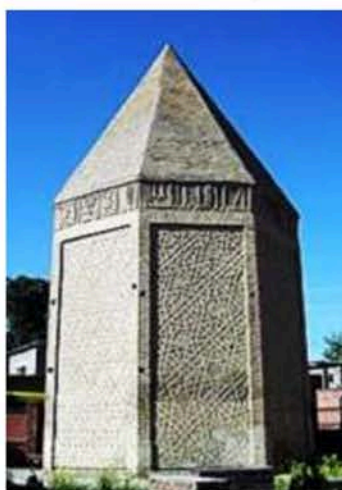
ŞEYXÜL-MÜHƏNDİSİN ƏCƏMİ NAXÇIVANI

Alimlər yer üzündə Allahın çırağıdır. Allah hər kəsə xeyir vermək istəsə, o şəxs Onun nurundan istifadə edər.

Həzrət Əli (ə)

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndələrindəndir. 12-ci əsrdə yaşayıb-yaratmış Əcəmi Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi olmuşdur. Onun yaradıcılığı Yaxın Şərq ölkələrinin memarlığına güclü təsir göstərmişdir. Əsərlərinin üzərindəki kitabələrdə özünü “Əbubəkr oğlu Əcəmi, naxçıvanlı memar” adlandıran Əcəmi “Şeyxül-mühəndisin” (mühəndislərin başçısı) ləqəbi daşımışdır. Onun yaradıcılığı Azərbaycan atabəylərinin paytaxtı Naxçıvanla bağlı olmuşdur. Əcəminin əsərləri Naxçıvanın mərkəzində yerləşirdi.

O, burada əzəmətli Yusif ibn Küseyir və Möminə xatın türbələrini, qoşa minarəli baştağ kompozisiyası şəklində qurğunu (1187),

dövrümüzədək mühafizə olunmayan böyük Cümə məscidini və mənbələrdə “darülmülk” adlandırılan Eldəgəzlər sarayını yaratmışdır.

Əcəminin məlum olan ilk əsəri *Yusif ibn Küseyir türbəsidir* (1162). Naxçıvan şəhərində tikilmiş bu abidəyə xalq arasında “Atababa türbəsi” də deyilir. Abidədə bədiiliklə memarlığın tektonikası ahəngdar şəkildə birləşmişdir.

Türbənin üzərindəki kitabədə onun 1162-ci ildə Əcəmi Əbubəkr oğlu

Naxçıvani tərəfindən tikildiyi və orada dəfn olunmuş şəxsin adı (Yusif ibn Küseyir) göstərilmişdir. Abidənin gövdəsindəki frizdə (haşiyədə) kufi xətlə “Qur’an”dan ayələr yazılmışdır.

Türbə yeraltı hissədən və səkkizbucaqlı yerüstü gövdədən ibarətdir. Yeraltı hissə türbənin

sərdabəsi, yerüstü hissə isə xatirə abidəsi olub, monumental xarakterlidir.

Səkkizüzlü türbənin çıxıntılı dayaqlar şəklində olan tilləri sadə hörgülü kərpicdən yadılmışdır. Binaanın qəfəsəsinə təşkil edən bu qurğuların arasındakı sahələr (türbənin səthləri) həndəsi ornamentli tavalarla üzlənmiş, ayrı-ayrı səthlər müstəqil motivli naxışlarla işlənmişdir. Ornamentlər kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, kəc məhlulu ilə tava şəklində birləşdirilərək səthlərə bərkidilmişdir.

Türbənin qərbə baxan səthi digər səthlərdən fərqli olaraq giriş baştağı formasında tərtib edilmişdir. Ornament bəzəkləri tikilinin memarlıq formaları ilə həmahəngdir.

Abidənin ikiqat örtüyünün daxili günbəzi çatma tağ, xarici günbəzi isə piramida şəklindədir. Sərdabə ilə yerüstü hissə arasındakı günbəz də çatma tağıdır.

Yusif ibn Küseyir türbəsi kompozisiyasına, tektonik aydınlığına, hissələrinin mütənasibliyinə, mühəndis quruluşunun səviyyəsinə görə yüksək bədii-memarlıq nümunəsidir.

Memarlıq prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi və mürəkkəbləşdirilməsi əsasında yaratdığı onguşəli **Möminə Xatın türbəsi** monumental abidədir.

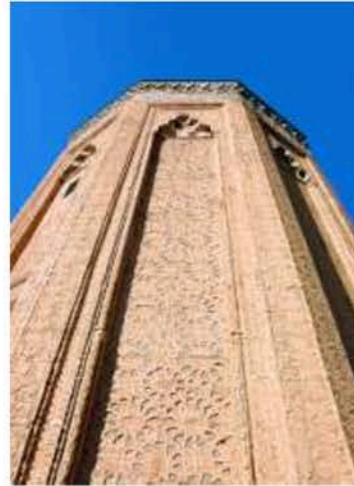
Bu türbə 1186-cı ildə tikilmişdir. Möminə Xatın türbəsinin çəkinmədən prizmatik gövdəli qülləvari türbələrin şah əsəri adlandırmaq olar. Naxçıvanın baxımlı bir yerində ucalan bu türbə öz sələfləri, eləcə də xələflərində ilk öncə ölçü iriliyi və plan biçiminin mürəkkəbliyi ilə üstündür. Onüzlü gövdəsi olan Möminə Xatın türbəsinin son dərəcə mükəmməl dayaq sistemi, tektonik quruluşu var.

Üzərindəki kufi xətti ilə yazılmış kitabədə türbənin Azərbaycan Atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadının şərəfinə tikildiyi göstərilmiş

dir. İlk hündürlüyü 35 m olmuş, sonralar 8 m hündürlükdə xarici örtüyü dağılmışdır.

Türbə yeraltı və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Yeraltı sərdabə hissəsi planda on düzbucaqlı olub, orijinal quruluşludur. Mərkəzdə yerləşmiş sütundan onbucaqlının hər bir küncünə doğru bir tağ salınmışdır. Türbənin sərdabəsindəki bu quruluş sonralar Qərbdə, qotika memarlığında tətbiq edilmişdir.

Türbənin yerüstü hissəsi xaricdən on guşəli, daxildən isə dairəvidir. Bişmiş kərpicdən tikilmiş Möminə Xatın türbəsinin bucaqları çıxıntı şəklində, səthləri isə batıq formada həll edilmişdir. Türbənin bucaqlarındakı çıxıntılar kufi xətti ilə işlənmiş kitabələrlə örtülmüşdür. Bu kitabələrin uzunluğu 500 m-ə çatır. Türbənin əvvəlki dövrlərə nisbətən mürəkkəb quruluşlu həndəsi ornamentləri daxil edilmiş firuzəyi kaşlarla daha da zənginləşdirilmişdir.

Türbənin qərb hissəsi işlənmə xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Burada səth iki yerə bölünmüş, aşağı hissəsində giriş qapısı baştağ şəklində həll edilmiş, yuxarı hissəsində isə ornamentli bəzəklər veril-

mişdir. Memarın adını və abidənin tikilmə tarixini göstərən kitabələr baştağdan yuxarıda həkk edilmişdir.

Türbənin sadə quruluşlu daxili səthi kəc ilə süvanmış, günbəzin iç tərəfinə dörd medalyondan ibarət bəzək vurulmuşdur.

Türbənin ornamentlərini Əcəmi həndəsi sistemləri xatırladan mürəkkəb naxış şəbəkəsi ilə hörmüş, kufi xətlə kitabələrini ornament bəzəklərinə uyğunlaşdıraraq abidənin ümumi kompozisiyasına daxil etmişdir.

Türbənin gövdəsi bütünlüklə həndəsi, nəbatəti naxışlar və epigrafiya ornamentlərlə süslənmişdir. Həndəsi kərpic ornament – girih naxışları kimi kufi kitabələrini də Əcəmi bu əsərində tam zirvəyə qaldırıb. Kitabələr onun bu əsərində o dövrdə görünməyən bədii-estetik və semantik dəyər və önəm alıb. Kufi kitabələrin bolluğu, mürəkkəbliyi, bitkinliyi həndəsi ornamentlərlə qaynayıb-qarışması baxımından türbənin Ön Asiyada tayı yoxdur.

Kompozisiya yetkinliyinə, ayrıntılarının incə, zərif işlənməsinə və memarlıq həllinə görə Möminə Xatın türbəsi orta əsr memarlıq sənətinin zirvələrindən biri sayılır.

Əcəmi müqərnə-stalaktit kimi mövcud elementi də onun ideya-bədii dəyərini gücləndirən yerlərdə – karniz qurşağı və tağçı uclarında işlətməklə əsərin memarlıq surətinə təntənə və gözəllik verib.

Əcəmi yaradıcılığı 12-ci əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikrindəki intibahın parlaq təzahürlərindəndir. Əsərlərindəki zəriflik, memarlıq bölgülərinin quruluşu, ornament bəzəklərinin oynaqlığı orta əsr anlayışı çərçivəsinə sığmayan

bədii təfəkkürün məhsuludur. Onun ornament kompozisiyaları bədiiiliklə riyazi təfəkkürün üzvi birləşməsinə əsaslanır.

12-ci əsrdən çox sonra da Əcəminin Naxçıvanda abidələri bir nümunə kimi müxtəlif sənətkarlara nəinki ölkə daxilində, hətta Azərbaycanın sərhədlərindən uzaqlarda da təsir göstərdi. Əcəmi yaradıcılığının Azərbaycan, Şərq və hətta Avropa ölkələri memarlarına təsiri nəticəsində onun sənətindən çoxları bəhrələnmişlər. Bu cür sənətkarların memarlıq əsərlərində Naxçıvan və ona yaxın ərazidə tikilən bir çox abidələrdəki Əcəmiyə xas memarlıq üsullarının bu və ya başqa şəkildə təzahürü ilə üzləşmək mümkündür.

Azərbaycanda bu təsir şimalda Bərdəyə, cənubda isə Zəncana qədər uzanan bir ərazidə yayılmışdır. Özlərini kitabələrdə “Naxçıvani” deyən adlandırılan sənətkarlar 14-cü əsrə qədər Əcəminin banisi olduğu məktəbin üslub xüsusiyyətlərini ən bariz şəkildə davam etdirmişlər. O mənəvi qida və davamçılıq Naxçıvan yaxınlığındakı Cuğa (Gülüstan türbəsi, 13-cü əsr), Marağa (Göy günbəz sərdabəsi, 1196), Qarabağlar (Qarabağlar türbəsi, 14-cü əsr), Bərdə (İmamzadə türbəsi, 14-cü əsr), Salmas (Arhun Ağa qızının türbəsi, 14-cü əsr), Xiov (Türbə), Urmiyə (Üç günbəz sərdabəsi), Həmədan, Təbriz, Dərbənd, Gəncə (İmamzadə) sənətkarlarının işlərində yaşadılmış, özünə arxa tapmış və inkişaf etdirilmişdir.

ƏCƏMI SƏNƏTİNDƏN BƏHRƏLƏNMİŞ MEMAR SINAN

Azərbaycan memarlıq sənətindən, xüsusilə də Əcəmi Naxçıvanının birbaşa təsirindən bəhrələnən memarlardan biri də yüzlərlə tikili layihələndirib yaratmış, İslam dünyasında şöhrət tapmış və Osmanlı türkləri arasında “*Sərv memari-cahan qoca Sinan*” (Dünya memarlığının başı Ulu Sinan) ləqəbi qazanmış memar Xoca Sinan Əbdülmənnan oğlu (1489-1588) olmuşdur.

Onun əsərlərindəki Azərbaycan memarlıq sənətinin təsirini başqa türk tədqiqatçıları da qəbul edirlər. Memar Vədat Dalokay “Toplumçu Sinan” adlı məqaləsində Sinanın İstanbuldakı Xosrov Paşa türbəsinə bəhs edərkən “*Atabəylərdən qalma gülbəzlərdən bir nəfəs gəlir*” – deyə yazır. Əlbəttə, Əcəminin mahiyyəti etibarilə banisi olduğu Naxçıvan memarlıq məktəbi Naxçıvanın ətrafında olan və bu məktəbin təsir dairəsinə daxil olan sahədə özünü daha çox göstərir. Bu təsir bəzən birbaşa eyni formaların və kompozisiya üsullarının tətbiqi şəklində, bəzən isə bu və ya başqa memarlıq üsulundan dəyişdirilmiş şəkildə işlədilməsi halında təzahür edir.

Sinan 1489-cu ildə Anadolunun Qayseri şəhəri yaxınlığındakı Ağırnas kəndində doğulmuşdur. 1514-39-cu illərdə yeniçəri korpusunda xidmətdə olmuş, I Sultan Süleymanın inşaat işlərinə rəhbərlik etmişdir. Türk ordusunun tərkibində

müxtəlif yerlərə – Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrinə (Azərbaycan, Misir, İraq, Rodos, Avstriya, Almaniya, eləcə də Macarıstan, Balkan ölkələri, Moldova və İtaliyaya) səfərlər etmişdir. Görkəmli avstriyalı sənətsünas Ernest Ditsin türkiyəli incəsənət alimi Oqtay Aspanana ilə birlikdə yazdığı “Türk sənəti tarixi” kitabında qeyd edilir ki, 15-16-cı əsrlərdə türk memarı Sinan tərəfindən İstanbulda inşa edilmiş bir sıra məqbərələrdə Naxçıvan məqbərələri ilə bilavasitə əlaqə duyulur. Sinanın Naxçıvan abidələri ilə necə tanış olduğunu izah edərkən Dits qeyd edir ki, Sinan ordu mühəndisi sifəti ilə 1535-36-cı illər İran səfərində iştirak etmiş, o zaman Naxçıvanda olmuş və oradakı türbələri görmüşdür.

Sinan Azərbaycanda olarkən Marağa və Naxçıvandakı Atabəylər dövrünün türbələrini, Təbriz və Sultaniyyənin əzəmətli abidələrini, Azərbaycan ustalarının kaşıkərlilik sənətini öyrənmiş, bu tanışlıq onun yaradıcılığına müəyyən təsir göstərmişdir.

Sinan osmanlı-türk incəsənəti tarixində bütöv bir mərhələ yaratmış, dünya memarlıq tarixində silinməz iz qoymuşdur.

1538-ci ildə Osmanlı imperiyasının baş memarı təyin edilən Sinan memarlıq tarixinin ən məhsuldar sənətkarlarından biridir. İmperiyanın və digər ölkələrin ayrı-ayrı yerlərində onun bilavasitə layihəsi və rəhbərliyi altında 515 bina və qurğu, o cümlədən, 22 türbə, 18 məqbərə, 84 böyük və 51 kiçik məscid, 57 mədrəsə, 171 imarət, 3 xəstəxana, 7 akveduk, 5 su kəməri, 8 körpü, 18 karvansara, 8 türmə, 88 hamamxana, 35 saray, 7 darulkuurra inşa edilmişdir. Müasirləri Sinanı “dünya memarlarının və dövrün mühəndislərinin başçısı” adlandırmışlar.

İstanbuldakı Şahzadə (1548) və Süleymaniyyə (1550-57) camələri, İbrahim paşa (1551), Əhməd paşa (1555), Rüstəm paşa (1565), Kilpinq Əli paşa, Azan Kapı (Məhəmməd paşa, 1577), Kılıç Əli paşa (1580) məscidləri, Xeyrəddin Barbaros (1541), Xosrov paşa (1543), I Sultan Süleyman (1559-60) türbələri, Bəyazid (1501), Çinili (1543) və s. hamamlar, Qayseridə Kurşunlu camə (1585), Ədirmədəki Səlimiyyə caməsi (1569-75), Əli paşa bedestanı (örtülü bazar, 1569), Yalnızgöz körpüsü (indiki

Yevpatoriya, 15-ci əsr), Kırımdakı Gözlöv qalasında (indiki Yevpatoriya) Cümə məscidi (Xan camesi, 1552), Kəfə (indiki Feodosiya) şəhərində, Səlimiyyə camesi (18-ci əsrdə uçurulmuşdur), Bitolada (Makedoniya) Heydar Qədi camesi (1561), Vişeqradda (Bosniya və Hersoqovina) Drin çayı üzərində Sokollu Məhəmməd paşa körpüsü (1571) və s. Sinanın ən yaxşı tikililərindəndir. O, bina tiplərinin konstruksiya və kompozisiyasında bir sıra yeniliklər tətbiq etmişdir. Şah əsəri Ədimədəki Səlimiyyə camesidir.

Sinanın Ayasofiyada və Ədimədəki Səlimiyyə məscidindəki iş islam prinsiplərinin reallaşdırıldığı heyratəmiz sənət nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Müqəddəs Sofiya (Ayasofiya) kilsəsi 6-cı əsrdə Bizans imperatoru Yustinianın dövründə Konstantinopolda (indiki İstanbulda) inşa edilmişdir. 1453-cü ildə türklərin İstanbulu fəth etməsindən sonra kilsə məscidə çevrilərək xristianlığın təcəssümü funksiyasını itirmişdi. O, artıq islam dininin böyük və zəngin abidəsi kimi Osmanlı memarlarını özünə cəlb edir, öz inşaat xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün təşəkkül tapan Osmanlı memarlıq məktəbinin nümayəndələrini həvəsləndirirdi. Ayasofyanın monumental xarici görünüşü sonralar türk sənətkarları tərəfindən dəyişdirilmiş, əlavə tikililərlə (minarələr və s.) zənginləşdirilmişdir.

Ayasofyanın nəhəng günbəzi iki yarımgünbüz vasitəsilə gücləndirilərək, bir neçə çıxışla davam edir. Bütün daxili fəza ibadət mərasimlərinin keçirilməsi yönündə təşkil olunmuşdur. Onun müxtəlif hissələri nizamsız və forması genişlik içərisində bir-birinə qovuşub itir. Ayasofiya 1935-ci ildən muzeydir.

Sinanın qeyd edilən nəhəng yaradıcılıq qüdrətini müəyyən dərəcədə bir-birini tamamlayan, qismən bir-birinə oxşayan üç böyük sənət əsəri – Şahzadə, Süleymaniyyə və Səlimiyyə məscidləri bir-birini dolğun təcəssüm etdirir. Bu abidələri böyük Sinanın yaradıcılığının zirvələri sayırlar.

I Sultan Süleymanın hər iki oğlunun şərəfinə tikdirdiyi **Şahzadə məscidinin** ümumi planı kvadrat şəklindədir. Əsas bina ilə günbüz arasında dörd yarımgünbüz yerləşdirilmişdir. Onlardan əlavə kənarda da dörd yarımgünbüz tikilmişdir.

Sinanın bu ilk möhtəşəm əsərinin interyeri də, xarici görkəmi kimi nəhəng ölçülərə malikdir.

Mərkəzi zalla bitişik tikilmiş köməkçi binalar məscidin daxili genişliyini daha da artırmışdır. Tağlar səkkizbucaqlı, gövdəli sütunlarda saxlanılır.

Böyük memarın yaradıcılığında İstanbulda tikdirdiyi **Süleymaniyyə məscidi** xüsusi yer tutur. Məscidin sifarişçisi, tarixdə məğrurluğu ilə tanınan I Sultan Süleyman bir neçə dəfə memarı işin ləng getdiyinə görə hədələmişdi. Hətta sultanın bəzən öz fikrindən əl çəkmək istədiyini də yazırlar. 17-ci əsrin tanınmış səyyah və tarixçisi Övliya Çələbi əsərlərinin birində qeyd edir ki, sultanın bu məscidinin sorağını eşidən Səfəvi şahı Təhmasib ona qiymətli hədiyyələr göndərir. Təhmasib sultana yazdığı məktubda arzusunu həyata keçirməyi tövsiyə edir və əgər maddi vəsaiti çatmasa, göndərdiyi hədiyyələrdən də istifadə etməyi məsləhət görür. Məğrur Süleyman məktub oxunub qurtararkən elçinin yanındaca şahın hədiyyələrini İstanbul tacirlərinə paylayır. Qiymətli daşlar qoyulmuş mücrünü isə memar Sinana verir. Sonra tapşırır ki, şahın göndərdiyi daş-qaşı məscidin tikintisində sərf etsin. Söyləyirlər ki, Sinan həmin qiymətli daşları minarənin birinin bəzədilməsində işlətmişdir. Maraqlıdır ki, Süleymaniyyə minarələrinin biri beləcə "Daş-qaşlı" adlandırılmışdır.

Süleymaniyyə camesi dördminarəli məscidlərin ilk nümunəsidir. Məscidin nəhəng salonu (sah. 69 x 63 m, hündürlüyü 53 m) günbüzə örtülmüş, iki yandan alçaq qalereyalarla dövrələnmişdir. Günbəzin ümumi diametri 26,5 m, hündürlüyü isə 53 m-dir. Altında yerləşən barabanın pəncərələrinin sayı 32 ədəddir. Şahzadə məscidindəki kimi burada da əsas bina kub formasındadır. Burada da beş günbüzdən əlavə yarımgünbüzlər inşa edilmişdir.

İncə oyma naxışlarla bəzədilən sultan kürsüsü (maksura), minbər və mehrab ağ mərmərdəndir. Camenin ağ mərmərlə döşənmiş həyətini qalereyalar dövrələyir.

Sinan Süleymaniyyəyə əzəmət verməkdən ötrü binanın xarici quruluşunda bir neçə yeniliklər yaratmışdır. Pilonlar və gövdəli kontrforslar məscidin görkəmində istənilən təsiri yaradır. Süleymaniyyənin əzəməti bir də yerləşdiyi təpəliyin – həm quru, həm də sudan yaxşı görünən yerin ümumi mövqeyi ilə bağlıdır. Bina kənardan tamaşa edənlərə ağır təsir bağışlamamaqdan ötrü memar oxvari pəncərə və nişanlarla divarları tamamlamış, günbəzi daha da qabarıq qurmuşdur.

İbadət salonuna bitişən 3 şərəfəli minarələr daha ucadır (hünd. 76 m).

Sinanın böyük istedadı Süleymaniyyənin daxili quruluşunda da özünü göstərir. Binaanın içərişi geniş və işıqlıdır. Əsas sütunlar və yarımşütunlar qiymətli daşlardan yonulmuşdur. Tavan, divarlar, tağlar və s. bir-birindən gözəl, könül oxşayan naxışlarla bəzədilmişdir. Əsas şəkillərdə cürbəcür çiçək, yarpaq, sünbül və s. təsvir olunur. “Qur’an”dan götürülmüş yazılar da diqqəti cəlb edir. Tağların tərtibatında ağ və rəngli mərmərdən düzəldilmiş mehrab, çiçəklənən kollar təsvir olunan pannonun fonunda füsunkar görkəm alır. Onu rəngli mərmərdən düzəldilmiş, göy və qızıl ulduzlarla bəzədilmiş konusla bitən minbər yaxşı tamamlayır. Mütəxəssislər binanın xarici görkəmindəki əzəmətin, daxili tərtibatındakı yüksək zövq və zəngin tərtibatın ecazkar təsir bağışladığını həmişə qeyd edirlər. Bu gözəl sənət əsərini Sinandan əlavə məşhur xəttat Həsən Qara Hisar və rəssam Sərxoş İbrahim ölməz istedadları sayəsində zینətləndirmişlər.

Süleymaniyyə kompleksinə daxil olan hissələr bunlardır: ənənəvi formalı həyət, üçmərtəbəli portal, minarələr, həyətdəki köməkçi xidmət məqsədilə inşa edilmiş binalar. Məscidin bağında I Sultan Süleyman və arvadı Xürrəmin türbələri yerləşir. Bunlardan əlavə məscid kompleksinə mədrəsə, tibb məktəbi, karvansaray, xəstəxana və imarət daxil imiş. Yeri gəlmişkən, böyük sənətkarın sadə görkəmə malik məqbərəsi də Süleymaniyyə məscidinin həyatında yerləşir. Sinan Süleymaniyyə cəməsi kompleksində, özünün tikdiyi kiçik bir türbədə dəfn edilmişdir.

Maraqlıdır ki, Sinan özünün yaratdığı və Ədirnə şəhərinin əsas abidəsi sayılan **Səlimiyyə məscidini** həyatının mənası hesab etmişdir. Şahzadə məscidi haqqında demişdir ki, o, şagirdlik təcrübəsi olub, Süleymaniyyə məscidinin tikintisi isə usta köməkçisi işi səviyyəsindədir.

Sinan Səlimiyyə məscidinin tikintisi ilə tikinti mədəniyyəti sahəsində özünün yüksək səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu sənət əsəri II Sultan Səlimin göstərişi ilə tikilmiş və onun adı ilə adlandırılmışdır.

Səlimiyyə cəməsi iri memarlıq kompleksinin mərkəzi binasıdır. Sinan Səlimiyyə məscidinin baş günbəzini bir səkkizüzü üzərində ucaltmışdır ki, onun əsas üzləri bütöv divarlara, dörd diametri isə tağlı çıxışlara söykənir. Bu yolla o, ayrıca xətləri olan cilalanmış bir inci yaratmışdır. O, həmin məscidin gözəl minarəsinin daxilində bir-biri ilə kəsişməyən üç pilləkəni yerləşdirməyə nail olmuşdur. Bu pilləkənlərin hər biri eyni girişdən başlayıb, eyni çıxışdan qurtararaq biri digərinin üzərində spiral şəklindədir.

Cəmənin günbəzli qalereyalarla dövrələnmiş həyatında mərmər fəvvarə qurulmuşdur. Məscidin interyeri ağ və rəngli mərmər, kaşı, günbəzin iç səthi isə ornamentlər və yazılarla bəzədilmişdir.

Səlimiyyə məscidinin əlçatmaz səviyyəsi həm yerli, həm də əcnəbi memarlar və başqa elm sahibləri tərəfindən yüz illərdir ki, təqdir və tədqiq edilməkdədir. Məsələn, ingilis memarı Elvis deyir: *“Bu qoca qübbə tərsinə çevrilib qızilla doldurulsa da, bir daha memar Sinanı yetirmədən, 20-ci əsr memarlığı bu əsərin bənzərini yarada bilməz”*.

Səlimiyyə məscidi

Alman alimi isə: “Yer üzərindəki sənət əsərləri göydəki ulduz kimidir. Ayasofiya bir Ay, Səlimiyyə məscidi isə bir Günəşdir” demişdir.

Bolqarıstan generalı Aleksandr: “Səlimiyyə! Əgər sən türklərin tikdiyini bilməsəydin, Allahın tikdiyini söyləyərdin” demişdi.

Amerika Ali Memarlar Şurası: “Raketlə Aya getmək, bu əsəri meydana gətirməkdən daha asandır” söyləmişdir.

Bütünlüklə, Osmanlı-türk mədəniyyəti zəminində tərbiyələnmiş bu böyük usta, hər şeydən əvvəl, özündən qabaqkı Osmanlı memarlığının təbii inkişafını davam etdirmişdir. Memarlıq elementi olan qübbəni (günbəzi) daha da mükəmməlləşdirərək gözəl şəkillərdən istifadə etmişdir. Qübbə, rəvaq (eyvan) və digər estetik formaları kamill şəkllə gətirməklə, mərkəzi bir genişlik əldə etməyə nail oldu.

Sinanın əsərləri qübbəli memarlığın inkişaf zirvəsidir. Qərbdən “barokko” yelləri əsənə qədər Osmanlı memarları onun yolunu gözləyirdilər.

Azərbaycan abidələrindən Sultaniyyədəki Ölçaytu xan türbəsi, onun bitkin arxitektolik quruluşu Sinana daha çox təsir göstərmişdir. Belə

ki, Xoca Sinan özünün şah əsəri, dünya memarlığının ən parlaq incilərindən sayılan Ədirnədəki Səlimiyyə cəməsinin ucaldarkən Ölçaytu xan türbəsi təcrübəsindən yararlanmışdır. Cəmə planının özəyi Sinanın ilk əsərlərindən fərqli olaraq səkkiz-bucaqlıdır. Azərbaycan abidəsinin plan quruluşu ilə birbaşa bağlılığı olan bu yolda memar, Bizans memarlığından gəlmə iri yarımgünbəzlərdən imtina etmiş, cəmənin baş günbəzini səkkiz güclü dayaq üstündə ucaltmışdır. Həmin dayaqqlar qüllələr şəklində abidənin bayırına, nəhəng günbəzin (diametri 31,5 m) dövrəsinə çıxarılmışdır. Belə bir fənd Sultaniyyə türbəsinəki günbəzətrafi minarələr ilə yaranmışdır.

Ölçaytu xan türbəsinə gəlmə bu yeniliklərlə memar Sinan cəmənin mühəndis plan quruluşunu olduqca kamilləşdirmiş, həcmi məkan kompozisiyasının emosional yükünü xeyli zənginləşdirmişdir. Səlimiyyənin ibadət salonunun interyeri də Xoca Sinanın ucaltdığı o biri cəmələrin salonlarından daha bütöv, daha əzəmətli görünür. Həm də Səlimiyyənin interyerində Sinanın ilk əsərlərinə nisbətən kaşı bəzəyi çox işlənmişdir ki, bunu da Təbriz zonasının təsiri ilə izah etmək olar.

İSLAMIN MÖHTƏŞƏM ABİDƏLƏRİ

Bizim gücümüzə və böyüklüyümüzə şübhə edirsinizsə, ucaltığımız binalara baxın!

Ağsaray baştağı kitabəsindən

Məlumdur ki, insan yarandığı gündən bəri imana ehtiyac hiss etmişdir. Batil inanclara inanan bütperəstlər bütxanalarını, xristianlar kilsələrini, atəşperəstlər atəşgahlarını, yəhudilər havralarını, haqqa iman gətirənlər isə came və məscidlərini inşa etdilər. Haqq ilə batilin mücadiləsi hər sahədə davam etmiş, illər boyu çoxlu binalar inşa olunmuşdursa da, Məkkədəki Məscidül-Həram, Beyt-ul-lah, Məscidül-Şərif kimi dünyada məşhur olan “Allah evi” yarada bilməmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, məscidlərin tikintisində onun memarlıq-kompozisiya baxımından həllinə, formasına, memarlıq təcəssümü üsullarına, quruluş, bəzək formalarının müxtəlifliyinə və digər elementlərə hər bir xalqın islaməqədərki mədəni irsi də öz təsirini göstərmişdir. Lakin bütün müxtəlifliklərlə yanaşı eyni zamanda onlardakı fikirlərin dini əksini özündə ifadə edən fikir uyğunluğu da diqqəti cəlb edir. Bu onunla bağlıdır ki, müsəlman memarı məscidi layihələndirərkən islam normalarına əməl edərək hər bir məscidə vacib olan memarlıq elementlərinin (minarə, mehrab, minbər və s.) mütləq saxlanmasını zəruri hesab edir.

Dünya miqyasında istər möhtəşəmliyinə, istərsə də memarlıq və bəzək işlərinə görə bunlar əsl memarlıq abidələrindəndir. Əməvilər məscidi (Dəməşq), Qübbə-us-Səhra, Əl-Əqsa (Qüds), Böyük came (Kayruan, Tunis), Göy məscid, Əlişah məscidi (Təbriz), Qütbyyə və Həsən məscidləri (Mərakeş), Gəlan məscidi (Buxara), Cümə məscidi (İsfahan), Süleymaniyyə, Səlimiyyə məscidləri (İstanbul), Əl-Əzhər, Məhəmməd Əli məscidləri (Qahirə), Kazimiyyə məscidi (Bağdad), İmam Rza məqbərə-məscidi (Məşhəd), Həzrəti Xızır məscidi (Səmərqənd), Azərbaycanda Bibiheybət, Şah İsmayıl, Sınıqqala məscidləri, Göy məscid, Şirvanşahlar sarayı kompleksi, Mərdəkan, Nardaran, və Ramanadakı qalalar və başqa sənət abidələri ərəb və digər ölkələrin İslam memarlığının nadir incilərindəndir.

Əbu-ur-Rəhman (731/34-788) – Kordova Əməviləri sülaləsinin və Pireney yarımadasında əmirliyin banisi Kordova yaxınlığında məscid

tikdirmişdi. Əmir Teymurun nəvəsi Uluqbəy Məhəmməd Tarağay Səmərqənd, Buxara və Gijduvan şəhərlərində müsəlman aləmində 15-ci əsrə aid olan ən gözəl memarlıq abidələri, mədrəsələr inşa etmişdir. Məscidlərin geniş hücrələri, dərs otaqları, minarələri olan həmin mədrəsələr bütün dünyada məşhurdur. Eyni zamanda Bəsrə (838), Kufə (838), Fustat (7-ci əsrin 40-cı illəri) və s. şəhərlərdəki sütunlu məscidləri tikildi. Dəməşq (7-ci əsrin əvvəlləri), Kayruan (Tunis; 7-9-cu əsrlər) və Kordovadakı (7-ci əsr) məscidlər möhtəşəmliyi ilə fərqlənir. Sütunlu məscidlər Qahirədə Əhməd ibn Tulun məscidi (9-cu əsr), Əlcəzairdə Böyük məscid (11-ci əsr), Rabatda Həsən məscidi (12-ci əsr) və s. məscidlər ərəb ölkələrinin monumental-dini memarlığında əsas yer tutmuş və İran, Qafqaz, Orta Asiya, Hindistanın müsəlman memarlığına təsir göstərmişdir.

Məscidləri, körpüləri, qala divarlarını bəzəmək üçün ən məşhur və mahir ustalar dəvət olunurdular. Hicri 870-ci (miladi 1465-ci) ildə Təbrizdə memar və xəttat Nemətullah Bəvvab oğlunun inşa etdiyi və göy, bəzən də firuzeyi nəbati naxışlarla bəzək vurduğu Göy məscid Ön Asiyada müsəlman memarlıq sənətinin ən parlaq nümunələrindən sayılır.

686-91-ci illərdə Əbu-əl-Malik Qüdsdə Əl-Həram-əş-Şərifin mərkəzində məsciddə Qahirədəki Fatimilər dövrünə aid tikililər – şəhər divarları, karvansara, hamam, dükən, yaşayış evləri, həmçinin dövrümüzədək qalmış möhtəşəm Əl-Hakim, Əl-Əzhər, Əs-Salih Talan məscidləri və s. İslam memarlığında xüsusi məktəb təşkil edirdi. 13-cü əsrdən 16-cı əsrin əvvəlinədək Misir və Suriya memarlığı qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdi.

Xəlifə Harun ər-Rəşid fərman vermişdi ki, Xilafətə daxil olan bütün ərazilərdə hər bir məscidin yanında mədrəsə də tikilsin.

Dünya memarlığında insan xatirəsini monumental biçimlərlə əbədləşdirməyin ən uğurlu örnəklərindən olan qülləvari türbələr Səlcuqlar dövrünün memarlıq fenomenidir. Onların intensiv formalaşma prosesi Səlcuqlar dövründə getmiş, 11-12-ci əsrlərdə bitkin quruluş kompozisiyası alaraq geniş ərazidə – Türküstandan Anadoluya-dək dayanıqlı memarlıq tipinə çevrilmişdir.

Biçiminə görə “qülləvari türbələr” adlandırılan abidələr daha çox oğuz türklərinin yaşadığı

Anadolu, Azərbaycan və Xorasanda lokallaşmış. İki-qatlı (yeraltı sərdabə və yerüstü qüllə) quruluşu olan türbələrin üst bölümü silindr, kub və prizma biçimli gövdədən ibarət olub, ikiqatlı günbəzlə örtülürdü. Qülləvari türbələrin bu 3 tipinin hər birində Azərbaycan memarları yekunlaşdırıcı nəticələr almışlar.

İndiyədək qalmış gözəl memarlıq əsərləri şahidlik edir ki, 13-14-cü əsrlərdə Azərbaycanda iri memarlıq kompleksləri tikilir, ölkənin müxtəlif yerlərində möhkəm qəsrlər, gözəl bağsaray kompleksləri ucaldılır. Qeyd edilən abidələr, xüsusilə də məscidlər ərəb ölkələrinin monumental-dini memarlığında əsas yer tutmuş və İran, Qafqaz, Orta Asiya, Hindistanın müsəlman memarlığına böyük təsir göstərmişdir.

II Bəyazid dövrü Osmanlı mədəniyyətinin təməllərinin atıldığı zamandır. Məşhur italyan rəssamı Leonardo da Vinçi məktubla II Bəyazidə

müraciət edir ki, İstanbulda came və digər memarlıq abidələrinin layihələrini işləmək istəyir. Sarayda sevinc var, çoxları bu nəhəng adamın meylini alqışlayır, təklifini təqdirlə qarşılayır. Dərin ağıla və təsəvvür anlayışına malik olan II Bəyazid isə bu təklifi rədd edərək deyir: “*Şayət bu təklifi qəbul etsək, ölkəmizdə kilsə memarlığı hakim olar, İslam memarlığı inkişaf edə bilməz*”.

Əlbəttə, bu görüş ağıllı, fərasətli könül əhli olan bir müsəlman üçündür. O hesabla II Bəyazidin ardınca türk-İslam torpaqları necə iyirmi milyon kvadrat kilometrə çatdısa, eyni şəkildə İslam sənəti də bu torpaqlarda zirvəyə qalxa bildi. Belə sağlam anlayış sayəsində islamın ruhu həndəsəyə nəqş edilmiş, dəyərini qiyamətə qədər qoruya biləcək Süleymaniyyə və ona bənzər abidələr silsiləsi vücuda gəlmişdir.

Məscid Əl-Nəbi

İrənin Tehran şəhərində İmam Xomeyni kompleksi və onun məzarı üzərində əzəmətli və müasir bir məscid ucalır. Qızılı günbəzli məscid memarlıq baxımından ən müasir tələblərə cavab verir. Məqbərə sənduqə formasında tikilmiş, həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdir.

Aşağıda İslam dünyasının möhtəşəm abidələrindən əsaslarını nəzərdən keçirək.

Məscid Əl-Nəbi və ya Məscidi-Nəbavi – Məhəmməd Peyğəmbərin (s) məscididir. Peyğəmbərin (s) buyuruğu ilə 623-cü ildə Mədinədə tikilmişdir. Peyğəmbər (s) özü də bu məscidin inşasında iştirak etdiyinə görə “Məscidül-Şərif” adlandırılmışdır.

Əməvi sülaləsindən 6-cı xəlifə Valid ibn Əbülməlik Peyğəmbərin (s) məscidini (705-15) tikmək üçün Rum padşahından ustalar göndərməyi xahiş etmişdi. O, Rumdan 40 usta,

daha 40 adam və 40 min misqal (170 kq) qızıl və yüklərlə bəzək göndərdi.

Ustalar gəlib daşdan məscidin bünövrəsini qurdular, sütunlarını isə dəyirmi daşdan düzəldib, ortalarına dəmir dayaq saldılar və qurğuşunla doldurdular. Tavanını qızilla bəzədilər, mehrabın daşlarını zərlədilər, cənub divarını isə daxildən aşağıdan yuxarıya (insan boyunda) marmərdən hördülər. Bu abidə İslam dünyasının ən möhtəşəm memarlıq incisi sayılır.

Məscid Əl-Həram və ya Məscidül-Həram (Qoruq məscid) – ziyarət edilən və müsəlmanların əsas müqəddəs yerlərindən biri sayılan məsciddir. Bu məscid Məkkədə yerləşir. Məscidin həyətinin mərkəzində Kəbə və Zəm-Zəm çeşməsi yerləşir.

Kəbə (Əl-Kəbə) və ya Həcərül-Əs-vəd (Qara daş – qiblə) – müsəlmanların Məkkədə müqəddəs məbədidir. Ərəbcə “Əl-Kəbə” sözünün

hərfi mənası “kub” deməkdir. Hündürlüyü 15 m, uzunluğu 13 m, eni 12 m-dir. Yastı damdan və kubabənzər binadan ibarət olan Kəbə boz daşdan

tikilmiş, sütunlarla əhatə olunmuşdur. Məşhur “Qara daş” Kəbədədir.

Kəbə

Zəm-Zəm – Məkkədə, Kəbə yaxınlığında Məscid Əl-Həram ərazisində müqəddəs su quyusudur. Kəbəni ziyarət edənlər bu müqəddəs sudan içirlər.

Məscid Əl-Əqsa (Məscidül-Əqsa) və ya Əl-məscid Əl-Əqsa Qüdsdə, Əl-Həram-əş-Şərifin cənub hissəsində məsciddir. İslamın ən məşhur ibadət yerlərindən biridir. Məhəmməd Peyğəmbər (s) buradan merac etmişdir. “Qur’an”ın “İsra” surəsinin 1-ci ayəsində bu haqda buyrulur: *“Bəzi ayələrimizi göstərmək üçün bəndəsini (Peyğəmbəri (s)) bir gecə (Məkkədəki) Məscidül-Həramdan ətrafını mübarək etdiyimiz Məscidül-Əqsaya (Beytul-Müqəddəsə) apararı Allah pak və müqəddəsdür. O, doğrudan da (hər şeyi) eşidən və biləndir”*.

Məscid Əl-Əqsanın (“Ən uzaq məscid”) uzunluğu 784 dirsək, eni 455 dirsəkdən çoxdur. Məscidin içərisində 684 sütun var. Məscid çox gözəl və möhkəmdir, müxtəlif rəngdə və alabəzək mərmər sütunlar üzərində tikilib. Məscidin həyatında 5 dirsək hündürlüyündə böyük eyvan vardır. Buraya bir neçə tərəfdən pilləkən qalxır. Eyvanın mərkəzində mərmər sütunların üstündə qurulmuş səkkizguşəli qübbə var. Onun üstü qurğuşunla örtülüb, içəridən və bayırdan müxtəlif rəngli mərmərlə bəzənib. Qübbənin mərkəzinin aşağısında çəpinə uzanmış qaya, onun altında isə mağara var. Buraya bir neçə pilləkənlə enib, ibadət edirlər. Qübbəyə bir neçə giriş yolu var. Ondan şərqdə, qübbədən kənarda həmin eyvandan kənarda yerləşən gözəl sütunlar üzərində başqa bir qübbə var. Qayanın içərisində 30 sütun var. Qaya üstü qurğuşun lövhələrlə örtülüb və cəmi 3992 lövhədən ibarətdir. Bunların üstündə zərlənmiş

lövhlər var. Məscidin tavanlarında 4 min ağac tiri, damlarında isə 45 min qurğuşun lövhəsi var. Qayanın ölçüsü 33x27 dirsəkdir. Qayanın altında olan mağaraya 69 adam yerləşir. Məsciddə 5100, qayanın üstündə isə 450 çıraq yandırılır.

Əli türbəsi Kufədə Həzrəti Əliyə (ə) ucaldılmış abidədir və müsəlmanların ziyarətgahına çevrilmişdir. Həzrəti Əlinin (ə) adını əbədləşdirməklə əlaqədar Məşhədi Əli şəhəri salınmışdır. İmam Əlinin (ə) ziyarətgahı bu şəhərdədir. Plan və həcm-məkan həllinə görə Nəcəf şəhərindəki İmam Əli (ə) türbəsi Abbas türbəsinin demək olar ki, eynidir. Lakin Əli (ə) türbəsinin baş fasadında ağac sütunlu eyvan yoxdur. Qoşa minarəli (iki ədəd böyük və qızılı) baştağın simmetriya oxunda mərkəzi salonun iri günbəzi ucalır. O biri türbələr kimi Əli (ə) türbəsinin alt qatı mərmərdən, üst qatı bişmiş kərpicdən tikilmişdir. Burada da abidənin bayır bəzəyi kaşı mozaikası ilə qızılı səthlərin birləşməsindən yaranmışdır. Əmirəlmöminin Əlinin (ə) məqbərəsi müxtəlif qızıl naxışlarla toxunmuş, gözəl zinətlərlə bəzədilmişdir.

İmam Hüseyn türbəsi – Kərbəla faciəsindən üç gün sonra Bəni Əsəd tayfası gəlib şəhidləri dəfn etdi. İmam Hüseynin mübarək cəsədinin dəfn olunduğu yer “Qəbr Əl-Hüseyn” adlandı və az müddət sonra məşhur ziyarətgaha çevrildi. Daha sonra məzar üzərində türbə tikildi.

İmam Hüseynin müqəddəs türbəsi Abbasi xəlifələrindən Harun ər-Rəşid zamanında (hicri 170-193, miladi 786-809) dağıdılır. Xəlifə Mömin türbəni yenidən tikdirir. Yenə Abbasi xəlifələrindən Əl-Mütəvəkkil hicrətin 236-cı (miladi 850-51) ilində İmam Hüseyn türbəsinə və ətrafındakı binaları yerlə yeksan etdirir. Azgün xəlifə

ziyərətqahla bağlı bu və digər məqamları ziyarət etməyi ağır cəzalarla yasaq etdirir.

Tarixçilərdən İbn Əl-Əsir və Həmdulla Mustafanın verdikləri məlumatlara görə Buveyhi sülaləsi hökmdarlarından Fəna Xosrov Əzizdövlə (372-ci (miladi 982) ildə vəfat etmişdir) Nəcəfdə Həzrəti Əlinin (ə) və Kərbəladə İmam Hüseynin türbələrinin təmiri üçün böyük hümmət göstərmişdir. Hicri 407-ci (1016) ildə iki şamdanın düşməsi nəticəsində türbədə böyük bir yanğın baş verir. Yenə Buveyhilərdən Sultanudövlənin vəziri Həsən ibn Əl-Fəzl türbəni təmir etdirir və ətrafına hasar çəkdirir.

Elxani hökmdarlarından Mahmud Qazan xan hicri 703-cü (1303-04) ildə Kərbəlanı ziyarət edib və türbəyə böyük hədiyyələr verir. Hicrətin 930-cu (1523-24) ilində Şah İsmayıl Xətai türbəyə çox gözəl və sənətkarənə bir zireh hədiyyə edir. Sultan Süleyman Qanuni hicri 941-ci (1534-35) ildə Kərbəlanı ziyarət edərkən oradakı kanalı təmir etdirir və küləyin qumlarla örtüyü sahələri təmizlətdirib, bağça halına saldırır. Sultan III Murad hicri 991-ci (1585) ildə Bağdad varisi Əlipaşa ibn

Əlvəndin vasitəsilə İmam Hüseynin (ə) məzarı üzərindəki qədim türbəni yenidən təmir etdirir.

Hicri 1135-ci (1722-23) ildə Nadir şahın zövcəsi İmam Hüseyn cəsinin təmiri üçün 20 min nadirlik (Abbasi kimi pul vahidi olmuşdur) bir vəqf təsis edir. Nadir şahın özü hicri 1155-ci (1742-43) ildə Kərbəlanı ziyarət edir. 18-ci əsrin sonlarında Ağaməhəmməd şah Qacar İmam Hüseyn türbəsinin günbəz və minarəsini qızıla tutdurur.

İmam Hüseyn türbəsi uzunluğu 108 m, eni 82,5 m olan bir səhn (həyət) içərisindədir. Səhnin ətrafları hücrələrlə əhatə olunmuşdur. İmam Hüseynin sənduqəsinin ayaq tərəfindən oğlu Əliəkbərə aid kiçik bir sənduqə nəzəri cəlb edir. Qəbrin üstü marmərdəndir, lakin fil sümüyü və başqa zinətlərlə də işlənmişdir. Ətrafı qızıl və gümüşdən düzəldilmiş şəbəkə ilə əhatə olunub. Giriş qapısının hər iki tərəfində minarə ucalır. "Minarə Əl-Əbdh" adlanan üçüncü bir minarə də həyətin şərq kənarındakı binalar üzərindədir. Ümumiyyətlə, bu möhtəşəm abidənin 10 darvazası vardır.

İmam Hüseyn kompleksi

Əbülfəzl Abbasın hərəmi-şərəfi – İmam Hüseyn türbəsiindən təxminən 500 m şimal-şərqdə qardaşı Əbülfəzl Abbasın türbəsi yerləşir. Tədqiqatçı alim Qəzənfər Paşayev "Altı il Dəclə-Fərat sahillərində" kitabında Həzrət Abbas türbəsiindən bəhs edərkən yazır: "Hər iki abidə bir-birinə bənzəyir. Burada da çoxlu otaq və darvazalar vardır. Lakin nisbətən sadə olan Həzrət Abbas məscidində alimlər və din xadimləri basdırılmışdır. Həzrət Abbasın qəbri də məscidin içindədir. Qiblə qapısı üstündə qədim sacat vardı. Hicri 1385-ci (1965) ildə Həzrət Abbasın qəbrinin üstünü düzəltmək üçün İranda düzəldilmiş günbəz, Kərbəlaya

gətirildi. Günbəzə 2 tondan çox gümüş, 400 kq qızıl və daş-qaş işlədilmişdir. Bu İslam aləmində ən dəyərli günbəz hesab olunur".

Bağdadın 50 km-liyində olan Mahmudiyyə şəhərinə çatanda bir cüt qoşa günəşin sağdan doğduğu görünür. Bu qoşa günəş Kərbəladə İmam Hüseynlə Həzrət Abbas məscidlərinin günbəzləridir. Parlıtuya səbəb isə günbəzlərin üzərinə çəkilmiş 4-5 mm qalınlığında qızıl təbəqəsidir.

Kazimiyyə kompleksi – Bu kompleks Kazimiyyədə salınmışdır. Şəhər əvvəllər Bağdaddan bir qədər kənarda olmuş, indi isə Bağdada qovuşmuşdur. Buradakı məsciddə VII

İmam Əbul-Həsən Musa ibn Cəfər Əl-Kazım (ə) və onun nəvəsi – IX İmam Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli Ət-Təqi (vəfatı hicri 220/miladi 835) (ə) dəfn edilmiş və buna görə həmin yerə “Kazimeyn” deyilmişdir.

Səfəvi sülaləsi müqəddəslərin qəbirləri üstündə monumental türbə, məscid kompleksləri tikirdi. Bu işdə I Şah İsmayıl xüsusilə fərqlənmişdi. Onun göstərişi ilə Bağdad yaxınlığında tikilmiş Kazimiyyə kompleksi həmin dini-xatirə tikililərinin ən gözəllərindən biridir. Şah İsmayıl Xətai Bağdadı tutduqdan sonra türbəni uçurdub, yerində tikintisi 1519-cu ildə başa çatmış monumental bina ucaltırdı. Ziyarətgah yeddi girişi olan sırtağ və hücrələrlə dövrələnmiş həyətin ortasındadır. Kazimiyyə iki günbəzlə örtülən mərkəzi salon və onu dövr eləyən dəhliz və otaqlardan təşkil olunmuşdu. 1823-cü ildə qızıl tutulmuş qoşa günbəzin üzərində Səfəvilər çağı kaşı bəzəkləri olmuşdur. Quruluş mürəkkəbliyi, forma rəngarəngliyi, dekor zənginliyi, səthlərin üzlənməsində kaşı ilə yanaşı qiymətli metal rəngli şüşə və güzgü parçalarının işlədilməsi Kazimiyyə türbəsinə bir qədər qarışıq, ancaq olduqca təntənəli və təsirli görünüş verir.

Dəməşq məscidi və ya **Əməvilər məscidi** – Suriya Ərəb Respublikasının ən məşhur və görkəmli tarixi abidələrindən biri sayılan Əməvilər məscidinə bəzən “Böyük məscid” də deyirlər.

636-cı ildə başda sərkərdə Xalid ibn Valid olmaqla Ərəb Xilafəti qoşunu Dəməşqi istila edir. Yarım əsrdən artıq bir müddətdə müsəlmanların sayı o qədər çoxalır ki, artıq kiçik ibadət xanalar onlara darlıq edir.

Bir müddətdən sonra Dəməşq Xilafətin adı əyalət şəhərindən başlıca şəhərinə çevrilir. Yeni sülalə – Əməvilər onu özlərinə paytaxt edirlər. Əməvilər yeni paytaxtda yeni ölkənin şöhrətinə layiq və Məkkə, Mədinə, Kufə, Bəsrə şəhərlərində tikilib fəaliyyət göstərən məsciddən geri qalmayan bina tikdirmək qərarına gəlirlər.

Bu dövr Ərəb Xilafətinin ən güdrətli dövrü olub, sərhədlər şərqində, Çin ölkəsindən başlayır, qərbdə Pireney dağlarında və Atlantik okeanında qurtanırdı. Əməvi nəslindən olan altıncı xəlifə Əl-Valid ibn Əbdül Məlik (705-15) xristian icması ilə danışıqlardan sonra keçmiş kilsəni alır və onu sökdürməyi əmr edir. O, həmçinin tapşırır ki, tikiləcək məscidin inşasında kilsənin və Roma məbədinin materiallarından istifadə edilsin. Beləliklə, xəlifə İslam incəsənəti və memarlığı

tarixinin ən gözəl nümunəsi olan Dəməşq şəhərində Əməvi məscidini tikdirir.

Əməvilər məscidi özünün ölçülərinin nəhəngliyinə, quruluşunun mürəkkəbliyinə, daxili tərtibatının zənginliyinə və s. görə haqlı olaraq bu şöhrəti qazanıb. Daha əvvəl tikilmiş və İslam aləmində tanınan Məkkə, Mədinə, Kufə, Bəsrə və s. şəhərlərdəki məscidlərdən öz memarlıq quruluşuna görə fərqlənir. Özündən sonra inşa edilən müsəlman dini ocaqları üçün bir növ nümunə rolunu oynamışdır.

Ərəb tarixçisi Əbdür-Rəşid Əl-Bakuvi yazır ki, xəlifə bu arzusuna o qədər uymuşdu ki, bütün ölkənin yeddi illik xəracını bu binanın tikintisinə sərf etmişdi. O, bu məscidin tikintisinə dövlətin yeddi illik xəracını xərcləmişdi. Onun yanına 18 dəvə yükü təşkil edən məxaric qeydləri olan dəftərləri gətirəndə Valid heç onlara baxmadı və əmr etdi ki, bunları rədd etsinlər. O dedi: *“Bütün bunları biz Allah yolunda xərcləmişik və ona görə də gəlin bunun üçün heyfəsilənməyək”*.

Deyərlər ki, məscidin möcüzələrindən biri də odur ki, əgər kimsə 100 il yaşayıb hər gün bu məscidə tamaşa etsəydi, o, hər gün yeni-yeni gözəl bəzəklər və əcaib şeylər görə bilərdi.

Dəməşqin tarixini yazmış müasir ərəb tarixçisi İbn Şəddad qədim mənbələrə əsaslanaraq göstərir ki, məsciddə hər birində 14 min dinar olan 400 sandıq və 28 min dinar olan 2 sandıq qızıl sərf edilmişdi.

Qazi Xosrov bəy camesi – Bosniya və Hersoqovinanın paytaxtı Sarayevoda türk memarlığının ən dəyərlı bu abidəsi 1531-ci ildə azərbaycanlı memar Əsir Əli tərəfindən tikilmişdir. Bu came bütün balkanlarda ən iri, gözəl və əhəmiyyətli abidədir. Plan quruluşuna, memarlıq həllinə görə orijinal əsərdir. Onun ibadət salonu iri günbəzli kvadrat və mehrab tərəfdən ona artırılan yarımgünbəzlə örtülü düzbucaqlı məkanlardan ibarətdir. Camədə memarlıq kütlələri çox məntiqi yerləşdirilmişdir. Onun ağır monumental mərkəzi tutumu ilə sütunlu eyvanı yüngül quruluşu və çoxüzlü incə gövdəsi olan minarənin dinamik biçimi gözəl ahəngdarlıq yaradır.

Şahi Zində və ya **Yaşarı Şah kompleksi** – Səmərqənddə orta əsrlərə aid nadir memarlıq abidəsidir. Səmərqənd hakimlərinin və əyanlarının türbələrindən ibarət memarlıq ansamblıdır. Qədim qəbiristanlıq içərisində salınmış ansambl 11-12-ci əsrlərdən formalaşmağa başlamış, 14-15-ci əsrlərdə indiki görkəmini almışdır.

Şahi Zindənin əsas binalarını Teymurilər tikdirmişlər, buna görə də ansamblı başlıca binalar Teymurilərin nekropoluna çevrilmişdir. Ansamblın özəyi təpə ilə yuxarıya qalxan ensiz küçədir. Onun yanlarında türbələr, məscid və yardımçı tikililər ucalır.

Əsas abidələri: Qusam ibn Abbas məscid-türbəsi (1334), Şadi Mülk əkə türbəsi (1372), Şirin bikə əkə türbəsi (1385), Tuman əkə kompleksi (1405-06), xatirə məscidi və ikigünbəzli türbə (Qazızadə Rumi türbəsi; 15-ci əsrin I rübü) və s.

Binaların tikintisində və bəzədilməsində azərbaycanlı sənətkarlar da iştirak etmişlər. Şadi Mülk əkə türbəsinin kitabəsində Usta Zeynəddin Şəms Təbrizinin, Tuman əkə türbəsinin kitabəsində Şeyx Məhəmməd ibn Hacı Bəndkir ət-Tuğrai Təbrizinin adları qalmışdır.

Vaxtilə çox nüfuzlu ziyarətgah olan Şahi Zində Orta Asiyanın xatirə tikililərinin və memarlıq bəzəyinin növ zənginliyini, inkişaf mərhələsini nümayiş etdirən dəyərli muzeydir.

Əbu Səid türbəsi – 1049-cu ildə tikilmiş və 14-cü yüzilliyin əvvəllərində əsasən, bərpa edilmiş, yenidən bəzədilmişdir. İndi onun baştağında kaşı bəzəyi araşdırıcılarını daha çox cəlb edir. Həmin kaşı mozaikası üsulu ilə üzlənmiş baştağında göy, firuzəyi, ağ və bir az da sarımtıl rəngli kaşı lövhələri işlədilmişdir. Kaşı bəzəyinin çox gözəl rəng koloriti və incə naxış quruluşu var. Orta Asiya memarlığının görkəmli araşdırmaçısı Q.A.Puqaçenkovanın fikrincə *“Xorasan memarlığı üçün... Əbu Səid türbəsinin yığma mozaikası müstəsna bir şeydir”*.

II Həsən məscidi – Mərakeşin Kasablanka şəhərində tikilmiş bu məscid Məkkə və Mədinədəki ziyarətgahlardan sonra böyüklüyünə görə dünyada üçüncüdür. Bu məscidin uzunluğu 200 m, eni 100 m, hündürlüyü 60 m-dir. Orada eyni zamanda 100 minə qədər (20 min məscidin özündə, 80 min isə geniş daxili həyatında) müsəlman ibadət edə bilər.

Tac-Mahal kompleksi

Dünyada ən uca minarənin hündürlüyü 172 m idisə, bu məsciddə hündürlük 200 m-ə çatdırılmışdır.

Bu minarə Mərakeşin ən böyük şəhərində tikilən məscidi tamamlamışdır. 50 km məsafədə seçilən minarənin başında parlayan lazer şüası qiblənin istiqamətini göstərir.

Tac-Mahal kompleksi – Hindistanın Aqra şəhəri yaxınlığında Böyük Moğollar dövrü hind memarlığının görkəmli abidəsidir. Moğol hökmdarı Cahan şah türbəni (1629-cu ildə vəfat etmiş) arvadı Mümtaz Mahal Banu Bəyimin qəbri üstündə tikdirmiş (1630-52), sonralar Cahan şahın özü də həmin türbədə dəfn edilmişdir.

Arvadının vəfatından yasa batmış Cahan şah Şərqi aləminin ən yaxşı memarlarını şuraya yığmağı buyurdu. Qonşu ölkələrə çaparlar göndərildi. Şahın elçiləri Şiraz, Buxara, Səmərqənd, Bağdad, Dəməşq və İstanbulu dolaşdılar. O biri çaparlar isə (o vaxtlar necə mümkündürsə) təcili olaraq Asiyadakı bütün məşhur tikililərin plan və təsvirini (salnamədə belə də yazılmışdır) Aqraya gətirdilər.

Nəhayət, şura çağırıldı. Saysız-hesabsız variantlar müzakirə olundu. Yüzlərlə sxem və plan sınaqdan çıxarıldı və çıxdı. İmperator elə bir bina tikdirmək istəyirdi ki, dünyada nə indi, nə də gələcəkdə misli, bərabəri olmasın. Axır ki, türk memarı Ustad Məhəmməd İsa Əfəndinin layihəsi

üzərində dayandılar. Onun variantı həm ustaların, həm də imperatorun xoşuna gəldi. Cahan şah əmr etdi ki, gələcək məqbərənin modeli taxtadan düzəldilsin. Model bəyənildikdən sonra tikinti hazırlığı başladı. Ustalar gələcək günbəzlərin xətlərini cızır, məmurlar fəhlələri yığır, Racputana karxanalarında ən yaxşı mərmərlər kəsilirdi. Baş bənnalar Dehli və Qəndəhardan gəlmişdilər. Memarlar istanbullu Xan Rumi və səmərqəndli Məhəmməd Şərif günbəzlərin tikintisinə rəhbərlik edirdilər və bir lahorlu usta onlara kömək edirdi. Dekorativ işlərə buxaralılar və dehlililər baxırdı, bağbanı Benqaliyadan çağırmışdılar, xəttatlar və rəssamlar Dəməşq, Bağdad və Şirazdan idilər. Baş memar isə yerli sənətkar, layihənin müəllifi Ustad İsa idi.

Tac-Mahalın, Şərq memarlığının o vaxta qədər əldə etdiyi ən yüksək nailiyyətlərini özündə əks etdirməsini anlamaq üçün təkcə bu siyahını gözdən keçirmək kifayət edər. Buxara, Dəməşq, Səmərqənd, Bağdad, Şiraz və başqa yerlərdən gələn ustalar o şəhərlərin təcrübəsini özləri ilə gətirmişdilər. Bu şəhərlərin hər biri öz məscidləri, minarələri, məqbərələri və sarayları ilə məşhurdur.

Mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti Hindistandan idi. Öz ölçüsünə görə bu tikinti dünya əhəmiyyəti kəsb edir.

Memarlıq dərslikləri yazanlar səhv etmirlər: Tac-Mahal elə tikilib ki, onun tam hündürlüyü fasadın eninə bərabərdir, yəni tərəflərinin uzunluğu 75 m-ə çatanda dəqiq kvadrat şəklini alır. Özü də piştağın hündürlüyü binanın hündürlüyünün düz yarısı qədərdir. Əlbəttə, cızıqların sayını artırmaq da olar və onda Tac-Mahalın nisbətində daha bir sıra qərribə qanunauyğunluq və mütənəsbilik aşkar ediləcək. Heç şübhəsiz bu, onu tikənlərin böyük xidmətidir. Onlar buna nail olublar ki, tamaşaçı Tac-Mahalı mürəkkəb və düzgün həndəsi fiqur kimi qəbul etmir, yalnız onun gözəlliyini duyur, hiss edir.

Ensiz çarhovuzun kənarı ilə qabağa getdikcə Tac-Mahal “böyüyür”. Daha onu baxışla əhatə etmək mümkün deyil. Divarların ağ mərməri arasında bəzi yerdə qırmızı əhəng daşından naxış salınıb. Naxışlar yersiz görünmür, göz oxşayır.

Tac-Mahalın içərişi xarici görünüşü kimi bir o qədər də yığcam deyil. Sanki hər yana – divarlara, döşəmə və kenotaflara xalça döşənmişdir. Məqbərənin baş salonunda yalnız kenotaflar – zəngin bəzənmiş sərdabələr yerləşir.

Mümtaz Mahalın və onun yanında dəfn olunmuş Cahan şahın sərdabələri aşağıda, məqbərənin zirzəmisindədir. Bu sərdabələr başabaş yarıbahalı daş-qaşla inkrustasiya edilmişdir. Əfsanəvi ağacların budaqları çiçəklərə qarışmış, yarpaqlar və ləçəklər füsunkar naxışlara dönüb, sərdabələrin hər tərəfinə yayılmışdır. İnkrustasiyada cilalanmış ağ mərmərdən istifadə olunub. Ümumiyyətlə, məqbərə başdan-başa bu mərmərdən tikilib və bərq vuran daş-qaşların qırmızı, yaşıl, mavi rəngi çox mülayimdir. Lazurit Şri-Lankadan və Pamirdən, nefrit Çindən, ametist İrandan gətirilmişdi. Tac-Mahalı yaratmaqdan ötrü 20 min fəhlə, rəssam və həkkak 18 il zəhmət çəkmişlər.

“Tac-Mahal” dedikdə təkcə məqbərə nəzərdə tutulmur. Məqbərə kompleksin yalnız mərkəzidir. Məqbərənin yerləşdiyi platformadakı küncələrindəki eyni biçimli dörd minarə də, təkcə Tac-Mahal və minarələrin deyil, həmçinin məscid və qırmızı qumaşdan olan üstüörtülü qalereyanın da yerləşdiyi daha böyük platforma da bu kompleksə daxildir. Bu tikililər də özlüyündə gözəldir, lakin memar onlar üçün ağ mərmər yox, qırmızı qumaş seçmişdir ki, həmin binalar bir növ ikinci plana keçsin, məqbərədən diqqəti yayındırmasın, əksinə, onun bəyazlığını və xəfifliyini bir az da qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırsın.

Kompleksə həmçinin çarhovuz və fəvvarələri olan böyük bir bağ da daxildir və bu bağ elə planlaşdırılıb ki, məqbərə müxtəlif tərəflərdən daha yaxşı görünsün. Bağdakı sərv ağacları qəbiristan ovqatı yaratmır və yamaq təsiri bağışlamır.

Tac-Mahalın tikintisi dövlət əhəmiyyətli hadisə idi. Böyük Moğol arxivindəki materiallar məqbərənin necə yaranması barədə təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Mənar-i-Cünban məscidi – İranın İsfahan şəhərindəki Karladan məhəlləsində yerləşən bu məscid özünün memarlıq üslubu və mozaikalı bəzəkləri ilə tamaşaçıya heç də qeyri-adi təsir bağışlamır. Lakin bu məscidin tamaşaçıda doğurduğu maraq onun adından bəllidir: “Mənar-i-Cünban” fars dilindən tərcümədə “Yellənən minarələr” deməkdir. Bu məscidin 5 m hündürlüyə malik iki minarəsi fiziki təsiretmə nəticəsində yellənir. Minarələrin hər ikisinin daxili divarına dəstək bərkidilib. Minarənin içindəki meydançada dayanan şəxs həmin dəstəkdən tutaraq, güclü təkanla onu hərəkətə gətirəndə bütövlükdə minarə yellənir. Qərribəsi budur ki, bu zaman o biri minarə də

uyğun rəqsi hərəkətə başlayır və hər iki minarə birlikdə yellənir.

Məscidin daxilindəki məzarda Əmu Abdullah adlı mömin və zahid bir şəxs dəfn edilmişdir. Onun qəbrinin başdaşında belə yazılmışdır: “*Bu, Məhəmməd ibn Mahmud Səqəlanın oğlu, hicri 716-cı il zilhiccə ayının 17-də (miladi 1316) vəfat etmiş zahid şeyx, mömin alim, səadətli və təqvalı Əmu Abdullahın məzarıdır*”.

Minarələrin yellənməsini bəziləri Əmu Abdullahın qəbrinin kəraməti ilə izah etmiş, bəziləri isə bu qəribəliyi memarın məharəti ilə bağlamışlar. Minarələrin memarı isə dini və dünyəvi elmlər sahəsində Şərqi ən böyük alimlərdən biri kimi tanınmış, çoxlu dini kitabların və elmi ixtiraların müəllifi, “Şeyx Bəhai” adı ilə şöhrət tapmış Bəhaüddin Məhəmməd ibn Hüseyn Amulidir (1547-1621).

Şeyx Bəhainin bu qəbildən ixtiraları çoxdur. Onun İsfahanda inşa etdiyi, cəmi birçə şamla qızdırılan hamam böyük şöhrət qazanmışdır. Uzun illər bundan əvvəl Qərb “alimləri” hamamın sirrini tapmaq bəhanəsilə onu sökdülər. Əlbəttə, bütöv hamamın fəzasının və suyunun birçə şamla necə qızmasının sirri tapılmadı, hamamı sökənlər isə onu əvvəlcikdən bərpa edə bilmədilər.

Elə həmin illərdə qərblilər yellənən minarələri də sökmək fikrində idilər. Amma İran hökuməti İsfahan hamamının aqibətini görərək bu işə razılıq vermədi.

Bundan çox əvvəl isə sirri kəşf etmək istəyənlər minarəni dəfələrlə söküb, yenidən tikmişdilər. Tədqiqatçılar hər dəfə minarələrin möcüzəsini anlamaqda aciz olduqlarını etiraf edir, əvəzində başqa bir möcüzə ilə qarşılaşırdılar. Minarələrin özülündə qazıntı işləri apararkən, dəfələrlə Əmu Abdullahın məzarı sökülürdü. Hər dəfə bu mömin şəxsin cəsədi çürüməmiş halda aşkar olur və bu mənzərəni görənlərin heyrətini daha da artırır.

Sultan Əhməd cəməsi – Bu abidə türk memarlığının görkəmli abidələrindəndir. İstanbulda Sultan I Əhmədin əmri ilə 1609-16-cı illərdə tikilmişdir. Cəmənin memarı Mehmet Ağa olmuşdur.

Altı minarəli bu cəmədə eyni vaxtda 35 min adam namaz qıla bilər. Nəhəng ibadət salonu iri günbəzlə (diametri 24,3 m) örtülmüşdür. Mərkəzi günbəzi küncərdən kiçik günbəzlər, yanlardan isə yarımgünbəzlər əhatələyir.

İbadət salonunun interyeri çoxlu pəncərə ilə işıqlandırılmış, xəttatlıq nümunələri ilə, göy və yaşıl rəngli kaşılardan quraşdırılmış naxışlarla bəzədilmişdir.

Sultan Əhməd cəməsini “Göy cəmə” də adlandırırlar. Məscidin oyma naxışlı mərmər mehrabına Kəbədəki qara daşdan bir parça bərkidilmişdir.

Salonun içində, giriş sütunlarının yanında fəvvarələr düzəldilmişdir. Məscidin günbəzli qalereyalarla əhatələnmiş həyatında də fəvvarə var.

Cəmə bitkin və ahəngdar kompozisiyası ilə diqqəti cəlb edir.

Sultan Səncər məqbərəsi – 12-ci əsr Orta Asiya memarlığının görkəmli abidəsidir. Türkmənistanın Mərv şəhərindədir. Memarı Məhəmməd ibn Atsız əs-Sərxəsidir.

Möhtəşəm günbəzli binanın kubşəkili aşağı hissəsi tağlı qalereya ilə tamamlanır. Qalereyada kərpic düzülmədən yaradılmış ornamentlər və kəc üzərində oyma naxışlar qalmışdır. Qalereyaya açılan 8 pəncərə binanın hündür zalını (36 m) işıqlandırır. Zəlin üst nərvürlü və ikiqat üzlük çəkilmiş günbəzlə örtülmüşdür.

Sultan Səncər məqbərəsinin kaşı üzlüklü xarici günbəzi qalmamışdır.

Bibixanın məscidi – Səmərqənddə (Özbəkistan) 1399-1404-cü illərdə Əmir Teymurun Hindistandakı qələbələri şərəfinə tikilmiş və Teymurun arvadı Bibixanın adı ilə adlandırılmış Cümə məscididir. Orta Asiya memarlıq sənətinin klassik nümunəsi hesab olunur.

Bu məscid dövrünün ən iri tikililərindəndir. Əsas bina baştağının hündürlüyü 41 m-dir. Məscid, bəzəklerinin (kaşı lövhələr, mərmər hissələr, divar rəsmləri) gözəlliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Məscidin tikilməsində azərbaycanlı bənnalar da iştirak etmişlər.

Uluqbəy mədrəsələri – Özbəkistanın Səmərqənd, Buxara və Gijduvan şəhərlərində 15-ci əsrə aid memarlıq abidələridir. Hər 3 mədrəsəni Uluqbəy tikdirmişdir.

Səmərqənddəki mədrəsə (1417-20) dörd eyvanlı daxili həyəti, ikimərtəbəli hücrələri, geniş dərş otaqları, böyük məscidi və s. tikililəri olan kompleksdir.

Buxaradakı mədrəsə Uluqbəyin tikdirdiyi üç mədrəsədən ən qədimi (1417) olub, 2 eyvanlı daxili həyət, ikimərtəbəli hücrələr, dərş otaqları, kitabxana, məscid, iki baştağ, minarələr və s.-dən ibarətdir.

Buxara vilayətinin Gijduvan şəhərindəki mədrəsə (1432-33) Səmərqənd və Buxara mədrəsələrinə nisbətən kiçikdir. Məscid, dərşxana, yataqxana, baştağ, minarə və s.-dən ibarətdir.

AZƏRBAYCANIN MÖHTƏŞƏM MEMARLIQ ABIDƏLƏRİ

Azərbaycan memarlarının Yaxın Şərqi memarlıq tipologiyasının inkişafında, xüsusilə də aparıcı memarlıq tiplərinin formalaşmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Dini memarlıqda bu xidmət özünü Təbrizdə Əlişah məscidi və Göy məscid kimi nadir memarlıq abidələrində göstərmişdir.

Azərbaycanın möhtəşəm memarlıq abidələri barədə qısa da olsa məlumat vermək istərdik.

Məhəmməd (Sınıqqala) məscidi – 11-ci əsr Azərbaycan memarlıq abidəsi. Bakıda, İçəri şəhərdə yerləşən abidə bir-biri ilə bağlılığı olmayan məscid və minarədən ibarətdir.

Məhəmməd məscidi 1078-ci ildə memar Məhəmməd Əbubəkr oğlu tərəfindən tikilmişdir. Bu onun bizə məlum olan yeganə əsəridir. Bu məscidin minarəsi Azərbaycan ərazisində salamat qalan minarələrin ən qocamanıdır. Məscidin şimal divarındakı kitabədə kompleksin tikilmə tarixi və memarın adı ilə yanaşı “ustad-rəis” sözləri də həkk edilmişdir.

Əvvəllər memarın adı ilə “Məhəmməd məscidi” adlanmış, 1723-cü ildə I Pyotrun hərbi dəniz ekspedisiyası Bakıya daxil olarkən artilleriya atəşindən minarənin üst qatı zədələndiyi üçün sonralar xalq arasında “Sınıqqala” kimi tanınmışdır. Daha sonralar tikilmiş indiki məscidin, minarə ilə eyni vaxtda inşa edilən köhnə məscidin yerində tikildiyi ehtimal olunur.

Məscidin minarəsi yuxarıya getdikcə daralan silindr şəklindədir. Minarənin hündürlüyü 20 m-dən artıqdır və daxilindən dolama pilləkənlə şərafə hissəsinə yol qalxır. İçəri şəhər planının quruluşunda tutduğu mövqeyə görə bu minarədən müşahidə məntəqəsi kimi də istifadə olunmuşdur.

Minarənin yuxarı hissəsini maşikul qurşağı əvəzinə iri stalaktitlər dövrəyə alır. Stalaktitlər burada bəzək elementi olmaqdan əlavə, həm də konstruktiv hissə əmələ gətirib daş balkonu saxlayır. Balkonaltı daşların üzərində dərin relyefli həndəsi ornamentlər həkk olunmuşdur.

Yonulmuş daşdan tikilmiş Məhəmməd məscidi tək minarəsi, asimmetrik və yığcam quruluşu, bəzək azlığı ilə səciyyəvi Abşeron məscidi-dir. Sınıq-qalada orta əsr Şirvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

12-ci əsr Azərbaycan memarlığı xüsusilə zəngindir. Əbəs yerə həmin əsri Azərbaycan mə-

dəniyyətinin qızıl əsri adlandırmayıblar. Yuxarıda artıq həmin dövrün görkəmli nümayəndəsi və Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi olan Əcəmi Naxçıvani və onun əsas əsərləri barədə geniş məlumat vermişdik.

Əcəmi Naxçıvanının çoxüzlü (prizmatik) gövdəli qülləvari türbələrin təkamül prosesində oynadığı həlledici rolu memar Əhməd Əyyub ibn əl-Hafiz Naxçıvani yuvarlaq (silindrik) gövdəli türbələrdə oynamışdır. Çoxüzlü gövdələri olan türbələrin təkamül prosesi Möminə Xatın türbəsində başa çatmışdısa, yuvarlaq gövdəli türbələr ən kamil biçimi Əhməd Naxçıvanının Qarabağlar kəndində ucaldığı Qudi Xatın türbəsində aldı.

Qız qalası – Bakıda, İçəri şəhərdə ən möhtəşəm memarlıq abidələrindən biri. Dəqiq tikilmə tarixi məlum olmasa da, tədqiqatçıların çoxu tərəfindən müdafiə məqsədilə 12-ci əsrdə tikildiyi qəbul olunmuşdur. Qalanın daş kitabəsində kufi xətti ilə Məsud Davud oğlunun (“Qübbə Məsud bin Davud”) adı həkk edilmişdir; bu yazı Məsudu qalanın memarı hesab etməyə imkan verir.

Qız qalası memarlıq formasına görə Şərqdə yeganə abidədir. Əhəng daşından tikilmiş qala nəhəng qaya üzərində salınmışdır. Abidənin hündürlüyü 28 m, diametri 16-16,5 m-dir. Divarının qalınlığı aşağıda 5 m, yuxarıda 4 m olan Qız qalası silindrik əsas hissədən və ona bitişik bütöv çıxıntıdan ibarət orijinal quruluşa malikdir. Bəzən bu çıxıntıyı kontrfors (dayaqdivar) da adlandırırlar. Silindrik hissə daxildə səkkiz mərtəbəlidir.

Mərtəbələr yonma daşlardan hörülmüş günbəzlərlə örtülmüşdür. Mərtəbələrarası əlaqə qalanın cənub-şərq divarının içərisində düzəldilmiş pilləkənlər vasitəsilə saxlanılır. Bu mərtəbələrə 250-dək adam yerləşə bilər. 1-ci mərtəbənin hünd. 3 m, qalan mərtəbələrin hünd. isə orta hesabla 2,5 m-dir. Qız qalasının belə quruluşu orta əsr müdafiə tikililərinin, xüsusən Abşeron qala və qəsrləri bürclərinin, əsasən, sığınacaq xarakteri daşması ilə əlaqədardır. Düşməyə qarşı fəal müdafiə bu bürclərin ən yuxarı hissəsindəki meydançada təşkil edilirdi. Qalanın yuxarı hissəsi 19-cu əsrin ortalarındakı təmərdən sonra indiki şəkə salınmışdır (18-19-cu əsrlərdə qaladan gözetçi məntəqəsi və mayak kimi istifadə olunurdu).

Qız qalası iki hörgü sistemi ilə tikilmişdir. Birincisi 12 m hündürlüyədək olan hamar hissədir. İkinci hörgü sistemi isə 12 m-dən yuxarı hissədə tətbiq edilmişdir. Buradakı yonma daşların növbə ilə batıq və çıxıntı şəklində hörülməsi qalaya əzəmətli görkəm verir. Qalanın yuxarı hissəsində, divarın bir çox yerində bərkimiş suvaq qalıqları var. Hörgüdəki bu müxtəlifliyə əsaslanan bəzi tədqiqatçılar Qız qalasının aşağı hissəsinin 5-6-cı əsr-

lərdə tikildiyini və kitabənin sonradan səlcuq sultanı Mahmudun nəvəsi Məsudun adını əbədləşdirmək üçün qala divarına qoydurduğunu ehtimal edirlər; qalanın qədim dini etiqadlarla əlaqədar olduğu, onun daha əvvəllər (e.ə. 7-ci əsr) tikildiyi barədə də fikirlər var.

Arxeoloji qazıntılara əsasən Qız qalasının orta əsrlərdə Bakı-Abşeron müdafiə sisteminə mühüm rol oynadığını söyləmək olar.

Abidənin “Qız qalası” adlanması haqqında xalq arasında müxtəlif əfsanələr mövcuddur. Lakin qalanın etimologiyası hələlik qəti müəyyənləşdirilməmişdir.

Qarabağlar türbəsi – Bu türbə Naxçıvanın şimal-qərbindəki Qarabağlar kəndində orta əsrlər memarlıq abidəsidir. Kompleksdə türbədən başqa, (türbədən 30 m qərbdə) yanaşı qoşa minarə və onların arasında yerləşmiş dini binanın qalıqları var. Qoşa minarənin 12-ci əsrin sonu – 13-cü əsrin əvvəllərində tikildiyi ehtimal olunur. Minarələri bir-birinə bağlayan baştağ isə 14-cü əsrə aiddir. Baştağın üzərində Elxani hökmdarı Hülaku xanın arvadı Quti (Qutuy) xatunun adı yazıldığından, onun Quti xatunun şərəfinə tikildiyi güman edilir.

Qarabağlar türbəsi

Sərdabə və yerüstü hissədən ibarət Qarabağlar türbəsinə qülləvari türbələrin əsas xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Qarabağlar türbəsinin on-ikibucaqlı yeraltı sərdabəsinin divarları daşdan, günbəzləri isə kərpicdən tikilmişdir. Türbənin bütün səthlərinə xırda şirəli yaşıl kərpiclərdən çəkilmiş üzlük qırmızımtıl kərpic fon üzərində onun səthini böyük kvadratlara bölür. Çəpinə qoyulan belə kərpiclərdən isə romblar əmələ gətirilmişdir. Kvadratların hər birinin içərisində isə iri yaşıl kərpiclərlə “Allah” və “Bismillah” sözləri yazılmış-

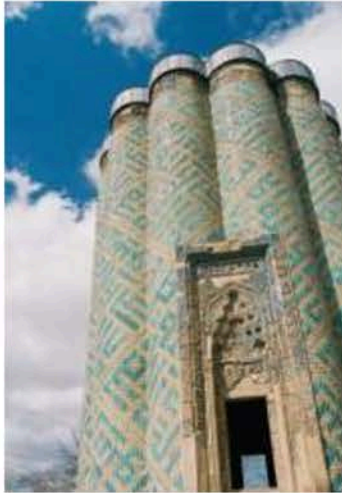
dır. Giriş qapılarının içərisinə rəngbərəng şirəli kaşı düzülmüş düzbucaq çərçivəli bəzəklər vardır.

Türbənin qülləsi səkkizbucaqlı postament üzərində qurulmuşdur. Minarələr 19,5 x 19,0 x 5 sm ölçülü qırmızımtıl və boz kərpiclərdən hörülmüşdür. Türbə və minarə hörgülərində əhəng məhlulundan istifadə edilmişdir.

Qarabağlar türbəsinin kompozisiya xüsusiyyəti dörd baştağlı olmasıdır. Bu baştağlar dörd coğrafi cəhətlərdə yerləşərək, türbəyə dördfasadlı

görmə verir. Baştağların səthi kaşı ilə örtülmüş, həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmişdir.

Türbənin konus şəklində olmuş yuxarı günbəzi və müvafiq kitabələri dağıldığından onun inşa tarixini dəqiq təyin etmək mümkün deyildir. Lakin tədqiqatçılar türbənin 14-cü əsrin əvvəllərində tikildiyini göstərilir. Qarabağlar türbəsi ilə Bərdə türbəsinin oxşarlığına və hər ikisinin 14-cü əsrin əvvəllərində tikilməsinə əsasən bu abidələrin eyni memarın (Əhməd ibn Əyyub Əl-Hafiz Naxçıvani) əsəri olduğu ehtimal edilir.

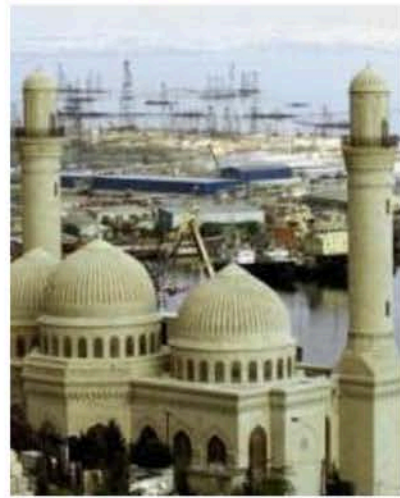
Molla Əhməd məscidi – Bu məscid Bakıda, İçəri şəhərin məhəllə məscidlərinə aiddir. Sifarişçisi Nəsrəddin Quşasp ibn Həsən Hacıbaba, memarı isə tanınmış Abşeron qalalarının, o cümlədən Nardaran kəndindəki qəsrin (1301) və Bibiheybətəndəki minarəli məscidin (13-cü əsr) müəllifi Mahmud ibn Sə'ddir. Məscid 14-cü əsrin əvvəllərində kiçik həcmdə birzallı düzbucaq layihəsində inşa edilib. Fasadın yuxarı hissəsində uzununa xətt boyunca yerləşdirilmiş ərəb məktubunda ikisətrlik inşaat yazısı sifarişçi və memar haqqında geniş və ətraflı məlumat verir. Məscid memarlıq irsinin bir hissəsi kimi Şirvanşahlar sülaləsi dövrünü əks etdirir.

Bibiheybət məscidi və ya **Bibiheybət türbəsi** – Bakının Şıx qəsəbəsində türbə. Rəvayətə görə, türbədə VII imam Museyi Kazımın qızı (digər mənbələrə görə bacısı) Hökümə və onun Heybət adlı nökrəri dəfn olunmuşdur. Mühacirət zamanı Hökümə xanım və onun qulamı Heybət Bakı şəhəri civarında, indiki Şıx ərazisində məskunlaşmışlar. Heybət Hökümə xanımı “Bibi” adlandırdığı üçün İslam aləmində ona bəzən “Həzrəti Bibi” də deyirdilər. Orada tikilən məscid isə “Bibiheybət məscidi” (Heybətin bibisinin məscidi) adlanır. Onlar vəfat etdikdən sonra burada dəfn olunmuş-

lar. Onların dəfn olunduğu yerdə türbə, onun yanında isə 20 m-lik minarəsi olan məscid tikilmişdir.

Məscid tikilib qurtardıqdan sonra onun ətrafında şeyxlər məskunlaşmışlar. İslam dini cərəyanının üzvləri olan bu şeyxlərin şərəfinə həmin kənd Şıx (Şeyx) kəndi adlanmağa başlayır.

Məscidin cənub divarında memar Mahmud Sə'd oğlunun və Şirvanşah Fərruxzadənin adları olan ərəbcə kitabələr olmuşdur. Buna əsasən, məscidin 13-cü əsrin sonunda tikildiyi ehtimal edilir. Belə güman etmək olar ki, məbəd inşa olunan vaxt o qədər də böyük olmamışdır. Təəssüf ki, məscidin ilkin tam görkəmini bərpa etmək üçün heç bir mənbə yoxdur.

20-ci əsrin əvvəllərində Bibiheybət məscidində yenidənqurma işləri görülməyə başlanmışdır. O vaxt məzarın yanında yeni məscid binası ucaldırılmışdır.

Tarixi sənədlər göstərir ki, ziyarətgahda aparılan bu işlər tanınmış Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi və səhmdar Hacı Şıxəli Dadaşovun vəsaiti və səyi nəticəsində həyata keçirilmişdir.

Vəqfi ziyarətə gələn dindarlar yol sarıdan çox əziyyət çəkirdilər. Bakıdan Şıx kəndinə qədər olan yol olduqca acınacaqlı vəziyyətdə idi. Bura ziyarətə gələn azərbaycan xalqının şairə qızı Xurşidbanu Natəvan və onun həyat yoldaşı Xasay xan Usmiyev öz vəsaitləri hesabına Bakıdan Şıx kəndinə qədər çay daşlarından düzülmüş qənbərli yol çəkirmişlər.

Sovet dövründə dini abidələrin, o cümlədən Bibiheybət məscidinin dağıdılmasına, yerlə-yeksan edilməsinə sərəncam verildi və partladıldı.

Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyinə qovuşduğu dövrdə orada ziyarətgah bərpa edildi.

Təbriz yaxınlığındakı Şənb Qazan xeyriyyə kompleksinin mərkəzi tikilisi **Qazan xan türbəsi** (1297, memar Əlişah Təbrizi) tamamilə dağılmışdır. Ancaq əldə olan materiallar onun memarlıq quruluşunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Qazan xan türbəsinin üçqatlı tutum kompozisiyası vardı – alçaq daş kürsü, uca kərpic gövdə və günbəz örtüyü. Günbəzin iç diametri 14 m-ə yaxın idi. Türbənin gövdəsi ikiqatlı (alt qat kub, üst qat prizma biçimli) olub. Mərvdəki Sultan Səncər türbəsinin (12-ci əsr) müəyyən təsiri altında tikilsə də Qazan xan türbəsi Azərbaycanın qülləvari türbələrinin güclü kompozisiya vertikallığını saxlamışdı. Alt ölçüləri 22 x 22 m olan türbənin hündürlüyü 50 m-ə yaxın idi. Qeyri-adi monumentallığına görə onu yalnız Gürqan şəhərindəki Kabus günbəzi (1006) ilə müqayisə etmək olardı.

Əzəmətli və bitkin memarlığı olan Qazan xan türbəsi təkcə Azərbaycanın deyil, Teymurilərin də monumental türbələrinin memarlıq surətinə təsir göstərilib.

Qazan xan türbəsinin əsasına qoyulan memarlıq prinsiplərinin uğurlu inkişafı baxımından ən sanballı əsər Ölçaytu xan türbəsidir.

Xacə Əlişah Təbrizinin şah əsəri olan Qazan xan türbəsinin təsirinin dahi memar Xoca Sinanın şah əsəri – Ədimədəki Səlimiyyə cəməsinədə və İntibah dahisi İtalyan Filippo Brunelleskinin şah əsəri olan Florensiyadakı Santa-Mariya-della-Fiore kilsəsində (15-ci əsr) aşkar edilməsi isə Azərbaycanın Elxanilər dövrü memarlığının yüksək beynəlxalq durumunun əsas göstəriciləridir.

Mirəli türbəsi – orta əsrlərə aid Azərbaycan memarlıq abidəsidir. Füzuli rayonunun Aşağı Veysəlli kəndindədir. Azərbaycanın qülləvari türbələri sırasına daxildir. Üçpilləli kürsülük üzərində tikilmiş türbənin silindr şəkilli gövdəsi konusvari günbəzlə tamamlanır. Hamar yonulmuş daşdan tikilən bu türbə mütənasib həcmli, giriş qapısı türbənin səthindən xeyli irəli çıxmış baştağ şəklində düzəldilmişdir.

Mirəli türbəsi yeraltı (sərdabə) və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Yuxarı hissədən sərdabəyə pilləvari yol salınmışdır. Bu da Mirəli türbəsinə eyni tipli başqa abidələrdən fərqləndirir.

Kitabəsi qalmadığından türbənin dəqiq tikilmə tarixi və memarı məlum deyil. Memarlıq üslubuna görə 13-cü əsrin sonu – 14-cü əsrin əvvəllərində tikildiyi ehtimal edilir.

Xudr məscidi – Bu məscid 1301-ci ildə Bakıda tikilib. Düzbucaqlı məscid iki mərtəbədən

ibarətdir, amma onların arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Üst mərtəbə – ibadətqah zalı, alt mərtəbə isə zirzəmi həyətə çıxmağa yardımçı rolunda xidmət edir. Xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, düzgün profil verilmiş kiçik portal hündür ibadətqah zalına aparır ki, onun da üstü möhkəm şişbucaq daş qübbə formasında örtülmüşdür. Buna oxşar kompozisiya əvvəllər Məhəmməd məscidində də (1078-79) istifadə olunub.

1988-ci ildə məscidin qübbəsinin alt mərtəbəsində, eləcə də ibadətqah zalının interyerinə çıxan portalında natamam restavratsiya işləri aparılıb və məscidin həyəti abadlaşdırılıb.

Ölcaytu Xudabəndə türbəsi – Təbriz yaxınlığındakı Sultaniyyə kəndində 14-cü əsrə aid Azərbaycan memarlıq abidəsidir. 1305-13-cü illərdə memar Tacəddin Əlişah Təbrizi tərəfindən inşa edilmişdir. Bu abidəni Elxani hökmdarı Ölçaytu Məhəmməd Xudabəndə özünün şərəfinə dövlətin yeni paytaxtı Sultaniyyədə tikdirmişdir.

Ölcaytu Xudabəndə türbəsi ölçülərinə görə öz sələflərini geridə qoymuşdu. Bişmiş kərpicdən inşa edilən səkkizüzlü əzəmətli türbə (ümumi hündürlüyü 54 m, divarının qalınlığı 6 m) açıq sıra tağlar şəklində dövrələmə qalereya və hündür günbəz (diametri 25,5 m, hündürlüyü 20 m) ilə tamamlanır. Divariçi dolama pillələrlə qalereyaya yol var. Səkkizbucaqlı gövdənin küncələrində səkkiz incə minarə (yuxarı hissələri uçmuşdur) ucalır.

Türbənin interyeri kəç üzərində oyma naxışlarla bəzədilmişdir. Cənub tərəfdən türbəyə kiçik dəfn kamerası birləşir.

Türbənin kompozisiyası da bənzərsizdir. Belə çoxminarəli kompozisiya bütün İslam memarlığında yenilik və böyük sənət hadisəsi idi.

Türbə mühəndis həlli baxımından da dünya memarlığının nadir əsərlərindəndir. Fransız alimi O. Şüazidən bu yana dünya memarlıq tarixinə həsr olunmuş bütün sanballı əsərlərin müəllifləri Ölçaytu Xudabəndə türbəsinin qeyri-adi arxitektónikliyi olan nümunə əsər kimi təhlilini vermişlər. Ölçaytu xan türbəsi memarlıq bəzəyi baxımından dövrün ensiklopediyasıdır. Klassik sənət əsərlərinin hamısında olduğu kimi bu türbədə də memar Xacə Əlişah Təbrizi bütün komponentlərdə dərin düşüncə və incə takta əsaslanmış, böyük ahəngdarlıq prinsiplərini gözləmişdir.

Ölcaytu Xudabəndə türbəsinin quruluşu bir sıra memarlıq abidələrinə təsir göstərmişdir. Dünya miqyaslı memarlıq əsəri kimi Ölçaytu xan türbəsinin təsirini Türkünstanın Teymuri və Hindista-

nın Böyük Moğol türbələrində, Əfqanıstanın Qəndəhar şəhərindəki Əhmədşah Dürrani türbəsində (18-ci əsr) aydın görmək olur.

Elxanilər çağında Azərbaycanda uzunsov ibadət salonları sivri tağbəndlə örtülən məscid tipi formalaşır. Bu memarlıq tipinin ən böyük və ən möhtəşəm variantı 14-cü əsrdə tikilmiş Təbrizin *Əlişah məscididir*. 1311-24-cü illərdə Elxani hökmdarı Ölcaytu Məhəmməd Xudabəndənin vəziri Tacəddin Əlişah Təbrizi tikdirmişdir (bəzi mənbələrə görə Əlişah (Xacə Əlişah Təbrizi) həm də məscidin memarıdır).

Məscid dövrümüzədək qismən qalmışdır. Abidənin hifz olunmuş cənub hissəsi (mehrab tərəfi) binanın ümumi quruluşu haqqında təsəvvür yaradır.

Əlişah məscidinin ibadət salonu (sahəsi təq. 2000 kv.m) aşırımı 30 m-i keçən tağbəndlə örtülmüşdü. Bu tağbəndin konstruktiv dayanıqlığını 10,4 m qalınlığı olan divarlar təmin edirdi. Yanlarında yuvarlaq minarələr ucalan zaman eyvanın baş fasada çevrilməsi məscid memarlığında yenilik idi.

Əlişah məscidinin dörd tərəfdən baştağ-eyvanla əhatələnən düzbucaqlı, geniş daxili həyəti (290 x 230 m) olmuşdur. Məscidin şimalındakı giriş yolunda qoşa minarəli (hünd. 35 m-dən artıq) əzəmətli baştağ ucalırdı. Mənbələrə görə, məscidin həyatında böyük hovuz olmuşdur.

Binanın inşasında bişmiş kərpiclə yanaşı qiymətli tikinti materiallarından, döşəmə və divarlarında mərmər və kaşidan, bəzəklərində isə hətta qızıl və gümüşdən də istifadə edilmişdir.

Aydın və əzəmətli memarlıq görkəmi olan Əlişah məscidi İslam dünyasının ən iri komplekslərindən biri olmuşdur. Hələ tikintisi başa çatmamış onun şöhrəti bütün İslam aləminə yayılmışdı. Əlişah məscidi Teymurilərin Orta Asiya, Əfqanıstan və İran ərazisində ucaltıqları eyvan tipli məscidlər üçün nüsxə olmuş, təsiri Misirə qədər yayılmışdı (Bibixanım məscidinin quruluşunda Əlişah məscidinin təsiri duyulur).

Əlişah məscidinin kiçik bir qalığı "Ərk qalası" adı ilə Təbrizin simvoluna çevrilib. Məscidin bu adla tanınması yəqin ki, onun qalanı xatırladan quruluşu və şəhər içqalasına bitişik tikilməsi ilə əlaqədardır.

Sultaniyyə günbəzi – Sultaniyyə şəhərinin əsası Elxani hökmdarı Arqun xanın dövründə qoyulmuş, sonra Sultan Məhəmməd Xudabəndə bu şəhəri özünün paytaxtı etmişdir.

Sultaniyyə günbəzi, Sultan Məhəmməd Xudabəndə türbəsi İslam mədəniyyətinin dünya şöhrətli memarlıq abidələrindən biridir. Sultaniyyə günbəzindən tapılan sənət əsəri memarların ustalığı və bacarığından, xüsusilə də onların yapma naxışlarından xəbər verir. Müxtəlif formada yonulmuş kərpiclər, düzəlmiş naxışlar, daş, metal, ağac üzərindəki kitabələr insanı heyran edir və insanda bir cazibəlik yaradır.

Günbəzin hündürlüyü 48 m, diametri isə 25 m-dir. Günbəzin aşağısındakı meydan 8 tərəfə istiqamət alır. Bu binanın 8 sütununun hər birinin 50 kv.m sahəsi vardır və torpaqla kərpicin qarışığından düzəldilmişdir. Sultaniyyə günbəzinin təxminən 1600 t kütləsi vardır. Sütunlardan hər biri 200 t yük saxlayır. Bu tarixi binanın tikintisində qərribə bir incəlik var. Bu 1600 t-luq bina 700 il keçməsinə baxmayaraq, cəmi 2-7 sm yerə çökmüşdür. Belə ki, bu binanın bünövrəsinin qalınlığı 50 sm, bəzi yerlərdə isə hətta 20 sm-ə çatır.

Günbəzin daxilində və onun divarlarındakı arabesklər, kitabələr onu dünyanın memarlıq abidələri sırasına çıxarır.

4 böyük və 4 kiçik eyvan günbəzin əsas memarlığını təşkil edir. Kiçik eyvanlardan üçünün ensiz dəhlizlərlə yuxarı mərtəbələrə yolu vardır. Bu ensiz dəhlizlər elə düzəldilmişdir ki, bu ağır binanın çökməsinin qarşısını almışdır.

Ensiz dəhlizlər dolayı pilləkənlə birinci mərtəbəni ikinciyə bağlayır. Bu mərtəbənin bayıra pəncərəsi olan eyvanları vardır. Günbəzin naxışı, bəzəyi əsasən bu mərtəbədədir. Bu mərtəbədəki yapma işləri atlas pərdənin parlıtısı kimi gözləri qamaşdırır. Binanın ikinci mərtəbəsinin eyvanları qövsvari şəkildədir və tavan örtüyü yapma işləri ilə bəzədilmişdir. Deyilənə görə, bu mərtəbə qadınlara məxsus olub. Onlar dini mərasimdən sonra və ya mərasim ərzində bura gəlib istirahət edirdilər. Burada 8 minarəyə 8 pilləkən çəkilmişdir. Bu minarələrdən 8 azançı camaatı gur səsle ibadətə çağırırdı.

Ömrünün yarısından çoxunu bu qədim binanın təmirinə, Sultaniyyədə qazıntı işlərinə sərf etmiş Seyid Əli Əsgər Mirfəttah deyir: "*Sultaniyyə günbəzində işlənmiş kitabələr bu bina haqqında statistik məlumatlar verir. Memarlıq sahəsində nailiyyətlər əldə etməkdən ötrü, günbəz və Sultaniyyə qalası (bir vaxtlar bu qüllənin 16 hündür qülləsi, şimal və cənub darvazası var idi) ətrafında qazıntı işləri davam etdirilir*".

Naxçıvan memarlarının ənənəvi türbə tipinin təkamül prosesində yüksək nəticələrə yetdiyinə dəyərli nümunələrindən biri də Culfa rayonu ərazisindəki **Gülüstan türbəsidir**. Müəllifi, sifarişçisi, dəqiq tikilmə tarixi bilinməyən, ancaq Elxanilər dövrünün abidəsi olduğu az şübhə doğuran Gülüstan türbəsi sərdabəsi yer üstünə çıxarılan və bu səbəbdən gövdəsi ikiqatlı quruluş alan özəl qülləvari türbə tipinin Azərbaycan ərazisində salamat qalmış nadir əsəridir. Bu türbə tipi daha çox Kiçik Asiya – indiki Türkiyə ərazisində yayılıb.

Gövdəsi kvadrat əsasdan onikiüzlüyə keçən Gülüstan türbəsi nisbət, biçim və naxış incəliyinə, üslub yetkinliyinə görə Anadolu türbələrindən üstünlüyü ilə seçilir. Bütünlüklə qırmızı tufdan tikilmiş Gülüstan türbəsinin onikiüzlü bölümünün hər ucu içərisi incə həndəsi oyma naxışlarla doldurulmuş tağça şəklində işlənib. Mürəkkəbliyinə və biçim zənginliyinə görə bu naxışlar yalnız Möminə Xatın türbəsinin kərpic bəzəkləri ilə müqayisə edilə bilər. Ancaq Gülüstan türbəsinin oyma naxışları daha incədir.

Qülləvari türbələr əsasən, çadırvari günbəzlərlə örtülürdü. Azərbaycanda sferokonik biçimli günbəzlərlə örtülü türbələr də özəl inkişaf yolu keçib. Belə türbələrin ən monumentalları Qazan xan və Ölçaytu xan türbələri olub.

Bərdə türbəsi – Bərdə şəhərində tarixi memarlıq abidəsidir. 1322-ci ildə memar Əhməd ibn Əyyub Əl-Hafiz Naxçıvani tikmişdir. Türbə dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün tikilən bürəvari türbələr qrupuna daxildir.

Hündürlüyü 12,5 m olan bu türbə silindrik gövdədən və konusşəkilli günbəzdən ibarətdir. Bərdə türbəsinin çoxrəngli kəsmə mozaikadan qurşadınıb, zəngin ornamentlə bəzədilmiş iki baştağı onun sadə və aydın kompozisiyasını dolğunlaşdırır. Abidənin bütün səthi, üzərinə firuzəyi kaşı çəkilmiş kərpiclə naxışlanmışdır. Bu cür orijinal hörgünün kərpic naxışlarında “Allah” sözü mütənasib surətdə təkrarlanır.

Türbə bürəvari Azərbaycan türbələri üçün xarakterik olan yeraltı və yerüstü hissələrə bölünür. Yeraltı hissə türbənin dəfn üçün ayrılmış sərdabəsi, yerüstü hissə isə xatirə abidəsi olub, monumental xarakter daşıyır.

Abidənin kitabəsi dağıldığından Bərdə türbəsinin kimin şərəfinə tikildiyi məlum deyil. Lakin onun Elxanilər sülaləsindən bir nəfər üçün tikildiyi ehtimal edilir.

Cin məscidi – Bu məscid Bakıda (İçəri şəhər), Şirvanşahlar saray kompleksinin ərazisində yerləşir. Fasadıdakı epiqrafik yazılar onun hicri 777-ci (miladi 1375) ildə tikildiyi barədə xəbər verir. Məscid Fədlallah İmam Osman Şirvan oğlunun vəsiyyəti ilə tikilib. Hərdən məscidi onun adı ilə də deyirlər. Birotəqlı ibadətqah zalı çəkilmiş düzbucaqlı layihə əsasında təsvir edilib və üstü şişbucaq daş qübbə formasında örtülmüşdür. Düzgün profil verilmiş düzbucaqlı portalın çərçivəsi stalaktik üsulla və plastik formada daş divarın fonunda təsvir edilmişdir. Bunu epiqrafik ərəb məktubundakı başlıq şəkildən görmək olar.

Məscidin portalı orta əsrlər İçəri şəhər portalları arasındadır və yaxşılardan biridir.

Abidə hicri 1186-cı (miladi 1772-73) ildə Məsud Əli tərəfindən restavrasiya edilib. Bu barədə fəsadın üzərinə vurulmuş epiqrafik lövhədə qeyd olunub.

Şeyx İbrahim və ya Xacə Əmir Şah məscidi – Bakıda, İçəri şəhərdə yerləşir. Məscidin giriş qapısının üstünə daş üzərində oyma texnikası ilə işlənmiş ərəb dilində epiqrafik lövhə qalmışdır. Kitabədə abidənin sifariş edilməsi vaxtı və sifarişçinin adı yazılmışdır (“*Sultan oğlu Sultan Şeyx İbrahim zamanında, möhtərəm sədr Xacə Əmir Şah ibn mərhum Xacə Hacı Yəqub 818-ci* (miladi 1415-16) *ildə bu məscidin tikilməsini əmr etmişdir*”). Digər lövhə Qafar ağa Hacı Murad oğlu tərəfindən məscidin restavrasiya olunması haqda məlumat verir.

Məscidin yastı pilyastrlarla üç bölümə ayrılmış fəsadı asimmetrik həll olunmuşdur. Məscidin yeganə ibadət salonunun cənub divarında stalaktitli kiçik mehrab yerləşir.

19-cu əsrdə məscidin fəsadı Avropa memarlığının traktovkası vasitəsilə nişanlanmış və divarın düzlüyü üç düzbucaqlı çərçivəyə alınmışdı. Milli memarlıq abidəsində olduğu kimi özündə qədim mənasını saxlayır.

Keyqubad məscidi – Bakıda, Şirvanşahlar sarayının cənub səmtində, “Orta” həyətin meydançasında çox da böyük olmayan səkkizguşəli çalmaya bənzər günbəzli mavzoley yerləşir. Yazılı mənbələrə və rəvayətə görə Seyid Yəhya ibn Əs-Səid Bəha əd-Din əş-Şirvani – Yaxın və Orta Şərqdə hörmət və izzət sahibi olan görkəmli alim və filosof burada dəfn olunmuşdur. Seyid Yəhya Bakuvinin (ehtimala görə hicri 862-ci (miladi 1457) ildə, digər fərziyyəyə görə hicri 868-ci (miladi 1463) ildə vəfat etmişdir) Yaxın Şərqdə

xeyli davamçısı var idi. O, Bakıda Şirvan şahı Xəlilullahın sarayında yaşamış və orada məşhur filosof-alim kimi tanınmışdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" kitabında Şirvan və onun ətraf əyalətlərindən olanlar haqqında məlumat verərkən yazır ki, Seyid Yəhya Bakuvî hicri ilə 8-ci əsrdə bu vilayətin mənəvi müəllimi idi. Onun adı bir çox sirli elmlərdə məşhur idi.

Mavzoley Keyqubad adı ilə məşhur olan qədim bir məscidə bitişik tikilmişdir. Məscid səcdəgah kompleksinə daxil olmuşdur. Kompleks barədə də Abbasqulu ağa Bakıxanov xatırlayırdı: *"Kəlyə (Seyid Yəhya) – onun dua etdiyi otaq, məsciddə yerləşən ocaq və sərdəbə onun adı ilə adlandırılmış və indiyədək mövcuddur"*. Təəssüflər olsun ki, məscid bu günümüzədək qalmayıb, 1918-ci ildə yanıb. Dağıntıları isə 1936-cı ildə yerlə-yeksan edilib. Şirvanşahlar sarayının yaxınlığında olan bu qədim məsciddən indiyədək qalan yalnız bayır divarlarının qalıqları və günbəzi saxlayan dirəklərin özlüdür. Keyqubad məscidi qədim fotoşəkillər və sxematik ölçülər üzrə memarlıq akademiki Pavlinovun məlumatlarına əsasən bəllidir. 1888-ci ildə Bakıda olan Pavlinov bu məscidi görüb və sonralar yazırdı ki, təqribən 15-ci əsrdə tikilmiş və saray məscidindən qat-qat qədim tarixi tikilidir. O, qeyd edir: *"Məscid kifayət qədər genişdir. Plandan da göründüyü kimi onun günbəzi dörd dirəyin üzərində qurulub. Günbəzin dayandığı əsas arakəsmələr və tağlar, günbəzin əsası bir neçə çıxıntıdan ibarətdir. Xanın məscidində olduğu kimi dördtərəfli pəncərələrlə işıqlanır"*.

Məscidin üzərində əlyazmalar yoxdur. Üst görünüşü panlıdayan daşlarla hörülüb, damı isə hamardır. Məscidin pəncərələri çox da böyük olmadığı üçün içərisi qaranlıqdır. Məscidin arxa tərəfində ona bitişik tikililər olub.

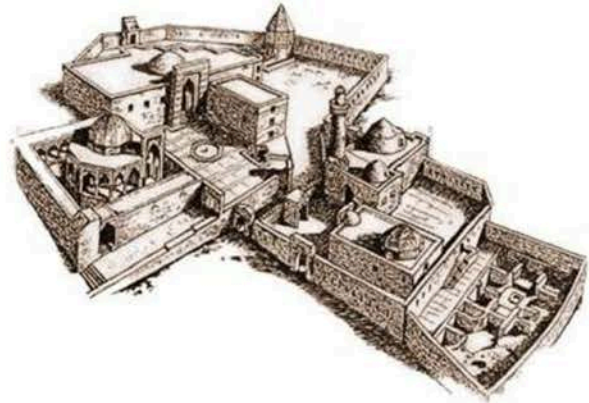
Bu qədim dini ocağın tikilmə tarixini dəqiqləşdirən məlumatları öyrənə bilməsək də, etiraf etmək olar ki, bu ibadət ocağı başqa dövrə, başqa eraya aiddir.

Keyqubad məscidi Azərbaycanın orta əsrlər memarlığında geniş yayılmış xaçvari günbəz tipli tikililərə aiddir. Onun daxili sahəsini iki cərgə dirək-sütunlar bölürdü ki, onlar da ilk baxışda saray məscidinin günbəzini xatırladan günbəzi saxlayırdı. Cənub divarının yaxınlığında, mavzoleyə girişin yanında mehrab yerləşirdi.

Keyqubad məscidinin memarlıq görünüşü sadəliyi, dəqiqliyi və bərbəzsizliyi ilə müəyyən

edilirdi. 1949-cu ildə Şirvanşahlar sarayının "Cənub" və ya "Orta" həyətinin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Keyqubad məscidinin bünövrəsinin alt qatında böyük bir binanın divar və bünövrəsinin qalıqları tapılmışdır. Bu bina ölçülərinə görə ondan çox kiçik Keyqubad məscidinin tikilməsinin başlanğıcı olmuşdur. Qədimliyimizi, keçmişimizi təsdiqləyən və yaşadan tarixi inci olan Keyqubad məscidinin qalıqları bu günümüze gəlib çatıb. Onun müasir dövrdə bərpası xalqımız üçün xeyirli olardı. Axı, keçmiş yaşadan bu memarlıq incisi bu günümüzü də yaşadar, gələcəyə isə körpü salardı.

Bakı Şirvanşahlar Sarayı kompleksi – Bakıda (İçəri şəhərdə) Şirvanşahlar Saray binalarının kompleksi öz memarlığı, kompozisiya və quruluşu ilə Azərbaycan memarlıq abidələri içərisində ən görkəmli yer tutur. Bakının 15-ci əsrdə Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtına çevrilməsi ilə əlaqədar tikilmişdir. Saray kompleksi 1420-60-cı illərdə salınmışdır.

Şirvanşahlar Sarayı kompleksi əsas bina – saray (1420-ci illər), divanxana (1450-ci illər), türbə (1435), minarəli şah məscidi (1442), Seyid Yəhya Cəlaləddin Bakuvinin türbəsi (1450-ci illər), türbəyə bitişik kiçik məscid ("Keyqubad məscidi" də adlanır), Murad qapısı və hamamdan ibarətdir.

Saray fasadlarının memarlığında dekorativ elementlər yoxdur. Daş divar ensiz və enli hörgü cərgələri ilə canlanır.

Divanxana sarayın əsas binasına yapışıqdır. O, əsasən səkkizbucaqlı günbəzli böyük otaqdan ibarət olub, üç tərəfdən tağlı eyvanla, bir tərəfdən isə divarla əhatə olunmuşdur. Onun qərb fasadı monumental portalla bəzədilmişdir. Çatma formalı gözəl oyucu tipli yarımgünbəzlə tamamlanaraq, yeddi cərgəli stalaktik kəmərlər üzərində oturur.

Portalın timpan və giriş yerinin üst səthi daş oymaqla bəzədilmişdir. Burada kompozisiyanın memarlıq formalarının konstruktiv quruluşda tamamlanması və ornamental elementlərin böyük məharətlə inşa olunması divanxananın Azərbaycan xalqının memarlıq irsində böyük yer tutmasına imkan vermişdir.

Saray kompleksinin binası olan türbə Azərbaycanda 15-18-ci əsrlər dini tikintilər üçün səciyyəvidir.

Şirvanşahlar Sarayı kompleksi

Şirvanşahlar Sarayı kompleksinin əvvəldən tərtib edilmiş plan üzrə və kompleksin əsas binalarının memar Əli tərəfindən tikilməsi ehtimal olunur. Memar Əlinin adı 1435-ci il tarixli türbənin baştağındakı badamvari medalyonlarda həkk olunmuşdur. Şimal darvazasının baştağı üzərindəki kitabədə Ustad Əmirşah Vəlyənkühinin adı yazılmışdır.

Göy məscid və ya **Cahanşah məscidi** – Təbrizdə 15-ci əsr Azərbaycan memarlıq abidəsidir. 1465-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın tikdirdiyi Müzəffəriyyə memarlıq kompleksinin mərkəzi tikilisi olmuşdur. Kompleksdən yalnız əzəmətli Göy məscid (dağınıq halda) qalmışdır.

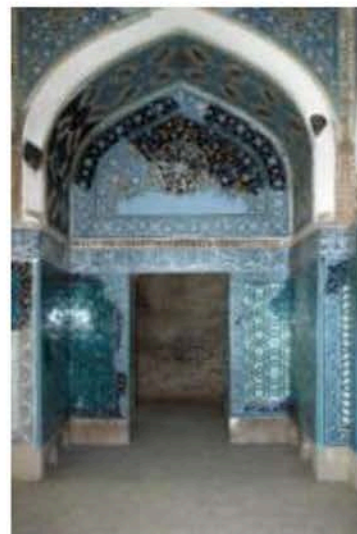
Məscidin memar Xacə Əli Gücaci tərəfindən tikildiyi ehtimal edilir. Məscidin kitabələrini Nemətulla Bəvvab (bəzi mənbələrə görə o, həm də Göy məscidin memarıdır) işləmişdir.

Məscid monumental günbəzlidir (diametri 16,5 m). Bişmiş kərpicdən inşa edilən Göy məscid kvadratşəkilli böyük salondan və onun ətrafında qruplaşdırılmış 9 kiçik otaqdan (qalereyalardan) ibarətdir. Əsas fəsadın (uzunluğu 52 m)

Saray məscidi məqbərənin yanında yerləşir və onu fərqləndirən cəhətlərdən biri də ibadət otağının gözəl mütənasibliyi, tağbənd və günbəz örtüklərinin müxtəlifliyidir.

Məscidin şimal-şərq küncündə minarə ucalır. Minarənin yuxarı hissəsindəki staletitlə qurşaq balkonu öz üzərində saxlayır.

mərkəzində baştağ, kənarlarında 2 minarə var. Bu minarələr ona çox ifadəli və təntənəli görünüş verirdi. Son dərəcə zəngin və incə memarlıq bəzəyi ilə memar bu əsas ideyanı inkişaf etdirmişdi.

Göy məscid

Məscidin zəngin naxışları, kaşı və oyma bəzəkləri onun quruluşu ilə üzvi əlaqələndirilmiş,

kitabələri nəstəliq, kufi, süls və ruqə xətlərilə işlənmişdir. Ümumi koloritində göy rəng üstündür ("Göy məscid" adı da buradandır). Bu məscid "İslamın firuzəsi" də adlandırılmışdır.

Səlcuq dövrü məscidinin Azərbaycanda, xüsusilə də Təbriz bölgəsində təkamül prosesinin yekunu olan Göy məscid funksiya, konstruksiya və bədii memarlıq həllinin yetkinliyi, kompozisiyasının bənzərsizliyinə görə dünya memarlığı inciləri arasında fəxri yer tutur. Böyük sənət keyfiyyətlərinə görə Göy məscid örməyə – prototipə çevrilmiş, ona memarlıq nəzirləri həsr edilmişdir. Böyük Moğolların Hindistandakı monumental cümə məscidi tipi, İraqda şiə imamları türbələri, İran və Türkiyədə bir sıra məscidlər Təbriz Göy məscidinin birbaşa təsiri altında yaranmışlar.

Azərbaycanın İrəvan (Rəvan) vilayətində Şah İsmayıl Xətəinin əmri ilə ilk məscidlərdən biri tikilmiş və məscid "Şah İsmayıl Xətai" adlandırılmışdır.

Hacı Banu məscidi – Bu məscid Bakıda, Şirvanşahlar saray kompleksinin ərazisində yerləşir. 16-cı əsrdə memar Hacı Banu tərəfindən tikildiyi kiçik ərəb yazısında xəbər verilir. Digər epigrafiq lövhədə qeyd edilib ki, məscid hicri 1320-ci (miladi 1902-03) ildə təmir olunub, iri həcmli yenidənqurma işləri aparılıb. Belə ki, əlavə olaraq dəhliz hissədə ibadətqah zalını ikitərəfli işıqlandırmaq üçün qoşa yarım-çevrə şəkilli pəncərələr qoyulmuşdu.

Şeyx Səfiəddin kompleksi – orta əsrlərə aid Azərbaycan memarlıq abidəsidir. Ərdəbildə Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbilinin (1252-1334) türbəsi (Şeyx Səfi türbəsi) ətrafında tikilmişdir. Şeyx Səfiəddin kompleksi 16-17-ci əsrlərdə Azərbaycanda tikilmiş ən görkəmli memarlıq abidələrindəndir. Ziyarətqaha çevrilmiş bu kompleksə Şeyx Səfi türbəsi ilə başqa I Şah İsmayıl türbəsi, "Çinixana", məscid, zəvvarlara məxsus otaqlar və s. daxildir.

Kompleks Ərdəbilin bazar meydanı qarşısında yerləşir. Kompleksə daxil olan binaların ən qədimi səkkizbucaqlı Cənnətsərə məscididir (13-cü əsr). Bu məsciddən sonra ansamblın əsas binası olan Şeyx Səfi türbəsi tikilmiş (14-cü əsr; memar Əvəz Məhəmməd oğlu), 16-17-ci əsrlərdə başqa bina və tikililər kompleksi tamamlanmış və indiki formasını almışdır.

İrəvan vilayətində ən qədim və möhtəşəm məscidlərdən, həmçinin nadir incilərdən birini Şah Abbas Səfəvi (1587-1628/29) tikdirmişdir. Məsci-

di Azərbaycanın məşhur memarlarından biri sayılan Şeyx Bəhaüddin tikmişdir. Eyni zamanda 1606-cı ildə Gəncədəki Şah Abbas Cümə məscidini də o tikmişdir. Artıq 7-8-ci əsrlərdə İslam memarlığında günbəzli tikililər başlanılır.

Sferokonik günbəzli xatirə abidələrinin Yaxın Şərqdə geniş yayılan tiplərindən biri Səfəvi türbələri sayılır. Səfəvi dövlətinin teokratik xarakteri ən çox xatirə memarlığına təsir edib. Səfəvi şahları şiə imamları və onların övladları, eləcə də öz babalarının və görkəmli din xadimlərinin məzarları üstündə monumental türbələr ucaldırdılar. Olduqca nüfuzlu, çox gəlirli ziyarətqahlara çevrilməsi bu türbələrin məkan konsepsiyasında həlledici rol oynadı. Xatirə abidəsinə ibadət və olacaq funksiyalarının artırılması nəticəsində Səfəvi türbələrinin planı çoxyerləşgəli quruluş aldı, memarlıq görkəmi isə məscidlərə yaxınlaşdı.

Səlcuqların qülləvari türbələrinin dinamik biçimində ərənlilik çağının qəhrəmanlıq ruhu vardısa, Səfəvi türbələrinin mürəkkəbliyində dərvişlik, sufilik əlaməti aparıcı idi.

Monumental Səfəvi türbələrini plan quruluşunun əsasına dinamik səkkizlik qoyulmuşdu – 4 dik və 4 üfüqi xətt kəsişərək 9 (biri mərkəz, 8 ətraf) kvadrat əmələ gətirirdi. Çox zaman mərkəzi otaq – "Müqəddəs mərkəz" planda səkkizbucaqlı biçim alırdı. Simvolik olaraq Cənnət bağına uyğun gələn belə sxem Səfəvi türbələrinə Cənnət məbədinin modelinə bənzər quruluş verirdi. Müqəddəs mərkəz türbənin bayır tutumuna uca boyunlu iri günbəz şəklində çıxarılırdı.

Səfəvi türbə modelinin simmetriya oxlarındakı kvadratlar çox vaxt giriş üçün ayrıldığından türbəyə dörd qapı qoyulurdu. Bunun öz anlamı vardı. Səfəvi dövlətinin qurucusu Şah İsmayıl Xətai şerhlərində mürşidlə dörd qapıdan keçməyin zəruriliyini yada salırdı.

Biçim konseptuallığı, dərin simvolikası, özəl memarlıq ifadəliliyi, bitkin və səmərəli mühəndis quruluşu Səfəvi türbə modelinin onun yarandığı mərkəzdən – Azərbaycandan xeyli kənara çıxmasına səbəb oldu. Belə türbələr İran və İraq ərazilərində daha çoxdur. Ancaq Səfəvi türbə tipi ən uğurlu inkişaf və bitkinliyini Hindistanda Böyük Moğolların saray memarlığında aldı.

Ərdəbilin Kəhralan kəndində 14-cü əsrdə Şeyx Cəbrayıl türbəsi ilə başlayan kamillik yolu uzaq Aqrada – memarlıq incisi Tac-Mahalda tamamlandı. Şeyx Səfi oğlu Şeyx Sədrəddin

memarlıq ideyasını türk memarı ustad Məhəmməd İsa əfəndi əlçatmaz zirvəyə qaldırdı.

Şiə imamları türbələrinin günbəzlərinin qızıl tutulması ideyası I Şah Təhmasibə aid edilir. Bu fəndin əsas mahiyyəti günbəzin günəşə bənzədilməsi kimi izah edilir. Qızıl günbəzlə qızılbaş çalması arasında da mənə və forma birliyi vardı. Qızıl günbəzli türbələr indi İran və İraq ərazilərində qalıb.

Hacı Heybət məscidi – Bu məscid Bakıda, İçəri şəhərdə hicri 1206-cı (miladi 1791-ci) ildə memar Hacı Heybət Əmirəli oğlu tərəfindən tikilmişdir. Məscidin düzbucaqlı layihəsi kvadrat formalı dəhlizdən, xidməti zirzəmidən və camaxatanlı ibadətqah zalından ibarətdir. İbadətqah zalının interyerində, küncərdən birində memarın və arvadının qəbirləri var. Məscid 18-ci əsr abidələrinə aiddir və İçəri şəhərin dini tikililərinin inkişafında əhəmiyyətini saxlayır.

Bəy məscidi – Bu məscid 1895-ci ildə Bakıda inşa edilib. Onun tikintisində Məhəmməd-Həşim Əl-Bakuvinin və Hacı Cavadın oğlanları, həmçinin Bakı milyonçularından Murtuza Muxtarov, İbrahim Şirvani (xəttat), Mirəli Ən-Haki, Mirtağı, Seyid Hüseyn (inşaat ustası) iştirak ediblər. Bakıda sənaye kapitalizminin şərtlərinə uyğun olaraq, məscid yeni dini memarlıq tikililərinin ax-tarılarına başlanğıc qoydu, lakin ənənəvi yerli memarlıq əsasında. İlk dəfə geniş həcmli kompozisiyadan Şirvanşahlar dövründə Bakı memarlıq məktəbinin xarakterinə uyğun olaraq istifadə etməyə cəhd etdilər. Bəy məscidi bu cür həll olundu, onda Avropa, Şərq və yerli konstruktiv memarlıq prinsipləri toqquşurdu.

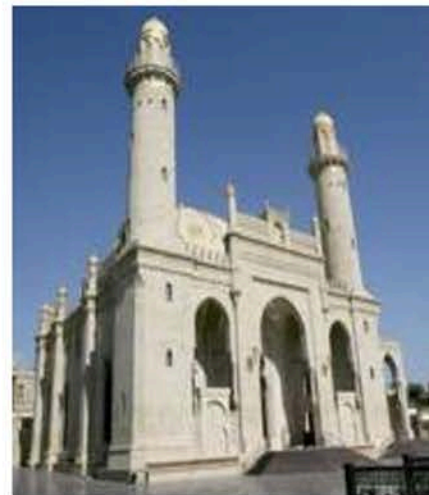
Xanlar məscidi – Bu məscid 19-cu əsrin sonunda Xanlarov qardaşları tərəfindən Bakıda, İçəri şəhərdə, öz evlərinin yanında tikilmişdir. Məscidin memarı Məşədi Mirzə Qafar İsmayılov olmuşdur. Böyük olmayan bu məscid yaşayış məhəllələrinin arasında yerləşir. Xanlar məscidi İçəri şəhər ərazisində tikilən sonuncu dini memarlıq abidələrindən biridir.

Təzə Pir məscidi – Bakıda, 1905-11-ci illərdə tikilmiş memarlıq abidəsidir. Məscid mərhumə Nəbat xanım Rzayevanın vəsaiti hesabına tikilmişdir. 1796-cı ilin planına görə Təzə Pir məscidi rayonunda daha qədim qurğu var imiş. Mülki mühəndis Zivərbəy Əhmədbəyov Abşeronda özünün həcmi planlaşdırma və memarlıq xüsusiyyəti-

nə görə dini qurğuların ən yeni, təkmilləşmiş və inkişaf etmiş Təzə Pir məscidini layihələndirmişdir.

Məscidin ilk bünövrə daşı bir mərtəbəli görkəmsiz məscidin yerində 23 iyul 1905-ci ildə qoyulmuşdur.

İri həcmli məscid daha çox adamın yerləşməsi üçün nəzərə alınaraq monumental formada yerli memarlıq ən-ənələrinə əsasən inşa edilmişdir. Bu dini abidə daşdan tikilməklə Bakıda böyük miqyasına görə ilk dəfə tikilirdi. Baxmayaraq ki, məscidin bəzi forma və elementləri Şərq memarlığına uyğun gəlir, lakin həcmi quruluşu yerli memarlıq xüsusiyyətlərinin modelləşməsindən irəli gəlir. Bu özünü minarələrin forma və hissələrində büruzə verir. Bunu Bakıdakı Şirvanşahlar məscidində də görmək mümkündür.

Təzə Pir məscidi dərin üçtağlı portaldan ibarətdir. Məscid planda, daxili böyük həcmli ibadət zalından (19,6 x 19,6 m) ibarət olmaqla aşağı silindrik barabanlı sferik günbəzdən (diametri 20 m) ibarətdir.

Təzə Pir məscidinin tikintisində çox məşhur memarustalar – Hacı Abbas – baş bənnə, usta Hacı Xeyrulla və Məmməd Hənif – ağ daş qoyan usta, usta Kərbəlayi Mirzə (1855-1965), Salman Atayev və Soltan – ağ daş yonan usta, həmçinin Kərbəlayi Məcid və Kərbəlayi Sadıx – məscidin interyerinin tərtibatçısı və başqaları çalışmışlar.

Son illər Azərbaycanın bir çox yerlərində, o cümlədən Nardaran piri, Bibiheybət piri, Mirmövsüm ağanın ziyarətqahı kompleksi kimi möhtəşəm abidələr tikilməkdədir.

ELM ŞƏHƏRİNİN BANISI – MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR (S)

Allah-təala insan övladının nicatı və inkişafı naminə sapıntıları, əyintiləri azaltmaq və aydın, düzgün qanunlar yaratmaqla cəmiyyətin istiqamətini düzgün yola yönəltmək məqsədilə elçilər göndərdi. Onların arasında Cənabi-Haqqın bəşər övladının yardımına göndərdiyi sonuncu peyğəmbəri Məhəmməddir (s).

Həzrət Peyğəmbər (s) miladi təqvimlə 570-ci ildə (17 rəbiuləvvəl (cümə günü) tarixində) günəş doğmağa az qalmış dünyaya gözünü açaraq aləmləri şərəfləndirdi.

Beləliklə, azadlıq gülümsəyərək, ədalət mələyi sevindi. Tanrının mələkləri Allaha tapınaraq yeri qucaqladılar. Çünki Allahın sonuncu – yüz iyirmi dörd mininci peyğəmbəri Məhəmməd (s) dünyaya gəlmişdi.

Onun zühuru ilə Allahın rəhməti bu aləmi bürüdü. Rəsuli-Əkrəmin (s) doğulduğu gecə Kəsralar məskəni sayılan Mədain saraylarında mərmər sütunlar və qüllələr yıxılıb yerlə yeksan oldu. Məcusilərin alovları söndü və Səva gölünün suyu çəkilib qurudu.

Beləliklə, o gecə baş vermiş hadisələr elmi anlayışların üstündə, insanın zəif görmə gücünün çərçivəsinə sığışmayan hadisələr idi. Bu mübarək gündən qırx il sonra Məhəmməd (s) yüksəklik, peyğəmbərlik məqamına yetişdi. O zaman Allah tərəfindən Cəbrail vasitəsilə göndərilən ilk ayəni oxudu: *“Yaradan Pərvərdigarın adı ilə oxu. O, insanı laxta qandan yaratdı. Oxu, O – sənin Pərvərdigarın ən böyük kərəm sahibidir ki, O, qələmə yazmağı öyrədəndir. İnsana bilmədiyini öyrətdi”*.

Məhəmməd Peyğəmbər (s) savadsızlığın yurdu olan Məkkədə boya-başa çatmış və heç bir müəllimdən dərs almamış, heç bir filosof, həkim və alim ilə rastlaşmamışdır.

Buna baxmayaraq “Qur’an” onun dilinə axır və müqəddəs ürəyinə nazil olur. Sonra özü bir sıra sözlər deyir. Bu sözlər o qədər hikmətlidir ki, nəinki dünyanın bütün sözləri ilə bərabərlik edir, həm də onlardan çox-çox üstündür.

Beləliklə, islamın tarixi əziz Peyğəmbərin (s) rəsələtə – peyğəmbərliyə yetişdiyi gündən başlandı. Allahın əziz elçisi xalqı doğru yola dəvət

etməyə qalxdığı vəhy mələyinin dilindən: *“Sən doğrudan da Allahın Peyğəmbərisən!”* sözləri qulaqlarında səsləndiyi gündən öz öhdəsinə ağır bir vəzifə götürdü. Peyğəmbərin bəşətinin ilk dövründə surələr nazil olduqda, Cəbrailin (ə) əzəmətinə görə Həzrət (s) məsuliyyətini başa düşdü ki, bu, böyük məqamdır. Sonra gəldi mənzilə, Həzrət Xədicəyə ərz etdi ki, *“Peyğəmbər olmuşam”*. Dedi: *“Mən nə deyirəm, sənə necə iman gətirir?”*. Peyğəmbər (s) dedi ki, *“Bir şey gətir, ört məni”*. Həzrət Xədicə cecimi gətirib saldı onun üstünə ki, bəlkə Peyğəmbər aram ola. Bu mətləbdən sonra getdi əmisi oğlu Vərəqanın yanına ki, mənim yoldaşım belə söz deyir, əmioğlunun fikri nədir? Əmisi oğlu dedi ki, Məhəmməd (s) düz deyir, o peyğəmbərdir.

Bu ilk vəhy qələm vasitəsilə ilk elm şəhərinin təməlini qoydu. Beləliklə, o gecənin dastanı – “Allah və elm üsulu” yarandı: bəşər tarixinin qarşısında yeni yol açan Məhəmməd Peyğəmbər (s) özünü “Elm şəhəri” adlandırdı. Beləliklə, İslam elminin təməli qoyuldu. Dinimizin əzəməti ondan ibarətdir ki, o bilik və elm mənbəyidir.

İllər keçəcək, peyğəmbərlərin möhürü adlanan Məhəmməd (s) özü deyəcəkdi: *“Allah qırx il ərzində məni tərbiyə edib əxlaqımı yüksəltdi və tərbiyəm başa çatdıqdan sonra qırx yaşında ikən mənə buyurdu ki, sən böyük əxlaq sahibisən”*.

Məhəmməd Peyğəmbər (s) Həzrət Əliyə (ə) böyük dəyər verərək demişdir: *“Mən elmin şəhəriyəm, Əli isə onun qapısıdır”*.

İslam fəlsəfəsinin özülünü qoyan Həzrət Əlinin (ə) tükənməz irsinə, dini və ictimai məsələlərə aid 11 minə qədər kəlama malik söz xəzinəsinə istinad edərək demək olar ki, o, eyni zamanda ərəb ədəbiyyatının banisi olmuşdur. Həzrət Əlinin (ə) ilahiyyat fəlsəfəsi sahəsində xidməti xüsusiylə yüksək qiymətləndirilmişdir.

Əmirəlmöminin Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-Bəlağə”də peyğəmbərlərin məqsədi barədə buyurur: *“Allah-təala Adəm övladları arasından peyğəmbərlər seçdi və vəhyi insanlara çatdırmaq və rəsələti təbliğ etmək üçün onları göndərdi ki, fətri keyfiyyətləri tələb etsinlər, yaddan çıxmış*

nemətləri xatırlatsınlar, təbliğat vasitəsilə onlara əsas dəlilləri çatdırsınlar, fitrətlərinin xəzinələrində pünhan qalmış aqli gövhərləri üzə çıxarsınlar”.

Allah tərəfindən Məhəmməd Peyğəmbərə (s) vəhy vasitəsilə “Qur’ani-Kərim”in göndərilməsinin ilk dövründən İslam elmi də yarandı. Odur ki, islam bilik əldə etməyi ümumi bir vəzifə sandığından müsəlmanlara onu vacib bilmiş, çalışmalarını istəmişdir. Məlumdur ki, insanın maddi və mənəvi yaşayışının hər hansı sahəsi olursa-olsun, “Qur’ani-Kərim” ilə sıx əlaqəsi vardır. Bu əlaqə, ayrılmazlıq hər müsəlmana “Qur’ani-Kərim”i oxuyub öyrənməyə, öyrətməyə ehtiyacı olduğunu aşkar göstərir.

Müqəddəs kitabın, yəni “Qur’ani-Kərimin” dünyaya bəxş olunması ilə Peyğəmbərimiz (s) dünyanı hikmət və elmə qovuşdurdu. “Qur’an”a görə elm mütləqdir və buna görə də o müqəddəsdir. Odur ki, islam dininin bayraqdarı Məhəmməd Peyğəmbər (s) elm və savadı təşviq edirdi. Elm öyrənmək barədə bu qədər təşviq və təkidlər ona səbəb oldu ki, müsəlmanlar bütün dövrlərdə elmi axtarışlarda oldular, elmi əsərləri toplayıb tərcümə etdilər, habelə özləri tədqiqat işinə başladılar. Və bu ona səbəb oldu ki, müsəlmanlar misilsiz hikmət və sürətlə dünyada elm və maarif işini yaydılar. Onlar yunan, rum, İran, Misir və s. xalqların qədim mədəniyyətləri ilə yeni Avropa mədəniyyəti arasında körpü rolu oynamaqla yanaşı, insan tarixinin ən əzəmətli mədəniyyətlərindən birini – İslam mədəniyyətini yaratmış oldular.

Müsəlmanlar elm və hikməti əxz edərək, onun bütün şöbələrində, fənlərində əməliyyatlar və

tədqiqatlar aparmış, əsərlər yazmışlar. Cəbr və müqabilə, üçbucaqlar, coğrafiya, astronomiya, tibb, kimya və bu qəbildən olan fənlərin çoxunda kəşflər və ixtiralar etmişlər.

Beləliklə, islam özü böyük mədəniyyətin əsasını qoyub, özünün iftixarlı tarixində darülfünunlar yaradıb, dahilər yetirib bəşəriyyətə təhvil vermiş, elmə, mədəniyyətə çoxlu yardım etmişdir. Və demək olar ki, İslam Peyğəmbəri (s) köhnə dünyanı uçuran və yeni dünyanı quran şəxsiyyətdir. O, bu böyük müvəffəqiyyəti böyük düşüncə, elm və mədəniyyət inqilabı yaratmaqla qazandı və sonra bu müqəddəs mirası canişinlərinə tapşırı ki, onlar uyğun fərsətlərdən istifadə edərək onu yayıb genişləndirsinlər.

Əziz Peyğəmbərimizin (s) dediyi kimi, elm əsrdən-əsrə daha çox inkişaf etdiyindən, “Qur’ani-Kərim”in ayələrində olan açılmamış kəşflər açılır, çünki o ayələrin elmi dərinliklərini dərk edə bilən alimlərin bilik səviyyəsinin il bundan əvvəlki alimlərin bilik səviyyəsindən daha üstündür.

Odur ki, 14 əsr keçməsinə baxmayaraq, səmavi “Qur’an”ın tədqiqi ilə istər ərəb, qeyri-ərəb, istərsə də, qeyri-islami ölkələrin mütəxəssisləri məşğul olur, şərh edir, yeni-yeni dini və dünyəvi sirləri aşkar edir, ayələrini müasir kompüterlər vasitəsilə təhlil edərək, yeni-yeni kəşflərə nail olurlar.

Məhəmməd Peyğəmbərin (s) dili ilə deyilmiş “*Alimlərin mürəkkəbi şəhidlərin qanından daha qiymətli*” kəlamı İslam ideyalarının, İslam mədəniyyətinin zirvələrə qalxmasına təkan verdi.

ELM VƏ IMAN, ONLARIN VƏHDƏTİ CƏMIYYƏTİN INKİŞAFINDA ƏSAS AMİLDİR

Dini və ruhani həyatın səmərəliliyi, onun tələblərinin reallaşması dərəcəsi baxımından islamın “qızıl əsr”i şübhəsiz, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) yaratdığı din və bu dinin Mədinədə möhkəmləndiyi dövr olmuşdur.

İslamın yaranması, yayılması və onun ardınca müsəlman cəmiyyətinin formalaşması tarixdə baş vermiş ən sürətli və yalnız canlı qabarıq formalar, islami dəyərlər yeni mədəniyyətə aydın islami səciyyə verdikdən sonra İslam dünyasında əsasən, suvarma texnologiyası, mədənlər, şaxtalar, toxuculuq sahələri, kimya, elm, ədəbiyyat, fəlsəfə, memarlıq, hərbi elmlər, musiqi, astronomiya, tibb və s. özünün inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Bəşəriyyətin ən dəyərli və qiymətli varlığı elm və imandır. Elm və iman iki qanada oxşayır ki, onlarsız pərvaz edib ucalmaq mümkün deyil. Elmsiz iman, imansız elm bir qanadsız quşa bənzəyir. Odur ki, kamil alim təqvalı, bilikli, eyni zamanda ümmətin hərəkətverici qüvvəsi olmalı, öz əməyinin bəhrəsini xalqın maddi, mənəvi və iqtisadi cəhətdən yüksəlməsinə sərf etməlidir.

İslam dini elmi, biliyi, müqəddəsləri yüksək qiymətləndirmişdir. İslamın arxalandığı Dünya dörd dirək üzərində durur:

1. Alimlərin hikməti (elm)
2. Böyüklərin ədaləti
3. Allaha xas qulların ibadəti
4. Qəhrəmanların cəsəreti.

Elm və fəzilətdə, şücaət və ilahi mərifətdə vicdanlara rəhbərlik edən Həzrət Əli (ə) kimi yüksək şəxsiyyətdən sonra səhabələr, hafizlər, saysız-hesabsız İslam alimləri, özü də, sözü də Allahın olan “Qur’ani-Kərim”in feyzi ilə yüksəlmiş, bu kitabı-qədimdən aldıkları ziyalarıyla aləmləri nurlandıraraq bütün dünyaya insanlıq dərsi vermişlər.

Şəhid Murtəza Mütəhhəri deyib:

“Tarix bir daha sübut etmişdir ki, elmin islamdan uzaq düşməsi bəşəriyyətə misilsiz zərər və xəsəratlar vürmüşdür. İmana elm çərçivəsindən nəzər salmaq lazımdır. Belə olduqda iman xurafatdan ayrılır. Onlar bir-birlərindən uzaq düşdikdə isə iman donuq və təəssüblə dolu olan hərəkətə çevrilir və məqsədə çatmaqda vasitə deyil”.

Müsəlman alimi inanır ki, onun hər bir zəhməti Allahın nəzərindədir. O, heç vaxt unutmur ki, bütün problemlərin həllində ulu Tanrıya, məzhəbə inanmaq lazımdır.

Elm insana gələcək həyatını istədiyi kimi qurmaqda yaxından köməklik edir və ona belə bir qüdrət və bacarıq bağışlayır. İman isə insanın gələcək həyatını necə qurmağa, bu işin əhəmiyyətini dərk etməyə və bu məsələlərin özü və ictimaiyyəti üçün xeyirli olmasını başa düşməyə sövq edir.

İnsan elmdən bir alət kimi istifadə edərək təbiəti öz iradəsinə tabe edir. İman isə insana hakim olan istək və iradəsinə öz ixtiyarına keçirən və onu haqqa hidayət edən daxili bir qüvvədir. Deməli, iman insan, insan isə elmin vasitəsilə yaşadığı aləmi qurur. Və bu iki ünsür birlikdə olduqda həm insan, həm də onun dünyası inkişafa doğru yönəlir və müəyyən mərhələlər keçdikdən sonra təkamülə nail olur.

“Qur’ani-Kərim”in “Loğman” surəsinin 20-ci ayəsində: *“Yerdəkilər və göydəkilər ixtiyarındadır”*; “Əzhab” surəsinin 72-ci ayəsində isə: *“Sən ilahi əmanəti daşıyırsan”* buyrulur. Odur ki, hər bir müsəlman alim Allahın ümmətə bəxş etdiyi bütün nemətlərdən xeyirli məqsədlər üçün istifadə etməyi bacarmalıdır.

Peyğəmbərimiz (s) buyurur: *“Məndən eşitdiyiniz sözləri əzbərləyib saxlayın və gələcək nəsillərə verin. Çox güman var ki, gələcək və çox uzaq nəsillər mənim sözlərimin mənasını minbərimin ayağında oturan sizlərdən daha yaxşı başa düşsünlər”.*

Müsəlman aləminin orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə yaşayıb, dünya mənəvi xəzinəsinin incilərini yaratmış İbn Sina, Bəhmənyar Əl-Azərbaycani, Əbu Həfs Sührəverdi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Seyid Yəhya Bakuvi kimi filosof və mütəfəkkirləri, Fələki Şirvani, Xacə Nəsrəddin Tusi, Hübeyn Tiflisi, Əbdürrəşid Bakuvi, Nəimi, Eynəlxüzzat Miyanəçi, Siracəddin Urməvi, Əcəmi Naxçıvani, Hacı Zeynalabdin Şirvani kimi alimləri, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Məsihi, Marağalı Əvhədi kimi dahi şairləri məhz islam zəminində yetişib böyük şəxsiyyətlər kimi tanınmışlar. Əgər biz keçmiş sovet dövründə olduğu kimi bu görkəmli sənətkarların dinə qarşı

çıxdıqlarını iddia ediriksə, şübhəsiz ki, onların böyüklüyünü və dahiliyini inkar etmiş oluruq. İslam zəminində yetişmiş, yazıb-yaratmış şer, sənət və elm dühalarının yaradıcılığını islamsız, “Qur’an”sız təsəvvür etmək, onları bu nəzəri, əxlaqi bünövrədən təcrid edib, sırf materialist baxımından tədqiq etmək elmə qarşı hörmətsizlikdən başqa bir şey deyil.

İbn Sina deyir: *“Bütün ömrüm boyu elmin hansısa sahəsi üzrə bir məsələnin həllində çətinlik çəkdikdə dəstəməz alıb, namaz qılırəm. Allahdan yardım istəyirəm”*.

Şeyxül-mühəndisin Əcəmi Əbu-bəkr oğlu Naxçıvani “Qur’ani-Kərim”ə istinad edərək İslam memarlıq üslubunu yaratmış, dünya memarlıq və inşaat elminə yeniliklər gətirmişdir. Odur ki, heç təsadüfi deyildir ki, Əcəmi, yaradıcılığının şah əsəri olan Möminə xatun türbəsinin üzərində iki dəfə təkrarlanan “Yasin” surəsini həkk etmişdir.

O cümlədən, dahi Şeyx Nizami Gəncəvinin də adı çox böyük ehtiram və məhəbbətlə qeyd olunmalıdır.

Araşdırıcıların qeyd etdiyinə görə, *“Nizami dinsiz, etiqaatsız cəmiyyət təsəvvür etmir”*. Bu sadəcə olaraq mümkün də deyildi. Çünki dünyanın bütün vicdanlı mütəfəkkirləri dini şüurda cəmiyyətin hərəkətvericisi olub, onu nizamda saxlayan qüvvəni görürlər. Nizami də eləcə.

Ustad Nizami Gəncəvi öz əsərlərində Allaha, peyğəmbərlərə belə kitab edir:

***Hər adın başlanğıcı olan Sənin adıdır,
Başlayışın əvvəli Sənə çatmağın axırıdır.***

Çox vaxt İslam aləminə tənə vuraraq deyirlər ki, bu din onları elmi və texniki tərəqqidən çəkindirir, buna görə də İslam ölkələrində böyük kəşflər edən alimlər yetişməyib. Belə sözləri ancaq nadanlar deyə bilər.

Qərblilər öz xristian təəssübləri ilə qərbli düşüncələrinin və eyni zamanda irqçilik hisslərinin təsiri altında əsrlər boyunca İslam mədəniyyətindən bəhrələnməklə əldə etdikləri elmlərin mənşə və mənbələrini etiraf etmək istəməmiş, hətta bununla da kifayətlənməyib, islamı daim kiçik göstərməyə çalışmışlar.

“Ərəblərin böyük tarixi” adlı əsərin müəllifi L.A.Sedillot qeyd edir: *“Müsəlmanları və onların bütün orta əsrlər boyunca yeni mədəniyyətə göstərdikləri təsirləri unutmaqda yəqin ki, müəyyən məqsəd olmuşdur”*.

İslam aləmində Şeyx Bühəddəni kimi istedadlar, elm və xəzinələr yetişmişdir. İmanlı alim heç vaxt icad etdiyini cəmiyyətə zərər vurmaq üçün tətbiq etməmişdir. Şeyx Bühəddəni nüvə enerjisindən təcridlə istifadə etmək qaydasını bilirmiş. Lakin onun törədə biləcəyi fəsadları nəzərə alaraq, bu sirri heç kəsə öyrətməmişdir.

Amerika və Avropa alimləri isə onun sirrindən azacıq agah olan kimi atom və hidrogen bombaları yaradıb, bir partlayışda milyonlarla adamı məhv edə bilən silahlar icad etdilər.

İslam peyğəmbəri Həzrət Məhəmməd (s) buyurub: *“İki şey mənim belimi sındıracaq: biri avam dindar, ikincisi dinsiz alim”*.

Peyğəmbərimizin (s) bu mübarək kəlamından onun elmə, tərəqqiyə nə dərəcədə yüksək qiymət verdiyinin şahidi oluruq.

ƏSMAÜL – HÜSNA () Allahın 99 gözəl adı

*“Ən gözəl adlar Allaha məxsusdur;
Onu həmin adlarla çağırın...”*

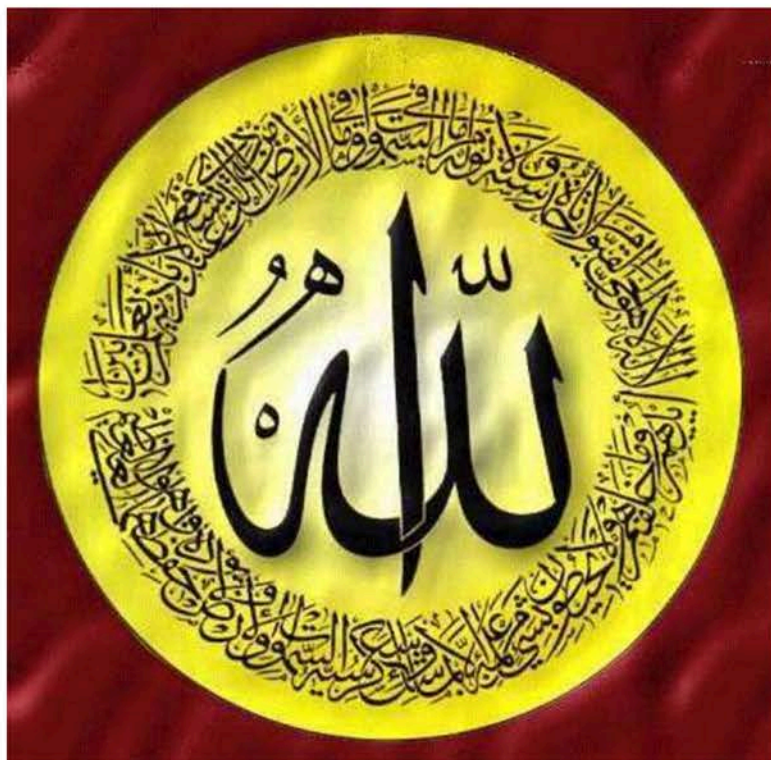
(Ə'raf surəsi, 180)

İmam Sadiq (ə) buyurmuşdur: *“Allah-təalanın 100-dən bir əskik (yəni 99) adı vardır; hər kim onun bu adlarına iman gətirərək saysa, behiştə düşər”.*

Həmin adlar bunlardır:

1. ALLAH – bütün gözəl sifətləri özündə ehtifa edən ad	31. ƏZ-ZARİ – yaradan (yaxud bəndələrin aqibətini müəyyən edən)
2. ƏL-VAHİD – yeganə	32. ƏR-RAZZAQ (yaxud ƏR-RAZİQ) – ruzi verən
3. ƏL-ƏHƏD – bənzərsiz	33. ƏR-RAQİB – nəzarətçi, keşikçi
4. ƏS-SAMƏD – ehtiyacsız	34. ƏR-RAUF – mehriban, şəfqətli
5. ƏL-ƏVVƏL – hər şeydən əvvəl mövcud olmuş	35. ƏR-RAİ – hər şeyi görən
6. ƏL-AXİR – hər şeydən sonra mövcud olmuş	36. ƏS-SƏLAM – əmin-amanlıq və salamatlıq verən
7. ƏL-SƏMİ – hər şeyi eşidən	37. ƏL-MU'MİN – iman bəxş edən (yaxud iman bəslənən)
8. ƏL-BƏSİR – hər şeyi görən	38. ƏL-MUHƏYMİN – himayə edən
9. ƏL-QƏDİR – hər şeyə qüdrəti çatan	39. ƏL-ƏZİZ – çox izzətli
10. ƏL-QAHİR – zalımları qəhr edən	40. ƏL-CABBAR – zalımlara əziyyət verən
11. ƏL-ƏLİYY – yüksək, uca	41. ƏL-MUTƏKƏBBİR – məqamı uca tutulan, böyüdülmə
12. ƏL-Ə'LA – ən yüksək, ən uca	42. ƏS-SƏYYİD – ağa, başçı
13. ƏL-BAQİ – əbədi, daimi, qalır	43. ƏS-SUBBUH – hər nöqsandan uzaq
14. ƏL-BƏDİ – həmişə ixtira edən	44. ƏŞ-ŞƏHİD – hər şeyə şahid və nəzarətçi
15. ƏL-BARİ – yaradıcı	45. ƏS-SADİQ – doğrucul, sədaqətli
16. ƏL-ƏKRAM – ən kəramətli	46. ƏS-SANE – yaradıcı
17. ƏZ-ZAHİR – aşkarda olan (yaxud aşkardakıları bilən)	47. ƏT-TAHİR – pak, saf
18. ƏL-BATİN – gizlində olan (yaxud gizlindəkiləri bilən)	48. ƏL-ƏDL – ədalətli (yaxud ədalətin özü)
19. ƏL-HƏYY – diri	49. ƏL-ƏFUVV – əfv edən, bağışlayan
20. ƏL-HƏKİM – çox hikmətli	50. ƏL-ĞƏFUR – günahları bağışlayan
21. ƏL-ƏLİM – hər şeyi bilən, çox elmlili	51. ƏL-ĞƏNİYY – ehtiyatsız, varlı
22. ƏD-HƏLİM – çox mülayim	52. ƏL-ĞİYAS – köməkçi, dada yetişən
23. ƏL-HƏFİZ – ən yaxşı qoruyucu, mühafizəçi	53. ƏL-FATİR – yaradan, vücuda gətirən
24. ƏL-HƏQQ – həqiqət	54. ƏL-FƏRD – tək, yeganə
25. ƏL-HƏSİB – hər şeyi hesaba alan	55. ƏL-FƏTTAH – çətinlikləri həll edən
26. ƏL-HƏMİD – həmd edilən (yaxud həmdə layiq)	56. ƏL-FALİQ – dan yerini yaran, parçalayan
27. ƏL-HƏFİYY – öz yaratdıqlarını çox sevən	57. ƏL-QƏDİM – əzəli olmadığı zaman təsəvvürə gəlməyən
28. ƏR-RABB – bəsləyən, pərvəriş verən	58. ƏL-MƏLİK – mülk sahibi
29. ƏR-RAHMƏN – çox mərhəmətli	59. ƏL-QUDDUS – müqəddəs
30. ƏR-RAHİM – həmişə mərhəmətli	60. ƏL-QƏVİYY – çox qüvvətli
	61. ƏL-QƏRİB – çox yaxın

62. **ƏL-QƏYYUM** – dayanıqlı, sarsılmaz, sabit
63. **ƏL-QABİZ** – sıxan (və ya canları alan, qəbz edən)
64. **ƏL-BASİT** – açıb-sərən (və ya səxavətli)
65. **QAZİYUL-HACAT** – hökm verən, ehtiyacları həll edən
66. **ƏL-MƏCİD** – şan-şöhrətli, əzəmətli, ulu
67. **ƏL-VƏLİYY** (yaxud **ƏL-MÖVLA**) – dost (yaxud ağa, sərvər)
68. **ƏL-MƏNNAN** – bəndələrinə çox ehsan edən
69. **ƏL-MUHİT** – hər şeyi əhatə edən
70. **ƏL-MUBİN** – hər şeyi bəyan edib aşkarlayan
71. **ƏL-MUQİT** (yaxud **ƏL-MUĞİS**) – ruzi verən (yaxud yardımçı, dada yetişən)
72. **ƏL-MUSƏVVİR** – hər şeyi formaya salan
73. **ƏL-KƏRİM** – çox kəramətli
74. **ƏL-KƏBİR** – çox böyük
75. **ƏL-KAFİ** – kifayət edən, hər şeyə bəs edən
76. **KAŞİFUZ-ZURR** – zərərin üstünü açıb ifşa edən
77. **ƏL-VİTR** – tək-tənha
78. **ƏN-NUR** – nur
79. **ƏL-VƏHHAB** – nemət bağışlayan
80. **ƏN-NASİR** – köməkçi, yardımçı
81. **ƏL-VASE** – çox əhatəli, geniş
82. **ƏL-VƏDUD** – bəndələri çox sevən
83. **ƏD-HADİ** – hidayət edən, doğru yol göstərən
84. **ƏL-VƏFİYY** – vəfalı, sadıq
85. **ƏL-VƏKİL** – himayəçi, pənahkar
86. **ƏL-VARİS** – qiyamətdə hər şey məhv olduqdan sonra tənha qalacaq vücut
87. **ƏL-BİRR** – yaxşı sifətlərin sahibi
88. **ƏL-BAİS** – qiyamətdə ölüləri dirildəcək zat
89. **ƏT-TƏVVAB** – tövbələri qəbul edən
90. **ƏL-CƏLİL** – cəlalı
91. **ƏL-CƏVAD** – səxavətli
92. **ƏL-XƏBİR** – hər şeydən xəbərdar olan
93. **ƏL-XALİQ** – yaradan, xəlq edən
94. **XEYRİN-NASİRİN** – ən yaxşı yardımçı
95. **ƏD-DƏYYAN** – hesabat gününün sahibi, hakim
96. **ƏŞ-ŞƏKUR** – şükr edilən (yaxud şükrə layiq)
97. **ƏD-ƏZİM** – əzəmətli
98. **ƏL-LƏTİF** – lütf edən
99. **ƏŞ-ŞAFİ** – şəfa verən, sağaldan

İMAM CƏFƏR SADIQ (Ə) ELM VƏ ALIM HAQQINDA

Ağıl hər şeydən yüksəkdir və bundan üstün olan heç bir şey yoxdur.

Alim elmdən doymaz.

Alimin bir günahı bağışlanmamış, zahidin yetmiş günahı bağışlanır.

Bizim adımızdan nəql olunan və əql və təbii qanunlar baxımından mümkün olan bir şeyi dərk etməsəniz, inkar etməyin, *“Bizdən qəbul olunmuşdur”* deyə qəbul edin, başqalarına da çatdırın. Amma hərgah əql baxımından təbii qanunların xilafına olarsa, onu inkar edin, bizdən nəql olunan hədis kimi qəbul etməyin və söyləməyin.

Din haqqında axtarışlar aparın və pak olun, dini biliklər əldə edin.

Diqqət edib görün öz elminizi kimdən öyrənirsiniz.

Elm əməllə birlikdə olmalıdır.

Elm insanı əmələ çağırır. İnsan bu çağırışa müsbət cavab versə, elm onunla qalar, yoxsa ayrılıb gedər.

Elm kəsb edin və onunla birlikdə elmlə, vüqarla zintələnin. Elm öyrətdiyiniz şəxs qarşısında isə təvazökarlıq edin.

Elm möminin dostu, həlmlilik – vəziri, səbr – sərkərdəsi və mehribanlıq – qardaşıdır.

Elmini öyrəndiyiniz və elm öyrətdiyiniz kəslərə qarşı təvazökar olun.

Elm öyrənmək hər bir aləmdə vacibdir.

Əgər insanlar elm və biliyin dəyərini bilsəydilər, bu yolda qanları tökülsə və girdablara düşsələr belə, onu öyrənməyə çalışardılar.

Əgər sizlərdən kimsə dini bilik əldə etmək üçün çalışmış olsa, biyabanda yaşayan adam kimidir.

Hər kəs elm öyrənib əməl etsə və Allahın rızası üçün başqalarını öyrətsə asimanların təbəkül aləmində əzəmətlə yad edilər.

Hər şeyin zəkəti var: Elmin zəkəti də onu başqalarına öyrətməkdir.

İnsanlar iki cürdür: biliklilər və bilik axtaranlar. Qalanları boşboş danışanlardır ki, onların yeri cəhənnəmdir.

İslam dinində alimin məqamı çox üstündür.

Kim dünya mənfəəti üçün hədis öyrənsə, axirətdə nəsibi olmaz. Amma kim onu axirət üçün öyrənsə, Allah həm bu dünya, həm də axirət səadətini verər.

Kim müsəlman alimə hörmət edərsə, qiyamət günü Allahı özündən razı edər.

Kim müsəlman bir alimə hörmətsizlik edərsə, qiyamət günü Allahın qəzəbinə gələr.

Mən istəmirəm ki, bir cavan elm öyrənmək, yaxud elm axtarmaqdan başqa bir işlə gecəsini gündüz etsin. Əgər deyilən kimi etməsə, təqsirkardır. Təqsirkardırsa, demək, özünə pislik etmişdir. Özünə pislik etmişdirsə, deməli, günah iş görmüşdür, yeri cəhənnəmdir.

Öz problemlərinin həllini alimlərdən soruşmayan xalq məhv olar.

Öz yazılarınızı qoruyub saxlayın. Çünki sonradan onlara ehtiyac duyacaqsınız.

Qiyamət günü abidlə alim dirilib Allahın hüzurunda, abidə *“Cəhənnəmə gir”*, alimə isə *“Gözəl insanlar yetişdirdiyi üçün onlara şəfaət et”* deyirlər.

Qiyamət günü alim 500 illik məsafədə olacaqdır.

Suda boğulmaq və bəlalara düşmək təhlükəsi altında qalsanız belə elm və bilik öyrənin.

Ürəyim istəyir: Kimsə taziyanə götürsün, şagirdlərimin başına vursun ki, dindən xəbərdar olsunlar, dini düzgün anlamaq üçün çalışsınlar və bilik əldə etsinlər.

.....

ŞAHİN FAZİL MÜNACAT

“Hüvəlləzi xələqə ləkumma fi-l ərzi cəmiən summəstəva iləs-səmaifə səvva hunnə səbə səməvatin və hübə bikulli şeyin əlim”.

Tərcüməsi: “Yer üzündə nə varsa hamısını sizin üçün yaradan, sonra səmaya üz tutaraq onu yeddi qat göy halında düzəldib nizama salan Odur. O, hər şeyi biləndir”.

Bəqərə surəsi, 29.

“Və ləhul-kibriyau fis-səməvati vəl-ərzi və huval-əzizul-həkim”.

Tərcüməsi: “Göylərdə və yerlərdə böyüklik yalnız Ona məxsusdur. O, yenilməz qüvvət və hikmət sahibidir”.

Əl-Casiyə surəsi, 37.

Ey təbimə qüvvə bəxş edən zat,
Ey qüvvəmə təbi nəqş edən zat,
Ver güc bu münacatım yazılsın,
Məqsudə yenə çatım, yazılsın.
Ver güc Səni bir də vəsf edim mən,
Məqsudimə doğru yol gedim mən.
Gül mövsümü bitdi, qışa az var,
Yarəb, yaşıım altmışa az var,
Ver qüvvə şərdə halım olsun,
Söz söyləməyə macalım olsun.
Ver qüvvə ibadət eyləyim çox,
“Qur’an”ı qiraət eyləyim çox,
Qal əhlinə heyrat eyləyim çox,
Hal əhlinə rəğbət eyləyim çox,
Aqıl ilə söhbət eyləyim çox,
Cahillərə nifrət eyləyim çox.
Şəkk yox, əzəli kəramətin var,
Vahidliyin olarmı inkar?
Həqsən əməli sözündə, ey həqq,
Hər şey ötəri, Sən isə mütləq!
Hər şeydə fəna, Sən isə baqi,
Sənsən bu yerin, göyün dayağı.
Sənsən bizə Adəmi edən xələq,
Sənsən bütün aləmi edən xələq.
Sənsən yerə göndərən Kitabı,
Sənsən edən elçi bir cənabı.
Ol zati özün rəsul edibsən,
Sən elçi qəbul edibsən.
Meracə çıxarmısan rəsuli,
Bu haqda gözəl deyib Füzuli:
“Fərz oldu bir əzmə cəzm qılmaq,
Meraci-kəmalə əzm qılmaq”.
Ən ülvü bəşər deyib o zatə,
Girdin bəşər ilə ixtilatə.
Merac kamal meracıydı,
Merac vüsəl meracıydı...
Sənsən bəşəriyyətin qüruru,
Sənsən əbədiyyətin zühuru.
Sənsən əbədi varı həyatın,
Sənsən ulu memarı həyatın.
Sənsən qara qəlbi zar edən də,
Sənsən yarı yarə yar edən də.
Olmazsa əgər icazən, ey Rəbb,

Məlum ki, mən olmamam mən, ey Rəbb.
Sənsən mənə “Alim ol” deyən də,
Sənsən məni şair eyləyən də.
Amma məni hey çəkir müəmma,
Yarəb, mənə çox fikir müəmma.
Düzgünmü, Füzulinin xitabı,
Vardımı sualının cavabı:
“Hər xilqətə gərçi bir səbəb var,
Aya, səbəbi kim etdi izhar?
Gər kaf ilə nundan oldu aləm,
Aya, nədən oldu kafü nun həm?
Ay göy dolanır, nədir buna sirr?
Gün göydə yanır, nəçin tükənmir?
Məhrumdu nəçin səma havadan?
Ulduz niyə göz vurur səmadan?
Hicran olacaqmı yox cahandan?
Nöqsan olacaqmı yox cahandan,
Tüğyan olacaqmı yox cahandan?
Üsyan olacaqmı yox cahandan?
Şeytan olacaqmı yox cahandan?
Düzgünmü bu Şahinin xitabı?
Vardımı sualının cavabı?
Hər rıştə ki, haqq əyan edibdir,
Səriştəsini nihan edibdir”.
Hərçənd gözəl deyib Füzuli,
İzahını eyləyib Füzuli,
Amma məni hey çəkir müəmma,
Yarəb, mənə çox fikir-müəmma:
Hər gerçəyin üstündə var pərdə, müəmmadır,
Yerlər də müəmmadır, göylər də müəmmadır.
Yoxdan var olan aləm, gildən yaranan Adəm,
Bir zatə yəqindirə, çox fərdə müəmmadır.
Barmağı edib xəncər “Şəqqül-qəmər” ecazi,
Barmaq da müəmmadır, xəncər də müəmmadır.
Mülcəm nəçin öldürdü Heydər kimi bir mərdi,
Mülcəm də müəmmadır, Heydər də müəmmadır.
Loğmanların sehri hər dərdə dəvadırmı?
Bir dərdə dəvadırsa, çox dərdə müəmmadır.
Zənzəm suyu Kövsərmi, Kövsər suyu Zənzəmmi?
Zənzəm hələ sirr isə, Kövsər də müəmmadır.
Hər şeydə müəmma var, Allah – müəmmasız!
Şahin sözü üstündə yox pərdə, müəmmadır.

BƏZİ MEMARLIQ TERMINLƏRİ LÜĞƏTİ

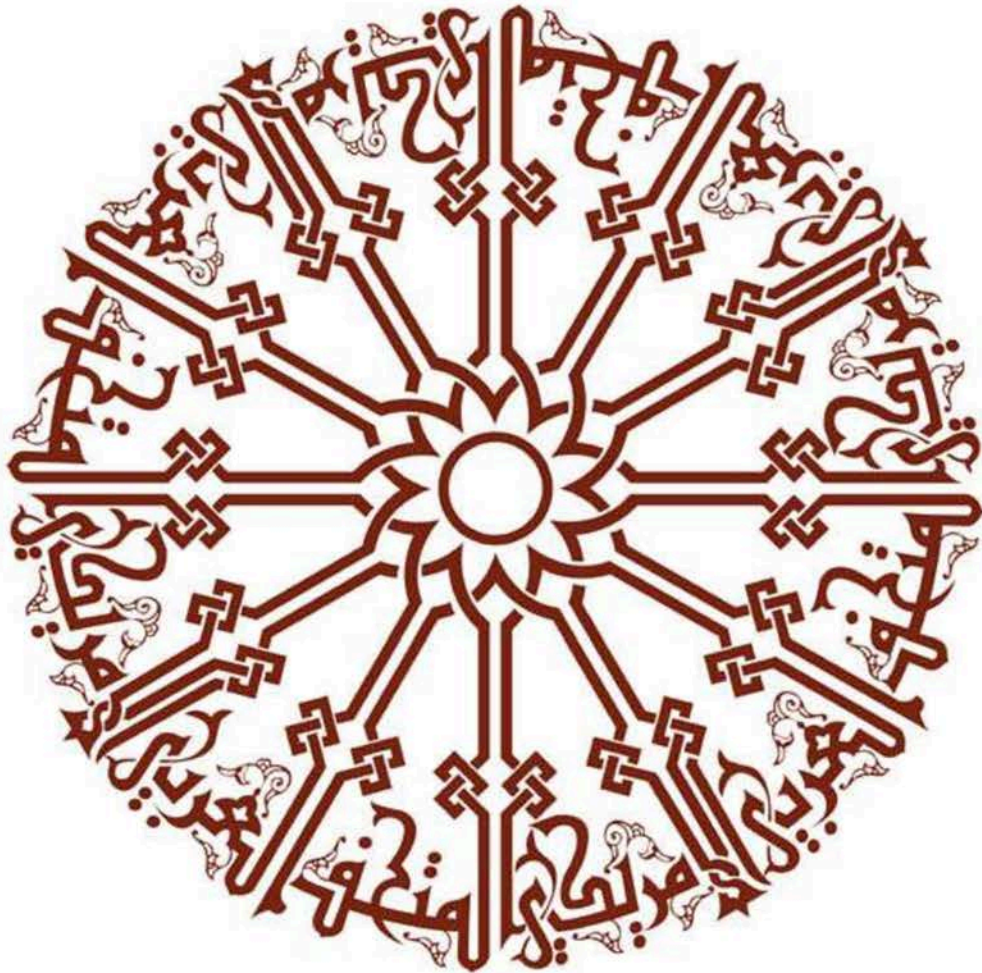
- **Abaka** – sütun başlanğıcının tava şəklində üst hissəsi
- **Abidə** – sənət və tarixi dəyəri olan tikinti, şəxsiyyət və hadisələrin şərəfinə yaradılan memarlıq əsəri
- **Abris** – çevrə, kontur
- **Absida** – dini və ictimai binanın bir hissəsi. Planda yarım dairəvi, çoxtərəfli və təsadüfi hallarda düzbucaqlı formada olur.
- **Akveduk** – çay, dərə və s. üzərində körpü şəklində çəkilən su kəməri
- **Ansambl** – uyğunluq
- **Arabesk** – həndəsi fiqurlardan mürəkkəb ornament, bəzək, naxış, şəbəkə
- **Arxitektonika** – binanın hissələri arasındakı uyğunluq
- **Arxivolt** – tağın profilə və yaxud hörgü ilə çərçivələnən hissəsi
- **Baza** – təməl, (sütunaltı) özü
- **Came-əl-Cami** – müsəlman ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda Cümə məscidi “Məscidi əl-Cami”, “Məscidi-ədinə” də adlanır. Ümumiyyətlə, həcmi planlaşdırma həlli böyük olan məscidə “came” deyilir.
- **Dəstəməz xana** – namaz qılmazdan əvvəl qüsl etmək üçün yer
- **Ərəb memarlığı** – dünya memarlığında xüsusi yeri olan memarlıq. Dünyada islamın meydana gəlməsi, yayılması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq müsəlman ölkələrində və müsəlmanların məskunlaşdığı ərazilərdə memarlıq da yaranıb inkişaf etdi. 7-ci əsrdən başlayaraq islam dininin təriqət qanunlarının, ayinlərin icrası üçün məscidlərin tikintisinə başlandı. İlk məscidi Məhəmməd Peyğəmbər (s) 623-cü ildə Mədinədə tikmişdir. Sonra Bəsrədə (635), Kufədə (638), Dəməşqdə (8-ci əsr), Qüdsdə (687-691), Kordovada (8-10-cu əsrlər), Qahirədə (9-cu əsr), Samirədə (9-cu əsr), Əlcəzairdə (11-ci əsr) və başqa yerlərdə məscidlər tikildi. 7-ci əsrdən başlayaraq Azərbaycanda da ərəb mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi məscid, minarə, xanəgah, türbə və s. tikilməsinə başlandı. Naxçıvan, Təbriz, Bakı, Marağa və başqa şəhərlərdə ərəb-Azərbaycan memarlığının ən gözəl əsərləri yaradılmışdır.
- **Fəramüşxana** – dərviş oyunlarında zikr göstərilən binanın adı
- **Günbəz** – binaların üstünü örtmək üçün işlədilən ən qədim konstruksiyalardan biri. Daşların və kərpiclərin maili şəkildə qoyulması ilə əlaqədar olaraq, günbəz yuxarı getdikcə daralır və beləliklə, xırda daşlar vasitəsilə böyük boşluğun üstünü örtmək mümkün olur.
- Azərbaycan, İran, Türkiyə, Orta Asiya, Ərəbistan məscidlərinin günbəzləri dünya memarlığının ən nadir incilərindən sayılır. Ayasofiya, Süleymaniyyə, Sultan Əhməd camələri (Türkiyə), Kazımiyyə kompleksi (Bağdad), Əli türbəsi (Nəcəf), Abbas türbəsi (Kərbəla), İmam Rza məqbərəsi (İran), Kuri-Əmir türbəsi (Səmərqənd), Təzə Pir, Göy məscid, Gəncə Cümə məscidi (Azərbaycan), Sultan Səncər türbəsi (Mərv) və s. abidələrin günbəzləri dünyada məşhurdur.
- **Hərəmgah** – müqəddəslərin dəfn olunduğu yer, türbə, məqbərə, məscid, kənd, şəhər
- **İbadətqah, ibadət xana** – müsəlmanların ibadət etdikləri məscid, məbəd, pir və s.-nin adı.
- **İnteryer** – binanın içəri, iç görünüşü
- **Kalliqrafiya** – bax xəttatlıq
- **Karkas** – binanın gövdəsi
- **Karniz** – binalarda divarın səthindən irəli çıxan çox profilli kəmə
- **Kaşı** – bişmiş gil təbəqəsi və yaxud kərpic üzərinə çəkilmiş şüşəvari, minaya oxşayan parlaq maddə
- **Kəckarlıq** – dekorativ sənət növü, kəc üzərində bədii oyma və kəcdən tökmə üsulu ilə bədii-memarlıq elementlərinin hazırlanması. Kəc məhlulu divara suvaq kimi çəkilir, naxışlar onun hazırlanmış səthində (yaş suvaq üzərində) oyulur. Memarlıq bəzəklərinin emosionallığını artırmaq üçün kəckarlıqda bəzən boyalardan da istifadə edilir. Bu məqsədlə kəcin oyulmuş yerləri parlaq tempera ilə rənglənir.

- **Kitabə** – Şərq, həmçinin Azərbaycan memarlıq və təsviri sənətində üzərində yazı həkk olunmuş daş lövhə. Qədim dövrlər, xüsusən orta əsrlərə aid epigrafiq abidələrin və kitabələrin bir çoxu dini məzmunlu ehkamlardan ibarətdir.
- **Kompozisiya** – incəsənətdə əsas ifadə vasitələrindən biri. Memarlıqda binanın əsas hissələrinin qarşılıqlı vəziyyətini müəyyənləşdirən sxemdir. Kompozisiyanın ən geniş yayılmış qanunlarından biri simmetriyanın, yəni mərkəzə nisbətən binanın sağ və sol tərəflərinin eyni olmasıdır.
- **Konxa** – yarımgünbəz. Bəzən planda dairəvi və ya kvadrat formalı abidələrdə günbəzaltı sahəni genişləndirmək üçün üç-dörd absidadan istifadə edirlər. Bu absidaların yuxarı hissəsi günbəzlə birləşərək dairəvi formaya çevrilir və günbəzin ağırlığını öz üzərinə götürür.
- **Kufi xətti** – qədim ərəb əlifbasının bir şəkli olub, 14-15-ci əsrlərə qədərki abidələrdə işlənirdi. Kufi xəttin başlıca xüsusiyyəti həndəsi düzgünlüklə yazılması və düz cizgilərdən istifadə edilməsidir.
- **Lyunet** – tağbənddə, günbəzdə və yaxud qapı və pəncərə üstündə düzəldilən tağvari boşluq. Bu binanın içərisini işıqlandırmaqla bərabər onun memarlıq formasını da zənginləşdirir.
- **Mavzoley** – monumental qəbirüstü tikinti. Buraya bəzən sərdabədən başqa memorial zal da daxildir.
- **Mayoliks** – kaşı
- **Mehrab** – məscidlərdə qiblənin istiqamətini göstərən memarlıq elementi. Adətən məscid divarında oyulmuş tağşəkilli formaya malik olur. Mehraabın kənarlarını ornamentlər, “Qur’an” ayələri və Allahın müqəddəs adları yazılmış xəttatlıq nümunələri ilə bəzəyirlər. Adətən mehraabın düz qarşısında, məscidin döşəməsindən bir qanış aşağı səviyyədə dördbucaqlı formaya malik kiçik bir yer olur. Camaat namazına başçılıq edən şəxs (imam) həmin yerdə namaz qılır. Mədinə, Dəməşq, İstanbul, Qahirə, İsfahan və s. kimi şəhərlərdəki qədim məscidlərin mehraabı əsl memarlıq incisi sayılır. Bir yerdən başqa yerə aparıla bilən mehraablar da olur. “Qur’an”ın 34 və 38-ci surələrində adı çəkilir. Məscidlərdə mehraabın olması tarixi dəqiq olmasa da, 7-ci əsrin sonlarında mehraab vacib olmuşdur. Bəzi məscidlərdə, xüsusilə də camelərdə bir neçə mehraab düzəldilir.
- **Məbəd** – islamda dini ayinlərin, mərasimlərin icrası, ibadət edilməsi məqsədilə əlaqədar tikili. İslam dünyası, o cümlədən Azərbaycan məscidləri, ibadətgahları, məbədləri milli memarlıq nümunələrini özündə əks etdirir. Əhəmiyyətinə görə məbədlərin icra etdiyi dini məzmun daha böyük mənalar kəsb edir.
- **Mədrəsə** – ibtidai məktəbin ikinci mərhələsini təşkil edən tədris müəssisəsi. İslamın yayıldığı ölkələrdə ilk mədrəsələr təqribən 10-cu əsrdə yaradılmış, ilk belə məktəblər Xorasanda və Mavərrənnəhrdə təsis edilmişdir. 11-ci əsrdən başlayaraq mədrəsə əsas tədris müəssisəsi hesab edilmişdir.
- **Məhlul** – divar daşlarını və ya kərpiclərini bir-birinə bərkitmək üçün hazırlanmış horra (qarısqıq)
- **Məqbərə** – bax **türbə**, **mavzoley**
- **Məscid** – müsəlman ibadətگاهی, Allaha səcdə yeri. Bir qayda olaraq dəstəmaz almaq üçün nəzərdə tutulmuş həyətdən və bir o qədər də bəzəyi olmayan içəri otaqdan ibarət olur. Burada müsəlmanlar namaza durur, ruku və səcdə edirlər. Cümə günləri xüsusi cümə namazları qılınır və dini icmanın başçısı olan imam xütbə oxuyur. İlk məscidi Məhəmməd Peyğəmbər (s) Mədinədə 623-cü ildə öz evinin yaxınlığında səmti (üzü) Kəbəyə (qibləyə) tərəf inşa etmişdir. Qübə məscidi 630-cu ildə Kəbə ətrafı və həyəti ilə birlikdə məscid adlanmışdır. Məkkədəki məscid bütün dünyada “Məscidül-Həram” (“Beytullah”, yəni “Allahın evi”) adı ilə məşhurdur və müsəlman aləmində ən müqəddəs məscid hesab edilir. Sonralar Yaxın və Orta Şərq, Suriya, İran, Orta Asiya, Azərbaycan, Türkiyə və başqa ölkələrdə də məscidlərin tikintisinə başlandı. 7-8-ci əsrlərdə inşası bir qədər də genişləndi. Tikilən məscidlərdə mehraab, hücrə yerləşdirildi. Dünya memarlığında istər möhtəşəmliyinə, istərsə də memarlıq və bəzək işlərinə görə bunlar əsl memarlıq abidələridir.
- **Minarə** – İslam memarlığında müqəddəs abidənin bir hissəsi, müsəlmanları ibadətə səsləyən azan qülləsi. İlk minarə Bəsrə, Fustat (Bağdad) və Dəməşqdə (Şamda) Əməvilər məscidində tikilmişdir. 13-cü əsrdən yalnız bir minarəli məscidlər tikilirdi ki, minarə ondan aralı inşa edilirdi (dörd minarəli Məkkə məscidi istisna olunmaqla). 14-cü əsrdə İranda və Orta Asiyada, sonralar Misirdə və Yəməndə qoşa minarəli məscidlərin tikintisinə başlanmışdır. Minarələrin iki növü vardır: dairəvi və düzbucaqlı formalı minarələr. Məscidin minarəsinə çıxmaq üçün əvvəllər xaricdən, sonradan daxildən pilləkənlər

qoyulurdu. Hazırda Türkiyədə bəzi məscidlərin minarələrinə lift quraşdırılır. Azərbaycanda da bir, iki və dörd minarəli məscidlər vardır.

- **Minbər** – məscidin bir elementi. Moizə edən şəxsin oturması üçün nəzərdə tutulur. Hamı tərəfindən görünsün deyər minbər məscidin səthindən bir qədər yuxarıda qurulur. Moizə edən şəxs pilləkənlərlə minbərə qalxır. Üçdən başlayaraq onlarla pilləsi olan minbərlər vardır. Adətən minbər məscidin qiblə divarına bitişik, mehrabın sağ tərəfində olur. Məkkə, Mədinə, Qahirə, İsfahan, İstanbul, Dəməşq kimi iri şəhərlərin məscidlərini bəzəyən qədim minbərlər İslam mədəniyyətinin incilərindən sayılır. İlk minbərdə 628-629-cu illərdə Məhəmməd Peyğəmbər (s) əyləşib xütbə oxumuşdur.
- **Mollaxana** – ibtidai dini tədris müəssisəsi
- **Nef** – binanın xarici divarlar, tağlar və ya dirəklərlə əhatə olunmuş, quruluş etibarilə uzunsov və düzbucaqlı formada olan daxili fəzası
- **Nervyura** – tağbəndin daxili və ya xarici tərəfdən qabırğa formasında qalınlaşdırılmış hissəsi
- **Nəsx** – ərəb yazı növlərindən biri. Kufi xəttindən fərqli olaraq bu, düz xətlərlə deyil, əyri cizgilərlə yazılır.
- **Nəzirgah** – nəzir deyilib, kəsilən (qurbanlıq, nəzirlik heyvanı) yer, pir, ocaq
- **Ornament** – müxtəlif fiqurların vahid kompozisiyalı naxışı. Naxışı təşkil edən üsulların (fiqurların) həndəsi şəkilli və ya nəbatat amilindən götürülməsindən asılı olaraq, ornamentlər həndəsi və nəbatı adlanan iki əsas qrupa bölünür.
- **Oyma** – müxtəlif inşaat materiallarının (daş, ağac, sümük və s.) qazma üsulu ilə işlənməsi
- **Pir** – müsəlmanlarda dini, etiqadi və inamla əlaqədar ibadət, sitayiş yeri
- **Portal** – binaların giriş qapısının ətrafında düzəldilmiş memarlıq elementi. Portal, ümumiyyətlə qapıdan xeyli hündür və divardan irəli çıxmış şəkildə düzəldilir. Azərbaycan memarlığında portal adətən, çatma tağ şəklində verilir.
- **Profil** – yandan görünüş
- **Qiblə, əl-Qiblə** – hər bir müsəlmanın namaz qılarkən və qurban kəsərkən üz çevirdiyi səmt, istiqamət. Məkkədəki müqəddəs Kəbənin səmtidir.
- **Qönçə** – dörd tərəfdən məhdudlanmış ornament kompozisiyası. Azərbaycan memarlığında qönçələr əsas etibarilə səkkizbucaqlı və ya altıbucaqlı çərçivə daxilində yerləşir.
- **Rotonda** – dairəvi və ya yarım dairəvi qübbəli kiçik bina. Çox vaxt sütunlar üzərində qurulur.
- **Sərdabə** – məqbərə və türbələrin meyit basdırılan yeraltı hissəsi
- **Stalaktit** – mağaraların tavanından asılan damcılardan əmələ gələn əhəngli ərp. Xüsusilə, Azərbaycan memarlıq abidələrinin yonma daşdan və xüsusi şəkilli kərpiclərdən quraşdırılmış həndəsi həcmliklərdən ibarət hissəsinə də deyilir.
- **Substriksiya** – binanın və ya hər hansı bir yükdaşıyan memarlıq elementinin (dirək, sütun, pilon) yeraltı hissəsi
- **Tağ** – pəncərə, qapı və başqa oyuqların (divardakı boşluğun) üfüqi olmayan örtüyü. Tağların şəkli mərkəzə doğru simmetrik olmalıdır. Ən çox yayılmış növ yarım dairəvi tağdır.
- **Tağbənd** – prinsip etibarilə günbəzin quruluşuna uyğundur, lakin tağbəndlə planda uzunsov şəkilli otaqlar örtülür.
- **Tağpara** – tağ hörülərkən daş və kərpiclərin altına qoyulan qövşəşəkilli taxta.
- **Tağ yelkənləri** – kvadrat profildən (günbəzlə birləşərək) dairəvi formaya keçmək üçün günbəzaltı tağların arasına konstruktiv element qoyulur. Onlar yuxarı qalxdıqca dairəvi barabana çevrilir. Tağ yelkənləri iki tağ arasındakı günbəzaltı dayaq vəzifəsini görür. Onlar binanın karkası ilə bir konstruktiv sistem təşkil edir.
- **Tambur** – günbəzin barabanı. Günbəzi saxlayan binanın silindrik və ya çoxtelli tamamlanan (yuxarı) hissəsi. Mərkəzi hissəni işıqlandırmaq üçün barabanda pəncərə yeri qoyulur. Ona çox vaxt dini binalarda təsadüf olunur.
- **Terrakat** – bişirilmiş sarı yaxud qırmızı gildən hazırlanan bədii məmulat
- **Terrasa** – səki, meydança, eyvan
- **Tetrakonx** – dörd yarım günbəz
- **Transept** – məbədin planına xaçvari forma verən eninə neflərin xaricə çıxan hissəsi

- **Tromp** – kvadrat formadan səkkizbucaqlıya, onaltıbucaqlıya və dairəvi formaya keçmək üçün divar tirlərində düzəldilmiş konstruktiv element. Tromplar günbəz dairəsinin düzbucaqlı həcmindən dairəvi şəkllə keçməsinə asanlaşdıran amillərdən biridir.
- **Türbə, məqbərə** – islam, ilahiyyat müqəddəsləri, övliyalar və başqa şəxsiyyətlərin xatirəsini əbədləşdirməkdən üçün onların məzarları üzərində tikilən bina
- **Xəttatlıq** – bədii yazı sənəti, avropalaşdırılmış adı “kalliqrafiya”dır. Hürufatın yazı vasitələrinin (məs., qamışqələm, lələkqələm və s.) və onların üslubi inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Xəttatlıq sənəti, əsasən orta əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmış, ərəb əlifbası ilə yazılan müxtəlif xətt növləri meydana çıxmışdır. 10-12-ci əsrlərdə formalaşmış süls, nəsx, müəqqəq, reyhan, tuqi və ruqə xətləri yaranmışdır. Şərq ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda sonralar divani, təliq, şikəstə, nəstəliq xətləri də meydana gəlmişdir. Xəttatlıq əsasən, dini kitabların köçürülməsində, məscid binalarının bədii tərtibində geniş istifadə edilmişdir.

SON SÖZ

Şükürlər olsun ki, Ulu Tanrının köməyi ilə dini və elmi mənbələrdən toplanmış məlumatlara əsasən, İslam memarlığı və inşaatı haqqında kitabçanı tamamlaya bildik. Bununla əlaqədar, fikrimi bir neçə kəlmə dua ilə başa çatdırıram.

Həmd və səna olsun Allaha. Onun Salam və Salavatı olsun bəşərin ən yaxşısı Həzrət Məhəmməd və Hidayət yolunun çiraqları olan Əhli-beytinə.

Sənin böyük, əzəmətli, yüksək, əziz adınla, ya Allah!

Pərvərdigara, ürəklərimizi iman nuru ilə işıqlandır.

Öz mərifət və məhəbbət nurlarını ürəklərimizə saç.

Bizi Öz müqəddəs zatın ilə Ulu Peyğəmbərini (s) tanıyan et.

Əziz Peyğəmbərinin (s) məhəbbət nurlarını hamımızın ürəklərimizdə yerləşdir.

Peyğəmbərin (s) və Əhli-beytinin (ə) məhəbbət və mərifət nurlarını hamımızın ürəklərimizdə yerləşdir.

Bizi Öz Peyğəmbərinin (s) və məsum İmamlarının davranışları ilə tanış et. Qoy biz İslam, “Qur’an” və müqəddəs varlıqların qədrini bi-lən olaq. Ölülərimizi Öz lütf və rəhmətinə şamil et.

Və ağamız Sahib-əz-Zamanın (ə) zühurunu yaxınlaşdır.

Kitabın yazılışı ərəfəsində öz dəyərli məsləhətlərini verən və kömək edən şəxslərə: memarlıq doktoru Vilayət Kərimova, tarix elmləri doktoru Şahin Fazilə, bədii redaktor Qurban Cəbrailə, Beynəlxalq Eko Enerji Akademiyasının prezidenti, akademik Fəqan Əliyevə, Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi Hacı Müzəfəddin Əzizova, Şelf Layihə istehsalat birliyinin inşaatçı mühəndisləri Hacı Ələddin Atakişiyev, Akif Nəcəfov və başqalarına dərin minnətdarlığımızı bildirib, onlara Ulu Allahdan can sağlığı arzulayırıq.

Vəssəlamu aleykum rəhmətullahu və bərəkətuhi.

QAYNAQLAR

1. Əl- Qur'ani əl-Kərim
2. Həzrət Əmir-əl-Möminin Əli ibn Əbu Talib (ə). Nəhcül-Bəlağə. Tehran, 1995
3. Ağazadə F. Gözəl xətt özü sərvətdir. "İslamın səsi" qəzeti, 1-4-cü saylar
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1-10-cu cildlər
5. Алпатов М.В. Всеобщая история искусства. т. 1. Москва, 1948
6. Arif Xanlaroglu, Elmira Novruzqızı. Dünyanı heyratə salan sənətkar. "Qütb" jurnalı, №4, 2000
7. Buzovnalı Rəhimağa İmaməliyev. İslam Ensiklopediyası. Bakı, "Boz Oğuz", 1997
8. Гасанова А.А. Сады и парки Азербайджана. Баку, "Ишыг", 1996
9. Qiyasi Cəfər. Yaxın-uzaq ellərdə. Bakı, "İşıq", 1985
10. Qiyasi Cəfər. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, "İşıq", 1991
11. Emin Əliyev. Orta əsrlərdə Azərbaycanda İslam mədəniyyəti. Gənc Azərbaycanşünasların məruzələri. Bakı, 1998
12. Əli Heydər Babayev. Nizami Gəncəvinin geologiya məsələləri. Bakı, 1999
13. Əli İzzətoviç. İslam intibahı və müasir reallıq. "Qütb" jurnalı, №2, 1999
14. Əliyev Q.Ə. Əcəmi Naxçıvanının yaradıcılığında harmoniya və mütənasiblik problemləri. Memarlıq namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1996
15. Əbdürrəşid əl-Bakuvi. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri. Bakı, "Nur", 1992
16. Əzizov M. Ərəb qrafikasında xətt növləri. "İslam dünyası" qəzeti.
17. Əhməd Cəfərzadə, Seyfəddin Qəniyev, Rafik Alışov, Sərvan Rəsulov. Şamaxı. Bakı, 1982
18. Zakir Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, "İrşad", 1994
19. İstanbul. Yücel Akat. Ankara, 1993
20. İslam, tarix, fəlsəfə, ibadətlər. Bakı, "Elm", 1994
21. İmran Cəfərzadə. Əcəmi ilk Azərbaycan memarlıq məktəbinin banisidir. "İqtisadiyyat" qəzeti, 4-10 oktyabr, 1999
22. İman işığında. Bakı, "Gənclik", 1998
23. Идаят Керимов. Формирование исламской архитектуры Азербайджана. Гənc Azərbaycanşünasların məruzələri. Bakı, 1998
24. Идаят Керимов. Гармония и ритм в зодчестве Азербайджана в Исламский период. Azərbaycan incəsənətinin Avropa mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələri. Bakı, "Çaşıoğlu", 1999
25. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII-XIV веков. М., "Книга", 1977
26. Məşədi Arif Xanlaroglu. Mən elm şəhəriyəm. Bakı, 1998
27. Məşədi Arif Xanlaroglu, Məşədi İttifaq Mirzəbəyli. İbn Sina ilə Bəhmənyarın söhbəti. Bakı, "Nurlan", 1999
28. Мурад Филфрид Хоффман. Из дневника немца-мусульманина. Кувейт-Москва, 1997
29. Məşədi xanım Nemət. Azərbaycanda pirlər. Bakı, Azəməşr, 1997
30. Məmmədzadə K.M. Azərbaycanda inşaat sənəti (4-16 əsrlər). Bakı, "Elm", 1978
31. Məmmədov X.S., Əmiraslanov İ.R., Nəcəfov H.N., Mürsəlov L.A. Naxışların yaddaşı. Bakı, Azəməşr, 1981
32. Müasir Azərbaycan memarlığı və incəsənəti. Bakı, "Elm", 1982
33. Memar Tələt Xanlarov. Bakı, 1997
34. Məmmədov A.M. Əmək, var-dövlət və yoxsulluq haqqında İslam təsəvvürləri. İslam araşdırmaları. 9-cu buraxılış. Bakı, 1999
35. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. 1. Баку, "Елм", 1981
36. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, "Yazıçı", 1981
37. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Yazıçı", 1992
38. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Yazıçı", 1982

39. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, "Yazıçı", 1982
40. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, "Yazıçı", 1983
41. Nəbiyev N. Coğrafi adların mənşəyi (qısa lüğət). Bakı, "Maarif", 1969
42. Nərgiz Əliyeva. Azərbaycan Yaqub əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı, "Çaşıoğlu", 1999
43. Osman Nuri Topbaş. Mövlana dərğahından əsintilər. Bakı, "Gənclik", 1997
44. Paşayev Q. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. Bakı, 1976
45. Rəsim Əfəndi. Azərbaycanda dekorativ tətbiqi sənətləri. Bakı, 1976
46. Rizvan Qarabağlı. Azərbaycan memarlığı dünən, bu gün, sabah. "Cahan" jurnalı, №3, 1997
47. Salamzadə Ə. Əcəmi Naxçıvani. Bakı, "Elm", 1976
48. Salamzadə A.V., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı, "Elm", 1981
49. Seyid Cəfər Şəhidi. İslam tarixi və təhlillər
50. Titus Burhard. İslam incəsənətində əbədi dəyərlər. "Cahan" jurnalı, №4, 1998
51. Telman Haqverdiyev. Abidələr tarixin sirdaşıdır. Bakı, "Gənclik", 1982
52. Tomiras Babanlı, Validə İmaməliyeva. Azərbaycan salnaməsindən səhifələr. Bakı, "Boz Oğuz", 1997
53. Ustad Məmmədağa Cəfəri. Nizami Gəncəvinin şerlərində hikmət, irfan və etik mövzular. Tehran, 1996
54. Ustad Cəfər Sübhani. Vilayət günəşi. 1-ci cild, 1999
55. Усейнов М., Бретаниский А., Саламзаде А. Архитектура Азербайджана. М., 1963
56. Фатуллаев-Фигаров. Архитектурная энциклопедия Баку. Международная архитектура стран Востока. Баку-Анкара, 1998
57. Фарид Алекперов. Охрана здоровья в средневековом (X-XVII вв.) Азербайджане. Баку, 1999
58. Хасə Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, "Elm", 1986
59. Hacı Sabir Həsənlı. Haqqa doğru. Bakı, "Elm və həyat", 1998
60. Hacı Abutalıb Məmmədov. İslamın ziyarət abidələri. Bakı, "İrşad mərkəzi", 2001
61. Camal Mustafayev. Orta əsrlərdə sənətkar təşkilatları. "Cahan" jurnalı, №4, 1982
62. Şeyxül-İslam Allahşükür Paşazadə. Qafqazda islam. Bakı, Azərənşr, 1991
63. Şahzadə Çarlz. Qərblə İslam dünyası arasında körpü salınmalıdır. "Cahan" jurnalı, №4, 1998
64. Şahin Fazil Fərzəlibəyli. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Bakı, Azərənşr, 1995
65. Сеидбейли Марям Гасан кызы. Научно-культурная жизнь Азербайджана. Баку, "Чашыюглу", 1999
66. Qabusnamə. Bakı, Azərənşr, 1989
67. N.Əliyev. Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərində memarlıq fikirləri. Məqalələr toplusu. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan incəsənəti. Bakı, "Elm", 1997
68. Məşədi Arif Xanlaroglu. Nardaranın Tac-Mahalı. "Nəbz" qəzeti, 22-28 sentyabr, 2001.
69. Qiyasi Cəfər. İslam Şərqi memarlığının inkişaf prosesində Azərbaycanın yeri. Bakı, "Kainat" jurnalı.

MÜNDƏRİCAT

<i>Ön söz</i>	3
<i>İslama əsaslanan memarlıq</i>	4
<i>İslam abidələrinin yaranmasında inşaat sənəti</i>	9
<i>Müsəlman dünyasında şəhərsalma</i>	12
<i>İslami naxışlar insanla Allah arasında əbədi vəhdət yaradır</i>	18
<i>İslam abidələrini bəzəyən nəqqaşlar</i>	23
<i>İslam abidələrini yaradan memar və ustalar</i>	27
<i>Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halı</i>	32
<i>Nizami Gəncəvinin əsərlərində memarlıq və inşaat</i>	35
<i>Şeyxül-mühəndisin Əcəmi Naxçıvani</i>	44
<i>Əcəmi sənətindən bəhrələnmiş memar Sinan</i>	47
<i>İslamın möhtəşəm abidələri</i>	51
<i>Azərbaycanın möhtəşəm memarlıq abidələri</i>	59
<i>Elm şəhərinin banisi – Məhəmməd Peyğəmbər (s)</i>	69
<i>Elm və iman, onların vəhdəti cəmiyyətin inkişafında əsas amildir</i>	71
<i>Əsmaül-Hüsna</i>	73
<i>İmam Cəfər Sadiq (ə) elm və alim haqqında</i>	75
<i>Şahin Fazil Münacat</i>	76
<i>Bəzi memarlıq terminləri lüğəti</i>	77
<i>Son söz</i>	81
<i>Qaynaqlar</i>	82